

1986

2

ЁШЛИК

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ
МАРКАЗИЙ
КОМИТЕТИ ВА
ЎЗБЕКИСТОН ССР
ЁЗУВЧИЛАР
СОЮЗИНИНГ ОРГАНИ

**[50]
ФЕВРАЛЬ**

Ойлик
адаби-
бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

**Бош редактор:
Омон МАТЖОН**

Редакцион коллегия:

Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОҲИДОВ,
Баҳодир ЖАЛОЛОВ,
Гулчеҳра ЖУРАЕВА,
Андрей ДЕМЕНТЬЕВ,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Олимжон ИСМОИЛОВ,
Муроджон МАНСУРОВ
(бош редактор ўринбосари),
Улуғбек МУСАЕВ,
Фарҳод МУСАЖОНОВ,
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул секретарь),
Ғаффор ҲОТАМОВ,
Уриё ЭДЕМОВА,
Абдуқодир ЭРГАШЕВ

**ТОШКЕНТ
«Ёш гвардия» нашриёти**

НАСР

	Улмас УМАРБЕКОВ. Ойнинг олтин уроғи. Хикоя	4
	Нормурод НОРҚОБИЛОВ. Йигитлар. Хикоя	42

НАЗМ

	Гулчеҳра ЖУРАЕВА. Улуғ анжуманни қутлаб	3
	Севара ТУЛАГАНОВА	16

ҚАЛДИРҒОЧ

	Абдурашид ҚОСИМОВ. Шеърлар	55
---	----------------------------	----

АДАБИЙ ДУСТЛИК — АБАДИЙ ДУСТЛИК

	Чингиз АЙТМАТОВ. Асрни қаритган кун. Романнинг давоми	19
---	---	----

КОМСОМОЛНОМА

	Олег КОШЕВОЙ. Шеърлар	40
	Иван ЗЕМНУХОВ. Шеърлар	41

ПУБЛИЦИСТИКА

	Хайриддин СУЛТОНОВ. Адабиёт нега ўқитилади?	56
	Шодмонбек ОТАБОЕВ. Адолат чала бўлмайти	62
	Азиз ҚАЮМОВ. Яхши топиб сўзлар	69
	Қизлар гурунг қилади	72

УСТОЗЛАРИМИЗ

	Ўткир ҲОШИМОВ. «Одамларга нимани раво кўрмоқчисиз?». Эссе	47
--	---	----

ЖАҲОН АДАБИЕТИ ДУРДОНАЛАРИ

	«Игорь жангномаси»	66
---	--------------------	----

САНЪАТ

	Ўзбек рақси Америкада	50
	Рузи Чориев: «Мафтунингман, Арктика!»	52

ГУЛЧАМБАР

	Саида ЗУННУНОВА. Шеърлар	60
---	--------------------------	----

МУҲАББАТНОМА

	Алишер НАВОИЙ. «Фарҳод ва Ширин» достонидан	59
	УЙҒУН, Иззат СУЛТОН. «Алишер Навоий» драмасидан	71

ЕЛПИҒИЧ

	Исмоил ОЛЛОБЕРГАНОВ. Хатобойнинг саргузаштлари. Давоми	76
	Оллоёр БЕГАЛИЕВ. «Бошгинангдан айланай!»	78
	Карим ДЕВОНА. Қалдирғоч	79
	Абдумурод РАҲМОНОВ. Ун беш жуфт кўз	80
	ТОМОШАБОҒ	80

«Ёшлик» («Молодость»).
ежемесячный
литературно-художественный
общественно-политический журнал

На узбекском языке

Орган ЦК ЛКСМ Узбекистана и
Союза писателей Узбекской ССР

Рассом: Х. СОЛИҲОВ
Техник редактор: В. УРУСОВА
Корректор: М. НАБИЕВА

Адресимиз: 700000, Тошкент-П,
Ленин кўчаси, 41
Телефонлар:
Бош редактор — 32-26-01
Бош редактор ўринбосари — 32-26-06
Масъул секретарь — 32-56-27
Проза бўлими — 32-56-41

Редакция ҳажми 12 босма листдан
ортиқ роман ва 8 босма листдан зиёд
қиссалар кўлэмасини қабул қилмайди.

Бир босма листгача бўлган асарлар авторларига
қайтарилмайди. Редакция ўз
тавсиясига кўра амалга оширилган
таржима асарлар кўлэмаларинигина
қабул қилади.

Журналдан кўчириб босилганда «Ёшлик»-
дан олинди», деб изоҳланиши шарт.

Босмаҳонага 29.12.1985 й. да туширилди.
Босишга 31.01.1986 й.да рухсат
берилди. Р—13557. Қоғоз формати 84×108^{1/16}.
Қоғоз ҳажми 5,25 лист.
Шартли босма листи 8,82. Нашриёт ҳисоб
листи 12,6. Тиражи 233193 нусха. Буюртма
№ 2568. Баҳоси 50 тийин.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти.
Ўзбекистон Компартияси Марказий
Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил
Байроқ ордени босмаҳонаси.
Тошкент, 700029, Ленин кўчаси, 41.

© «Ёшлик», № 2, 1986.
«Ёш гвардия» нашриёти.

Камоловадек аввал машинанинг орқасига — йигитларнинг олдига борди. У ёқда энди иккала шофёр тимирскиланишарди.

— Яқин-орада кетамизми? — деди аёл бўғилиб.

— Ким билади, дейсиз, опагон? — бояги шофёр тагин жавоб берди. — Тили бўлсаки, айтса, манави ерим... деб. Хавотир олманг, узоғи билан бир соатда йўлга тушамиз. Бу машинанинг карбюратори нозикроқ. Запас бериб қўйинглар, десак, беришмайди.

Аёл Санобар Камолова томон юрди. Фонарь ёруғида унинг ҳали ёшлиги — қирқ-қирқ бешлар атрофидалиги қоматидан ҳам, юзидан ҳам билиниб турарди. Санобар Камолова унинг эғнидаги белбоғлик пальтосига эътибор берди. Қуюқ қора қундузли узун духоба пальто унга жуда ярашиб турарди.

— Кечирасиз, Тошкентга яқин қолдикми? — дея сўради у Санобар Камоловага яқинлашиб.

— Олис эмас, йигирма-йигирма беш километрча қолди шекилли. — Кейин соатига қараб қўшиб қўйди: — Агар ҳозир тузатишса, ўн иккиларда етамиз.

Аёл индамади.

Автобусдан яна беш-олти киши тушди.

— Келдикми дейман? — деб сўради бир киши.

— Йўқ, ҳали бор, — деди иккинчиси. — Анча мизғиб олдилар чамамда, тўртсам ҳам сезмадингиз?

— Ҳўв шофёр оғайнилар! Тинчликми ё шу ерда тунаймизми?

Яна қандайдир савол-жавоблар, ҳазил-мутойба гаплар бошланиб кетди. Кимдир қайси бир йили қаҳратон қишда йўлда ёлғиз қолиб кетиб, бўриларга ем бўлишига оз қолгани ҳақида, кимдир олис йўлларда навбатчи авария машиналари йўқлиги бемазагарчилик экани ҳақида гапирарди.

Аёл улاردан четроқда эди, афтидан гапларни эшитмас, ўз хаёли, ўйлари оғушида эди. Кейин чуқур бир эснаб, қўлларини чўнтақларига солди-да, Санобар Камоловага разм солиб, у тикилиб турган томонга қаради.

— Нимани кузатаёспиз? Янги ойними? — Унинг овози бўғиқ бўлса ҳам анча ширали, кишини дарҳол ўзига тортадиган эди.

— Ойни ҳам, — деб жавоб қилди Санобар Камолова. — Кўпроқ унинг ёнидаги юлдузни. Қаранг, думи ерга тегай деб турибди.

— Ростдан ҳам! — Аёл ҳайратга тушди. — Думли юлдузларни эшитган эдим-ку, лекин бунақасини кўрмаган эканман. Оти нима бу юлдузни, биласизми?

— Билмадим, — деди Санобар Камолова. — Афтидан, бу юлдуз эмас.

— Вой! Анави... учар тарелками ё?

Санобар Камолова кулди.

— Учар тарелка биз томонларда нима қилсин? Булар ҳаммаси йўқ гаплар. Назаримда, бу ё ернинг сунъий йўлдоши, ё космик кема...

— Жонибековлар учиб юрган кема, денг? Мунча кичкина?

— Кичкина эмас, шундай туюляпти-да олисдан. Автобусимиздан қолишмас.

Аёл ҳам, Санобар Камолова ҳам беихтиёр автобусга қарашди. Кейин яна осмонга тикилишди. Думли юлдуз ҳаракатга тушиб, Ойнинг устидан учиб ўтди-да, кўздан ғойиб бўлди.

— Қандай кунлар келди-я?!... — деди ҳайрат ичида аёл.

Санобар Камолова уни қувватлади:

— Нимасини айтасиз! Агар космик кема бўлса, балки космонавтлар бизни кўришгандир? Сизни ҳам, мени ҳам...

Лекин аёл бирдан ўзгариб:

— Э, менинг кимга керагим бор, ўзи одамлардан қочиб юрибман-ку, — дедию автобус олдига ўтиб кетди.

Автобус бир соат деганда ҳам тузалмади. Баъзилар иккита-учта бўлиб, йўловчи машиналарда кета бошлашди, баъзилар автобус ичига кириб, ухлашга тушди.

Санобар Камолова зерикди. У ухлаёлмаслигини биларди. Шунинг учун биронта машина тўхтаса, кетақолишни мўлжаллаб, автобусдан сумкасини, дугоналари қўярда-қўймай бериб юборган Самарқанд нони, шўрданак солинган пакетни олиб тушиб, машина олдига ўтди.

Нотаниш аёл автобусга суяниб йиғларди. Санобар Камолова нима қилишини билмай, турган жойида тўхтаб қолди. Кўнгил сўраб борса, жеркиб берса-чи? Аёлларнинг нимаси кўп, сири кўп. Баъзан ўзлари ёлғиз бўлганлари келади. Шундай бўлса ҳам Санобар Камолова бу келишган, анчагина ёқимли, аммо баъзи ҳаракатлари болаларникидек содда аёлга далда бермоқчи бўлди.

— Кечирасиз, — деди яқинроқ бориб, — мен ҳам йўловчи машина тутиб кетмоқчиман. Автобуснинг қачон тузалиши ҳали гумон. Истасангиз бирга кетайлик.

Аёл юз-кўзларини артиб, жилмайди.

— Шошадиган жойим йўқ. Майли. Кетамиз, дегангиз, кетамиз. Сумкамни олволай.

У эринибгина орқасига қайтди ва тезда ҳаворанг қўл сумкаси билан Санобар Камолованинг ёнида пайдо бўлди.

— Сиз қаерда турасиз?

— Богдан Хмельницкий кўчасида. Шундай «Шодлик» ательесининг орқасида.

— Бўлди, яқин экан. Мен Ц-12да тураман.

— Сизнинг уйингиз ҳам олис эмас экан, — деди Санобар Камолова. — Мен олдин сизни ташлаб кетишим мумкин.

Иккита энгил машина кўзларни қамаштириб, визиллаганича ўтиб кетди. Учинчи машинанинг чироқлари кўринганда, иккала аёл баравар қўл кўтаришди.

Қизил «Жигули» рўпараларига келиб тўхтади. Санобар Камолова рулда ўтирган йигитга адресини тушунтирди.

— Ўтиринглар, — деди йигит. — Биронта милиционер тўхтатса, қариндошимиз дейсизлар-да. Отим Ислом.

Аёллар «хўп» деб машинага чиқишди. Шофёр йигит магнитофон тугмачасини босиб қўйди. Машина ичини майин дутор оҳанги босиб кетди. Мусиқага берилиб, шаҳарга кириб келишганини билмай қолишди. Шота Руставели кўчасига етганда, Ислом:

— Аввал Богдан Хмельницкийда тўхтасак, нима дейсизлар? Ц-12дан қайтиш қийин. Узим ўша томонда тураман.

Санобар Камолова аёлга қаради.

— Майли, — деди аёл, кейин Санобар Камолованинг ўзигагина эшитарли қилиб қўшиб қўйди. — Сизникида қолақолсам, майлими?

Санобар Камолова аввал ҳайрон бўлди. Лекин туппа-тузук аёлнинг раъйини қайтармаслик учун:

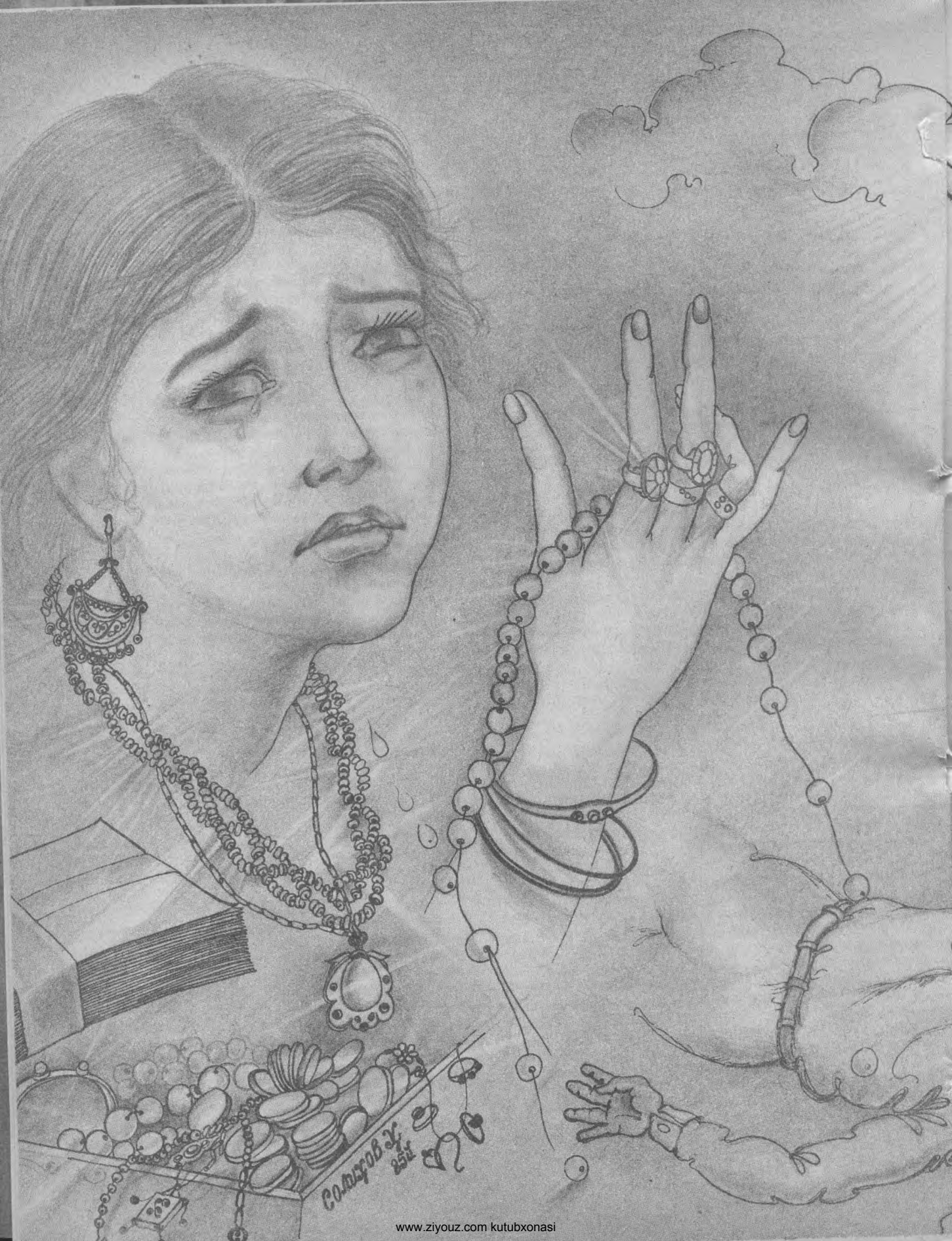
— Ихтиёрингиз, — деди. — Хавотир олишмайди, ишқилиб?

— Хавотир оладиган ўзим-да...

Аёл шундай деб киноя билан жилмайди ва хўрсиниб қўйди.

Ўйга етиб келишганда, кўча чироғидан бошқа барча уйларда чироқ ўчиқ, ҳамма уйқуда эди.

Санобар Камолова эшикни очиб, аёлни ичкарига

таклиф қилди. Айвонга ўтиб, чироқларни ёқди. Эрининг ҳарбий кител оёсиниб кўйилган стулни четроққа суриб: — Бемалол ечиниб ўтиринг, — деди-да, ўзи ичкари хонага кириб кетди.

Ётоқхонага ўтиб эрининг пешонасидан ўпди.

— Забихилла ака! Мен келдим. Хавотир олмадингизми?

Забихилла ака ётган жойида уйқу аралаш хотинига қўлларини чўзди.

— Қозонда овқат бор... Мунча кеч?

— Автобус йўлда бузилиб қолди. Мен бир ўзиммасман. Бугун энди ёлғиз ётасиз. Бир аёл бор. Бизникида ётиб қолади. Кабинетингизга жой соламиз. Майлими? Забихилла ака ҳафсаласи пир бўлиб, тескари ўгирилар экан, майли, деб бошини қимирлатди ва яна уйқуга кетди.

Санобар Камолова рўпарадаги йўлак орқали қўшни хонага кириб, иккала ўғлига қаради, устиларидаги чойшабни яхшилаб ёпди, яна ётоқхонага қайтиб кирди. Жавондан иккита тунги халат олиб, айвонга чиқди.

— Поччангизнинг кабинетларида ётамиз иккаламиз. Ҳозир чой қайнатаман. Бир ошамдан ош еймиз.

Санобар Камолова кўзларини бир нуқтага қадаб, хомуш ўтирган аёлга мурожаат этди.

— Нега ечинмаясиз? Пальтонгизни анави қозиққа илинг. Жудаям чиройли экан. Узингизга бирам ярашибдики... Айвонимиз иссиқ, кейин ҳеч ким кирмайди, поччангиз ҳам; иккала ўғлим бўлса донг қотиб ухлаб ётишибди. Кўйлагингизни ечиб, манави халатни кийиб олинг. Мендан уялмассиз?

Аёл жилмайди.

— Йўқ...

— Бўлинг бўлмаса!

Санобар Камолова жұрттага шўхлик билан қўлидаги пуштиранг халатни аёлга отди. Узи ҳам шу ерда апилтапил ечиниб, яхши кўрган зангори халатини кийиб олди.

— Ана! Опа-сингил бўлдик-қўйдик. Мен Санобарман.

У шундай деб, аёлга қўлини узатди. Аёл ҳам қўлини чўзди. Унинг бармоқларида қўша-қўша бриллиант узуклар бор эди.

— Иродаман.

— Хуш келибсиз, Иродахон.

Санобар Камолова, олис йўлга бундай қимматбаҳо нарсаларни тақиб нима қилардингиз, тагин бир ўзингиз йўлга чиққан экансиз, деб сўрамоқчи бўлди-ю, яна ийманди. Тўғрироғи, ҳаваси келибди, деб ўйламасин, деди.

— Сизни билмайман-у, Иродахон, менинг қорним очқаб кетди. Бунинг устига, поччангиз ўзлари ош қилсалар емаган одамдан хафа бўладилар. Юринг. Мен ошни иситаман. Сиз чой дамлайсиз.

Икковлари айвоннинг биқинига тушган қулайгина ошхонага ўтишди. Аёлнинг анчагина руҳи кўтарилди шекилли, худди ўз уйддек юмушга берилиб кетди. Унинг уй ишларига эпчил, озода, меҳнаткаш аёл эканини Санобар Камолова дарҳол сизди. Нима ташвиш тушган экан бечоранинг бошига? Аммо шу заҳоти ўнг қўлидаги узукларни, қулоқларидаги ҳар бир тошининг ўзи ҳатто бир бойлик бўлмиш, ниҳоятда нозик ишланган бриллиант исирғаларни кўриб, унинг ўзи бировларни бечора қилиб қўймаганмикан, деган хаёл Санобар Камолованинг миясига урилди, кимни олиб келдим уйимга, деб бир оз ўзини койиган ҳам бўлди. Лекин илож қанча, булар иш бўлди. Шу фикр билан у ўзини чалғитди-да, айвондаги столга дастурхон ёзди.

Ош ширин бўлган экан, иситилган бўлса ҳам яхшигина

ейишди. Чойдан сўнг кабинетга ўтишди.

Санобар Камолова қўярда-қўймай меҳмонни диванга ётқизди. Узига йиғма қаравот олиб кириб жой солди.

— Сиз диванда ётсангиз бўларди, — деди Ирода. — Барибир мен ухлаёлмайман. Сизни безовта қиламан ағдарилавериб, эшикка чиқавериб...

Санобар Камолова кўнмади.

— Ҳечқиси йўқ, Мен ҳам кам ухлайман. Аммо, Ирода... мени кечиринг-у, нима сизни қийнапти? Мен ёрдам беришим мумкинми? Эътиборингиз учун: мен — врачман.

— Раҳмат. Менга врач керак эмас. Менга ҳозир ҳеч нарса керак эмас. Бир ҳафтада ҳаёти ағдар-тўнтар бўлган одамман мен. Бахтсиз, юзи қаро...

Ирода жимиб қолди. Санобар Камолова унинг юраги тўлиб, пиқ-пиқ йиғлаётганини эшитди.

— Сув олиб берайми? — деди бошини кўтариб.

— Йўқ, раҳмат, — деди Ирода йиғи аралаш. — Менга шунчалик илтифот кўрсатдингиз, уйингизда олиб қолдингиз, раҳмат. Мен... мен, киритмасиз, деб ўйлаган эдим.

— Нега киритмас эканман? — дея ҳайрон бўлди Санобар Камолова. — Одам одамга дўст бўлиши керак, меҳр-оқибатли бўлиши керак.

Ирода ўзини тутолмай йиғи аралаш йўталди.

— Йўқ. Менинг кимлигимни... менга нима бўлганини билганингизда эди!.. — Ирода ҳиқиллаб анча йиғлади.

Санобар Камолова ҳозир уни овутиш фойдасиз, деб ўйлаб, бир оз жим турди. Кейин чой қуйиб узатди.

— Манавини ичиб юборинг.

Ирода пиёлани олди, охиригача ичди. Оғир бир тин олиб, Санобар Камоловага ўгирилди.

— Биласизми, Санобар опа... мен... мен тўрт боланинг онасиман. Катта ўғлим Бахтиёр йигирмада, кейингиси Элдор, ўн саккизда. Қизим Саида тўртинчи синфда, Холёр иккинчи синфга ўтди яқинда. Узим қирқ бешга кирдим. Асли Жомбойда туғилганман. Отам мен туғилган йили урушга кетиб, ҳалок бўлганлар. Уруш, урушдан кейинги йилларни биласиз, анча қийинчилик кўриб ўсганман. Лекин мени ўқитишди. Мактабни битиргач, Самарқанд медицина институтига кирдим. Кўряпсиз, ҳамкасбмиз. Лекин касбим фойдасиз қолиб кетди. Аъло битирдим институтни. Орзум Тошкентга келиб аспирантурага кириш эди. Уқитувчиларим болалардаги тутқаноқ касалига оид диплом ишимни мақтаб, шу темада кандидатлик иши қилсангиз арзийди, дейишди. Тошкентга келиб аспирантурага кирдим ҳам. Афсуски (албатта, энди афсус дейман), онам, тоғаларим мени узатиш дардига тушиб юришган экан. Йигитни айтишди. У ҳам самарқандлик бўлиб, устози ортидан Тошкентга кўчиб келган, яхши ишда экан. Обруйи ҳам бинойи, топиши ҳам. Йўқ дейишимга қарамай, бизни Тошкентда бир танишимизникида учраштиришди. Ростини айтсам, йигит менга ёқди. Баланд бўйли, қорақош, қорақўз, қуюқ сочлари бир оз жингалак бўлиб кетган, очиқ ҳавода кўп юрганиданми ё ўзи шунақами — ранги қизилмағиз нондек... Қандайдир бир қурилиш бошқармасида инженер бўлиб ишлар экан. Бирпас чой-пой ичиб, гаплашиб ўтиргандек бўлди. Тили бурро. Билмаган нарсаси йўқ. Устига устак, медикларни ҳурмат қилар экан. Ошналари кўп экан медиклардан. Гап орасида, ҳар бир янги тушаётган массивда алоҳида поликлиникаси, медпункти бўлишини талаб қиляпмиз, деди. Хуллас, менга у ёқди. Мен ҳам ёқдим, шекилли, бир ҳафта ўтар-ўтмас, тўйимиз бўлди. Икки жойда — олдин Самарқандда, кейин Тошкентда. Самарқанддагисини номига ўтказдик. Аммо Тошкент-

даги тўй... мен бунақа дабдабали тўйларни кам кўрганман. «Тошкент» ресторани сотиб олинди. Столларда йўқ нарсанинг ўзи йўқ. Артистлар-чи? Бутун Самарқанд, Қаршидан энг доврўқли созандалар, ашулачилар келишган. Тошкентдагиларни айтмайсизми? Адашмасам, Фахриддин Умаров ҳам бор эди. Ушанда унинг энг гуриллаган пайти эди.

Кувёнинг устозлари Сотимхон ака шунақанги гапга чечан одам эканларки, бир қарасангиз, дунё воқеаларидан тушиб ҳаммани ўйлатиб қўядилар, бир қарасангиз, кутилмаган ҳазил гапларни топиб ҳаммани кулдирадидилар. Мен ҳам ўзимни зўрға тутиб ўтирдим.

Ярим кечада бизни машинага солиб, олиб кетишди. Қоронғида қаерга келганимизни билмайман, ҳар ҳолда узоқ юрмадик. Машинадан тушганимда Сотимхон ака Норбой ака билан менинг олдимга келдилар. Қолганлар орқароқда туришди.

— Норбой, ука! Мана, оила ҳам қурдинг. Гўзал бир пари ҳаёт йўлдошинг бўлди. Иродахон! Кувё бола мен учун ўғилдан ҳам азиз. Бир жон, бир тан бўлиб яшанглар. Кексалар, оиланинг боши эр бўлса, танаси хотин, деб бекорга айтишмаган. Қўшақаринглар. Мана ви калит, келин, сизга. Ўз қўлингиз билан ўз уйингизни очинг. Учинчи қават, 14-хона. Шу жез калит кейинчалик олтин бўлиб кетсин.

Сотимхон ака калитни менга бериб, пешонамдан ўпдилар. Норбой акани кучоқладилар. Қўлтиқлашиб йўлакка кириб кетмагунимизча ҳамма ортимиздан қараб турди.

Уй, Санобар опа, мен сизга айтсам, эртақдагидек эди. Албатта мен учун. Тўйлар ҳам, уй ҳам. Уч хона, поли паркет. Иккита лоджиа. Ҳамма хоналарда бир хил қизил мебель. Бошим айланиб кетди. Норбой ака мени кучоқлаб кўтарди-да, икки кишилик каравот четига ўтқизди.

— Чарчадингизми? — деб сўради у ўта мулоимлик билан. — Бир бокалдан шампан ичайлик, ҳаммаси ўтиб кетади. Уйнинг камчиликлари бўлса, кечирасиз. Танлагунимизча вақт ўтиб кетди. Сотимхон акамларга раҳмат, шу уйни кейин ўзлари олиб бердилар.

— У киши ким? — дедим ёш болалар онасидан сеҳргар ким деб сўрагандек.

— Сотимхон аками? Соддароқ тушунтирсам, йигирманчи аср кишиси. Ҳамма нарсани билади, ҳамма нарсага қўли етади. Йўлимизда шу одамнинг учраб қолгани бизнинг бахтимиз.

Уч кундан кейин Ялтага кетдик. «Ўзбекистон» санаториясида дам олдик. Биз тушмаган биронта теплоход қолмади, энг яхши ресторанларнинг ҳаммасига кириб чиқдик. Аспирантура хаёлдан кўтарилди.

— Яхши врач бўламан деган одам, аспирантурасиз ҳам бўлаверади, — деди мени овутиб Норбой ака. — Қиёс қилинг, мен сизнинг беморингизман. Қаранг, боқинг... Бор тажрибаларингизни менда ўтказинг. Аспирантура қочиб кетмайди. Ҳозир ўйнаб олинг.

Ростини айтганда, Норбой ака тақлиф қилган ҳаётда аспирантура мен учун ортиқча эди. Тушгача бозор, магазин... Нима истасам оламан. Тушдан кейин кечқурунга тайёргарлик... Кейин телевизор, кино, театр... Хуллас, ўртоқларимнинг кўпи менга ҳавас қилишарди. Баъзан ўзим ҳам ўзимга ҳавас қилиб кўярдим. Шу алпозда кунлар ўтаверди. Ялтадан қайтиб келганимиздан кейин кўп ўтмай, Норбой ака кўтарилди. Бошқарманинг бош инженери бўлди. Яна бир оз вақтдан сўнг, янги бир бошқармага бошлиқ бўлиб ўтди. У ниҳоятда хурсанд эди. Кундуз куни шу хабарни айтгани келди-да, кечқурун Сотимхон акам келадилар, тайёргарлик кўриб қўйинг, деди.

У кетиши билан уйга яшиқ-яшиқ мева-чева, сўйилган қўй кўтариб келишди. Икки киши кабоб, мантига уннаб кетди. «Иродахон! Ошни ўзингиз қилармишсиз!», деди улардан бири.

Қоронғи тушганда келган Норбой ака ошпазларнинг ишларидан мамнун бўлиб:

— Бўлди, бу ёғини ўзимиз қиламиз, — деди-да, уларга жавоб бериб юборди. Менга эса:

— Сотимхон ака катта ўтиришларни ёқтирмайдилар. Нотаниш одамларни ҳам. Қўрага сиз теришни ўзим қотириб юбораман. Манти вақтидан ўтиб кетмаса бўлгани. Қараб туринг, — дея таъкидлади.

Кейин иккаламиз дастурхон тузай бошладик.

— Оз-озгина керагидан қўйсак бўлди. Тўла дастурхон иштахани бўғади.

Норбой ака шундай деб турган эди, қўнғироқ жиринглади.

— Келдилар! — деди суюниб Норбой ака. — Ўзингиз очинг. Хурсанд бўладилар.

Дарҳол фартугимни ечиб, эшикни очдим. Сотимхон ака бир ўзлари эдилар.

— Баракалла! Мана, ҳақиқий уй бекаси бўлибсиз-қўйибсиз. Салом!

У шундай деб, иккала қўли билан пиёз юқи қўлимни лабига олиб бориб ўпди.

— Аёл учун энг азиз ва мўътабар касб — уй касби. Эр уйга минг хил кайфиятда келади. Бир кайфиятда икки оғиз ширин гап, табассум етарли. Бир кайфиятда бир ошам олтиндек палов бошни кўкка етказади, Хуллас, эрни эр қиладиган ҳам хотин, кечирасиз, бу сизга мутлақо тааллуқли эмас, ер қиладиган ҳам хотин. Бир кўрай, деб келдим. Бу, бизнинг кувё бола, Норбой Норбўтаевичдан шикоят йўқми?

— Йўқ, раҳмат. Қани, ичкарига киринг, Сотимхон ака!.. — дедим-у, уялганимдан ўзимни ошхонага урдим.

Ошхонада бояги ҳаяжондан ўзимни босолмай, юз-кўзимга муздек сув сепдим, у-буга уннадим, хуллас, бир амаллаб, сал ўзимга келдим. «Норбой Норбўтаевич!...» Энди уни шундай дейишар экан-да?! Чиндан ҳам катта ишга ўхшайди, Сотимхон аканинг ўзи уни шундай деяпти. Севинганимдан бу одамга қўлимдан келган яхшилиқни қилишга, Норбой акани эса, у билан учрашганимдан, ярим оч, етим ўтган болагимгиз эвазига шундай, бахтли ҳаётга етишганимдан бўйнидан кучоқлаб ўпиб-ўпиб олишга аҳд қилиб қўйдим.

Қази, қирилган турп олиб чиқиб қўяётганимда, Норбой ака шисаларни очаётган экан. Сотимхон ака менга кулиб бир қараб қўйди-да, Норбой акадан сўради.

— Ий-я! Норбой Норбўтаевич! Бизнинг суйганимиз қани? Йўқ, у бўлмаса кўнгил жойига тушмайди.

Норбой ака қип-қизариб кетди. Мен нима ҳақда гап кетаётганини тушунмадим.

— Буни қаранг, шу эсдан чиқибди-ку. Кечирасиз, ҳечқиси йўқ, беш минутда ҳозир бўлади. Айбга буюрмайсиз, ўзингизни ёлғиз қолдираман-да?

— Топмасангиз бўлмайди. Бугунги кайфиятимиз ўнта «Наполеон»га арзийди! — деди Сотимхон ака. — Боринг!

Норбой ака югуриб эшикка чиқиб кетди. Мен ошхонага ўтиб, ўз ишларимга уннаб кетдим. Ошга сабзи, пиёзни бостириб, сув солиб турганимда, ошхонага Сотимхон ака кириб келди.

— Ия, ия! Бу, қўлга нима қилди?

— Нима қилибди? — дея кўрқиб кетдим.

— Кесиб олибсиз-ку! Шундай қўлни ҳам кесиб бўладими?

Чўмични қозон ёнига қўйиб, тирсагимгача шимарилган кўлларимга қарадим.

— Қани?

Сотимхон ака ўнг қўлимни билагимдан ушлаб, башмалдоғимдан билагимгача борган ингичка қизил чизиқни кўрсатди.

— Мана! Бунинг олдини олиш керак.

У қўлимни қўйиб юбормай юзига яқинлаштирди ва дўрдоқ лабларини чўзиб, пуфлай бошлади.

— Йод суриш керак, — дедим мен.

— Йоднинг кераги йўқ. Энг яхши даво лабнинг шираси.

У шундай деб, билагимни ўпа бошлади. Узимни йўқотиб қўйдим. Буни у розилик, деб тушунди, шекилли, белимга қўл юборди. Бир силтаниб чиқиб кетдим, қўлимни тортиб олдим.

— Нима бўлди, қизим? Фақат баняти шифо, деб, фақат шифо деб. Ёшлар-эй, ёшлар, яхшилиқни тушунмаган ёшлар...

У чиқиб кетди. Мени тер босиб кетган эди. Нима қилсам экан, чиқиб уришсамми, ҳайдаб юборсамми? Узи ёпишди, деса нима бўлади? Ким менга ишонади? Норбой ака ишонармикан? Биласизми, Санобар опа, назаримда ўша кунни, ўша топда, кўзим очилди. Норбой ака билан орамизга совуқлик тушди, муносабатимиз дарз кетди.

Ер ютгур «Наполеон» келди. Норбой ака қайси бир ресторандан топиб келди. Алламаҳалгача иккалови ичиб ўтиришди. Мен чикмадим. Кабоб ҳам эсларидан чиқди, манти ҳам. Ош дам еганда, тишимни тишимга қўйиб суздим. Бир лаган олиб чиқдим.

— Баракалла! Қизимнинг қўли гул... Норбой Норбўтаевич! Қизимнинг қўли гул! Унга озор берсангиз, бизга озор берган бўласиз. Қани, битта қуйинг-чи!

Мен ҳам рюмкани кўтаришга мажбур бўлдим. Сотимхон ака гапирди.

— Норбой Норбўтаевич! Сизни мен ўғлим деганман. Иродахон — қизим. Шу кишининг саломатлиги учун. Ичишди. Мен лабимга теккизиб қўйдим.

Сотимхон ака ўрнидан турди. Норбой ака югуриб ичкари хонадан дипломат-сумкасини олиб чиқди. Ундан катта бир пакетни олиб устозига узатди.

— Айтганингиз, Сотимхон ака. Бу ёғига биз қарздор.

— Омон бўлинглар.

Сотимхон ака пакетни қўлтиғига қистириб чиқиб кетди. Мен йўлақда қолдим. Норбой ака уни кузатиб қайтиб келганида оғзи қулоғида эди.

— Биласанми, эртадан бошлаб мен кимман? Энг яхши трестнинг бошлиғиман!

— Муборак бўлсин! — дедим, лекин шаштим пастлигини Норбой ака сезди.

— Нима бўлди?

— Шу одам иккинчи бизниқига келмасин.

— Нега энди? Бу ҳеч мумкин эмас! — дея ҳайрон бўлди Норбой ака. — Нима бўлди ўзи, айт.

Айтиб бердим. Норбой ака хахолаб кулди.

— Шуми? Шарти кетиб, парти қолган чол-ку бу одам! Майли, битта масалада келишиб оламиз. У келганда, мен доим ёнингда бўламан. Келишдикми?

Илож қанча эди? Индамадим.

— Лекин билиб қўй, — деди қатъий оҳангда Норбой ака. — Бир афсона бор. Антей деган грек паҳлавони товони ерга тегиб турган пайтда ҳеч кимдан энгилмас экан. Ердан узиб олинган Антейда ҳеч қандай куч қолмас экан. Сотимхон ака менинг товоним. Сотимхон акани кўзгатиб қўйишса, менинг ишларимдан путур кетади.

Норбой аканинг кўзлари муздек қотган, овози дағал,

менга эътиборида меҳрибонликдан асар ҳам йўқ эди шу топда. Шунинг учун пакетдаги нима эди, деб сўрамадим. Кейин билсам, (бир марта эмас, икки марта эмас, бундай пакетлар бизниқига тез-тез келарди, биздан Антейниқига кетарди) улар ҳаммаси пул экан.

Ииллар ўтди. Кетма-кет фарзанд кўрдик. Уй Норбой акага торлик қилди. Юнусободдан ҳовли олганларини бир кунни айтдилар. Лекин ҳали у ерда туриб бўлмади. Пича ремонт қилиш керак. Янаги ёзга кўчиб борамиз, деди. Ёзда кўчиб бордик. «Сим-сим»нинг ўзи. Ҳатто кайфим учиб кетди. Бунақа ҳовли, бунақа уйни сира кўрмаганман. Бир томони гулзор, бир томони мезазор, узун пешайвонининг олди тоқзор. Сўриси оқ тунука томга қиқиб кетган. Ҳовлининг этагида ичи мрамрдан ишланган, икки томонидан зинапоя тушган ҳовуз. Ҳар ер-ҳар ерда, гўё бетартиб-у, лекин дид билан ўрна-тилган фавворачалар офтобда атлас нусха сув пуркаб отилиб ётибди.

— Адашмадимми? — деб ҳайрон бўлдим.

— Мени танлашда адашмаган бўлсанг бўлди. Товоним ҳали ерда экан, ҳамма нарса кафтингда бўлади. Сотимхон аканинг нусхасидан. Фақат мен айвоннинг устунларини ўйма қилдирмадим. Каттадан сал пастроқ юриш керак.

Норбой ака мени гаражга бошлаб, машина устидаги оқ чойшабни тортиди. Эски «Жигули» ўрнида янги оқ «Волга» турарди.

— Шундай хотин... Устозинг ишбилармон бўлса, сенга ҳам юқади. Сассиқ чолнинг битта билагиндан ушлаганига хуноб бўлиб юрибсанми? Антейга ўнта билар ҳам кам. Мен сенга айтсам Антейда «бунақалар» тиқилиб ётибди. Не-не биларлар унинг соясига салом беради, уни кўрганда балиқ бўлиб кетади.

Лекин мен сизга айтсам, Санобар опа, одам ҳамма нарсага кўникиб кетар экан. Илгарилари уйга келган ҳар бир янги нарсадан қувонар эдим. Меҳмон кутганда, эрим айтган таомлардан зиёдроқ бирон нарса пиширсам, одамлар уни мақтаб ейишса бошим осмонга етарди. Кейинчалик ўзим билар-билмас ҳамма нарсдан кўнглим қолди. Ҳеч нарса қувонтирмайдиган, дилни очмайдиган бўлиб қолди. Мабодо бирон юмуш билан қўшиларниқига чиқиб қолсам, оддий қувурилган картошкани ҳам ҳузур қилиб ейдиган бўлиб қолдим.

Мухими — Норбой ака ой сайин эмас, кун сайин ўзгариб кетадиган бўлди. Унга ҳам ҳеч нарса татимайди. Пиширган овқатларимни илгаригидек иштаҳа билан, мақтаб емайди. Бир икки чўқилайди, қўяди. Телевизор кўриб ўтириб ухлаб қолади. Сезагман, унга бир бало бўлган. Фақат меҳмонлар, айниқса, Сотимхон ака келганда чехраси ёришади, аввалгидек ўзини шўх, беташвиш тутати. Улар кетиши билан яна қовоқ тумшуғи осилиб қолади. Бир кунни ҳатто ундан сўрадим:

— Сизга нима бўлди? Шаштингиз паст? Аввалгидек ёришиб ўтирмайсиз. Ё бошқа хотинни кўнглингиз тусаб қолдими? Бемалол. Фиқ этмайман.

У жилмайди.

— Иш кўп. Ҳаммага ҳам ишониб бўлавермайди. Кўп нарса ўзимга қолиб кетяпти.

Уйқусидан ҳам халоват кетди. Эшик тиқ этса, ўрнидан сапчиб туриб кетади. Томдан мушук ўтиб қолса ҳам юраги така-пука. Ҳовлига чиқади, ҳужраларда нималарнидир тинтийди, гаражга ўтади. У ерда ҳам ўғрига ўхшаб ғимирсилайди. Чанг-чунг бўлиб келиб, ўрнига чўзилади, «ух» тортади. Баъзи кунлари чидаёлмай, болаларнинг хонасига чиқиб ётаман.

Илгари қандай пайтлар экан, ойим битта бўз кўйлак

олиб келса ҳам бошим кўкка етарди, қувончимга чек йўқ эди. Энди ҳеч нарса татимайди...

— Зерикамадингизми, Санобар опа? — деб сўради Ирода.

— Йўқ, йўқ, — дея оғир хўрсиниб, жавоб қилди Санобар Камолова. — Айтаверинг. Жуда ғалати, ақл бовар қилмайдиган гаплар...

— Лекин, рост. Мен сизни алдаб нима қиламан? Етти ёт бегонаман, — дея гапиди давом этди Ирода. — Янги жойда ҳам турмуш аввалгидек. Кунора зиёфат. Келдикетди кўп. Кимлардир, мен танитайман, аммо уларнинг ҳаммаси мени билади, «Иродахон опа», дейди, нималарнидир ташлаб кетишади. Кимлардир келиб, «Иродахон опа!», дейди-да, олиб кетади. Шу аллозда кунлар ўтаверди, болалар катта бўлди, иккала каттасини институтга жойлаб қўйдик.

Икки йилдан ошди, чамамда, бир куни Норбой ака тўрт кишини етаклаб келдилар. Холёр билан Саида мактабдан келиб ҳовузда чўмилишаётувди.

— Чиқларинг! — деди Норбой ака сабрсизлик билан. — Сув айнибди. Касал бўлиб қоласанлар.

Холёр чиққиси келмай гап қайтарди:

— Топ-тоза-ку?!

— Чиқ дейман! Бўлмаса пес бўлиб қоласан.

Болалар ҳовлиқиб сувдан чиқишди. Авзойи бузуқ Норбой ака одамларга нималарнидир буюрди. Ҳалигилар бирпасда ҳовузнинг устини тахта билан ёпиб, тупроқ тортиб юборишди. Ҳалигина болаларни қувонтириб турган ҳовуз гулзор билан тептекис бўлди-қолди. Устига гулбеор экиб ташлашди. Фаввораларнинг ҳам беш-олтитаси тагидан суғуриб ташланди. Шундан кейин Норбой ака ойлаб минилмай турган «Волга»ни миниб чиқиб кетдилар. Ярим кечада, дарвозани ўзим очдим, ширакайф ҳолда, қандайдир пачоқ «Жигули»да қайтдилар.

— Ҳозирча шуни миниб турсин ўғилларинг, Сотимхон аканинг бир шохи лат еди. Аммо товони остидаги ер ҳали бақувват, патак босиб ётибди. Қаёғига кетмон урма, кўпчиб чиқаверади. Тақинчоқларингнинг энг зўрларини йиғиштир, бирон жойга кўмиб қўямиз.

Ярмидан кўпини йиғиштириб бердим. Қўлимдагилару қулоғимдагилар қолди. Шуларни ҳам ечтирди. Ёқут кўзли тилла узугим бор эди, ўзимники, онамдан қолган, шуни ҳам бармоғимнинг сирқираб оғриганига қарамай суғуриб олди. Ярим кечагача гаражда ивирсиб, бир маҳал ҳалослаб кириб келди.

— Бўлди. Искович ит ҳам тополмайди, — деди ўрнига ётар экан.

— Мунча қўрқмасангиз? Сотимхон акадан қарзингиз бўлса, бериб қўяқолинг.

Норбой ака аҳмоқсан дегандай ёстиққа оғзини тираб ингради.

— Ҳеч кимдан қарзим йўқ. Топганим ўзимники. Ўзимнинг ақлим, қўлим билан топганман.

— Бўлмаса тинчланинг, — дедим юпатган бўлиб. Аммо тинчлик қайда? Ўзини қаёққа қўйишни билмайди. Бирпасда адоий-тамом бўлди. Бундай одамга ўхшаб гаплашишлари йўқолди. Азонда кетади, кечаси қайтиб, номига овқат еган бўлади-да, ҳовлини айланади, гаражда соатлаб йўқ бўлиб кетади.

Тахминан бир ойлар ўтди шекилли, Сотимхон ака — ўша ер ютгур аждаҳо қамалди. Норбой аканинг рангида ранг қолмади.

— Сотиб қўймаса бўлди, — деди бир куни у.

— Шуни пойлаб ўтирасизми? — дедим мен. — Шу ҳам ҳаёт бўлдимиз? Ҳаммамизни қийнаб юбордингизку. Болалар, каттасидан тортиб, кичигигача кўзингизга дуч келгани қўрқишади.

— Нима қил, дейсан?

— Нимани сотиб қўйишидан қўрқсангиз, шуларни бориб айтинг ўзингиз. Олиб бориб беринг. Тинчийсиз.

— Мени қаматмоқчимисан? — деб киноя билан кулди у. — Кейин бор топганимни ўйнашларинг билан еб ичмоқчимисан?

— Вой, нима деяпсиз ўзи? Тўртта бола билан менда ўйнаш нима қилсин? — Тутоқиб кетдим мен ҳам. — Топган нарсаларингиз ўзингизга буюрсин. Менга тийинингиз ҳам керак эмас. Агар бориб ўзингиз айтмасангиз, мен бораман. Тўрттала боламни етаклаб бораман.

Бурнимга мушт тушди. Пешонабоғим билан оғзибурнимни беркитганимча ошхонага чиқиб кетдим.

Шу кеча минг хаёлга бориб тонг оттирдим. Санобар опа, мен бир нарсага ҳеч тушуна олмайман. Қашқир ҳам қорни тўқлигида индида ётар экан. Одам шунчалик очофат бўладими? Ҳидланиб қолган гўштлар, қурт тушган қази-қарталарни қўшнилар, қариндош-уруғга беролмай, кечалари итларга ташлаб яшашнинг нимаси яхши? Йиллаб зах ерда ётавериб чириб кетган пулларни ишлатиб бўлмагандан кейин нима кераги бор? Келини ё кўёви, хотини ё қизига ёздирилган иккита-учта машинани одамлар нима қилади? Қорин тўйса ҳам, кўз тўймайди, деган гап фақат одамларга, номини, зотини, кимлигини унутганларга тааллуқли экан.

Эрталаб худди ҳеч нарса бўлмагандек, Норбой ака олдимга кирди.

— Кечир мени. Агар бирор ножўя иш қилган бўлсам, ишон, аввало сени деб қилдим, кейин болаларни деб. Мендан кейин ҳам, ҳеч нарсага зор бўлманглар, деб жонимни жабборга бердим, ишладим.

— Ишлаш бунақа бўлмайди...

— Биламан, ишлаш бунақа бўлмайди. Қани, тўғри ишлаб кўр-чи, нонинг бутун бўлармикин?

— Бўлади, — дея қўшилмадим унинг гапларига. — Қолаверса, тинч, бошни ғоз тутиб яшаш учун яримта нон ҳам етади... Борасизми ё йўқми?

— Тушунсанг-чи, ахир, боролмайман. Айниқса ҳозир.

— Нега?

— Тергов бир ёқли бўлсин. Тергов тугагандан кейин борсам анча енгил бўлади. — Норбой ака ийманиб бир нарсани айтолмай турди, кейин айтди. — Ахир... бу ёқдагилар жим туришгани йўқ. Ҳаракат қилишяпти. Ажаб эмас, ҳаммаси тинчиб кетса!..

Шу пайт ошхонага иккала катта ўғлим кириб келишди.

— Ойи, биз армияга ёзилиб келдик. Бир ойдан кейин кетамиз.

— Қаёққа?

— Ҳарбий хизматга.

— Менга ҳам айтсаларинг бўладими шу гапларингни? — Норбой ака зарда билан гапирди. — Адашмасам, оталарингман шекилли?

Болалар индамай, бошларини эгишди.

— Ким қувяпти уйдан сенларни? — Норбой ака битта-битта ўғилларига қараб чиқди. — Кейин... кейин, биласанларми, осонликча сенларни ўқишга киритиб қўйганим йўқ. Ҳар биринг учун нақд ўн мингдан берганман!

— Шунинг учун ҳам кетяпмиз, — деди Элдор. — Хизматдан қайтгач, ўзимиз кирамиз ўқишга. Ўз кучимиз билан.

— Бу уйда соғ одам қолмапти чамамда, — деб ёлдиради Норбой ака.

— Фақат сиз соғсиз, дада, — деди лаблари қалтираб қути учган Бахтиёр. — Соғ одам фақат пул топиши керак. Шунақанги кўп пул топиши керакки, ерга кўмиб, уни албатта чиритиши керак!

—Тирранча! Учир овозингни!

Норбой ака мушт кўтарди. Аммо Бахтиёр ҳам, Элдор ҳам жойларидан жилишмади. Бошларини эганларича тек тураверишди.

Норбой ака қўлини тушириб, менга нимадир демоқчи бўлди, кейин ҳафсаласи пир бўлди, шекилли, эшикни тарақлатиб ёпиб, кўчага чиқиб кетди.

— Ойи, нима қиламиз? Розимисиз? — дея сўради Элдор.

— Қилгуликни қилиб қўйиб, энди розилик сўрай-сизларми? — дедим аччиғланиб.

— Сизга енгил бўлармикан, деб ўйловдик-да.

— Енгил бўлсин десаларинг, ҳоли кўйинглар мени ҳозир.

Иккалови чиқиб кетди. Бошим оғриб кетди. Нима қилай? Кимга нима дей? Ҳеч маҳал бундай оғир аҳволга тушмаган эдим. Орзуимни нимага алмашдим? Биринчи келган фикр шу бўлди. Иш билан бўлиб кетганимда, ким билади, бу фирибгар, ҳаром одамлар қафасига тушмасмидим балки? Мен ўзимни ёмон одам деб ўйламайман. Лекин суриштириб қарасангиз, салкам чорак аср ёмонлар билан бирга бўлибман, ҳаместиқ бўлибман, нима пок, нима ифлос, нимада халқнинг аччиқ дарди бор — билмабман! Санобар опа, қаранг, йигирма уч йил биронта одамга яхшилик қилмабман, ҳаромхўр, текинхўр, юлғичларнинг дастурхонини тузабман, кўзига ширин боқибман, ширин гапирибман. Қул ҳам эгасига бундай қилмайди, жуда бўлмаганда нафратини дилида сақлайди. Мен шундай ҳам қилмадим. Улар мени кўғирчоқдек ўйнатишди. Лекин бир нарса менга тасалли беради, Болаларим. Болаларимни тўғри ўстирибман. Розиман иккаловининг ҳам кетишига. Боришсин. Хизмат қилишсин. Кейин бошларига тушганини кўришар. Лекин бир нарсага аминман. Ҳалол яшашади. Дадасига айтган гапларини эшитдингиз. Улар айтганимни қилади. Баҳо-дирим, Элдорим, азиз болажонларим, фақат йўлларингизда учрайдиган товони ерга тегиб турган алвастилардан нари бўлсаларинг бўлди.

Уша куни томоғимдан ҳеч нарса ўтмади. Уйқу ҳам келмади. Албатта мен ҳеч қаёққа борганим йўқ. Қаёққа борардим? Нима дердим? Сўроқдаги Сотимхон аканинг жавобларидан эрим кўрқиб юрибди, дейманми? Аллақачон хабарлари бўлса керак. Бир иш очилса, ҳаммаси очилади. Иннайкейин, ўз эримдан шикоят қилиб борармидим? Ер уйгур олиб келган ўша нарсаларини емаганманми, киймаганманми? Фақат шу ифлос кийимларни деб меҳмондорчиликларга, тўй, театрларга бормаганманми?

Хуллас, ҳеч қаёққа бормадим. Оқшом пайти ўзлари келишди.

— Протоколга вақт кетмаслиги учун ҳаммасини ўзингиз кўрсатганингиз маъқул, — деди улардан бири Норбой акага.

— Ҳамма нарса очик, ўзларинг қарайверинглар, — деб жавоб қилди эрим.

Тинтув бошланди... Санобар опа, бу фалокат бошингизга тушмаган, билмайсиз. Ер ёрилсаю ерга кириб кетсанг шу маҳали. Қўшнилари, болаларимдан қандоғ уялдим, қандоғ уялдим!..

— Бўлдими? — деб сўради ниҳоят тинтув бошлиғи.

— Бори шу, — деди Норбой акам тумшайганича.

— Бўлмаса, гаражга ўтайлик...

Гаражда нима борлигини улар қаердан билган экан? Мен ўғилларимга қарадим. Улар ҳам мендек, уялганларидан зўрға оёқда туришарди; бошлари эгик.

Улар Норбой акамни олдиларига солиб гаражга кетишди.

Мен болаларим билан айвонда қолдим. Кўп ўтмай,

машинани суриб чиқаришди гараждан. Нималардир у ерда тарақлаб кетди. Темир-терсақ ўлгур кўп эди гаражда. Бир маҳал учта оғзи маҳкам беркиладиган сут бидонни икки киши кўтариб, айвонга олиб чиқди. Оғзиларини очиб ағдаришди. Учала бидоннинг ичи чала-чулла тахланиб, сув қоғозга ўралган юз сўмлик, элли сўмлик пуллар экан. Бундан мутлақо хабарим йўқ эди. Узун дераза тагида турган диваннинг устини пул босиб кетди. Кўпи моғорлаб, қанчаси чириб, титилиб кетибди.

— Бу ёғини ўзингиз айтасизми, ё? — деди яна тинтув қилаётганлардан бири.

— Айтадиган бошқа ҳеч нарсам йўқ, — деб тўнғиллади яна эрим.

— Ҳовузни беркиттираётганингизда у ерга нима яширган эдингиз?

— Ҳеч нарса яширганим йўқ.

— Ужарлик қилиб, чакки қиласиз.

— Опа, ҳовуз қаёқда?

Кўрсатдим.

Ярим соат ўтар-ўтмас, сувқоғозга ўралган иккита бир килолик тунука чой қути кўтариб келишди. Очишди. Ичи тўла тилла пуллар экан. Бу пуллар қаердан келди? Нега буларни ҳаммасини мендан яширди?

Шу пайт кимдир қаттиқ ингради, кейин ҳирилдоқ товуш эшитилди. Тинтув ўтказётганлар югуриб ичкари хонага кириб кетишди. Биз ҳам кирдик. Қай кўз билан кўрайки, ётоқхонада Норбой акам икки қўлию бўйнидан қон кетиб ётарди. Бир қўлида чустий пичоқ. Танидим: қайси бир йили бир ўртоғи совға қилган эди. Қийиққа ўралганча шкафта ётувди.

Ўзимни ушлаб туролмай, Норбой аканинг устига ташландим! «Норбой ака! Нима қилиб кўйдингиз? Мен сизга бегонаемидим? Айтганингизда қайтарсам бўлмасмиди?..» Яна нималар деб йиғладим. Одамлар овутган бўлишди. Қани энди уларнинг гапи қулоғимга кирса?! Чақирилган «тез ёрдам» фойда бермади. Беш минут ўтар-ўтмас Норбой акам оламдан ўтди. Ҳеч нарсадан хабарлари йўқ Саида билан Холёр музика дарсидан келиб, ичкарига киришди. Одамларни ёриб ўтиб, бўлган воқеани, қонга беланиб ётган оталарини кўришди. Бирдан «Дада! Дадажон!» деб қизим қичқириб юборди. Шундагина мен уларни кўриб қолдим. Дарҳол иккалови бағримга босиб, ҳовлига олиб чиқиб кетдим.

Ана шундай даҳшатли кунлар ҳам тушар экан одамнинг бошига, Санобар опа. Еттисини ўтказдик, ҳеч ким кирмади маҳалладан. Ишхонасидан беш-ўнта киши келган бўлди. Норбой ака ўзини ўлдирган кунийк иккала кичкинамни синглимникига жўнатдим. У ҳам Тошкентда яшайди. Бола бечоралар бу уйда қандай ухлайди? Катталари ҳам зўрға туришди. Ҳовлига жой қилиб ётишди. Ёнларига менга ҳам жой қилиб беришди.

Еттиси ўтган куни, идиш-товоқларни йиғиштириб бўлиб, катта ўғилларимни ёнимга қақирдим.

— Нима қиламиз энди? Нима гапларинг бор?

Узоқ ўйланиб ўтиришди. Кейин Бахтиёр гап бошлади.

— Ишлаймиз, ойи. Сизни ёлғиз қолдирмаймиз. Уқиш бўлса сиртдан ўқирмиз. Кундузгида, Элдорни билмайман, мен ўқиёлмайман. Ўз кучи билан, зўрға кирган ўртоқларимнинг кўзига қандай қарайман?

— Мен ҳам ўқимайман кундузгида. Акамдек ишга кираман. Сиртдан ўқийман.

— Армияга кетмоқчи эдиларинг-ку? — деб сўрадим ичимда улардан рози бўлиб.

Иккови ҳам жавоб беришмади.

— Ёзилиб келганларинг ростми? Е...

Элдор бошини қимирлатди.

— Рост эди.

— Рост бўлса... ҳарбийда хизмат қилиб келиш ҳар бир йигитнинг бошида бор, — дедим мен. — Хафа бўлмайман. Бориб келинглар.

Бахтиёр бир нарсага оғиз жуфтлаган эди, тўхтатдим.

— Йўқ, йўқ! Боринглар.. Сенларники ҳалол...

Ўзимни туюлмамай йиғлаб юбордим.

— Ойи! Сизда нима гуноҳ? Сиз ўғирлик қилибсизми? Элдор елқаларимдан қучоқлаб, юз-кўзимдан ўпа бошлади.

— Гуноҳ кўп менда ҳам, болам!.. Биринчи марта иккита гўрсўхта индамай сўйилган кўйни ташлаб кетганида, олмасам ё кўчага улоқтирсам, балки ҳозир гуноҳим бўлмасди. Мен олдим, биринчи мартасиям, иккинчи мартасиям, ҳар доим, ҳар доим. Ким нима кўтариб келса, суриштирмай олиб қолавердим. Дадангни эгри ишлардан тўхтатмадим, қайтанга шерик бўлдим!.. Ўғирликмасми бу! Ҳеч ўзимни кечирмайман, сенлар ўқишда эдинглар. Бир мўйсафид келди. Дадангнинг трестиди ишлар экан. Дурадгор экан. Беш йилдан бери квартира деб йиғлармиш, беришмасмиш. Шу одам бир тоғора қовоқ сомса қилиб олиб келибди. «Бошқасига қурбим етмади. Бола-чақа кўп. Зах, эски уйда тураман. Норбойжон битта ҳа деб юборсалар квартиралик бўлиб қолардим. Берадиган ҳеч нарсам йўқ. Уйимнинг ўртасида эски намот, ҳовлининг бурчагида битта ориқ сигир. Бор бойлигим болаларим. Ёрдам қилинг, синглим», деб йиғлади ҳалиги мўйсафид. Кечқурун даданга айтдим, ҳатто ялиндим. Аралашма, деди даданг. У одам оёғи билан эмас, тили билан юради. Кўрдиларингми, шу кичкинагина бир савоб ишни ҳам қилганим йўқ даданга қўшилиб. Энди гап бундай, дедим иккала ўғлимга, йигит кишининг гапи битта бўлади, армия дедиларингми, қайтманглар. Қайтгунларингча иккала уканг билан холаларингникида туриб тураман. Қайтганларингдан кейин бир гап бўлар.

— Ойи, биз бу уйда турмаймиз, — деди Элдор.

— Мен ҳам, — дедим.

Улар кетишди. Кавказда ҳозир. Иккала кичкина синглимникида. Мен бўлсам, бир бетайин одам бўлиб қолдим. Хаёлим паришон, юрагимга қил сиғмайди, нимага қўл уришимни, қаёққа боришимни билмайман... Иттифоқо тинтув пайти рўйхат қилинган нарсалар хаёлимдан ўтди. Улар орасида тақинчоқларим йўқ эди. Топишмади шекилли. Шундай ўйлаб туриб, ўзим ўша нарсаларни қидириб кетдим. Кечга яқин ҳовуз ариқчасининг қувуридан топдим. Термосга ўхшаган қопқоқлик бир идишда сув қоғозга ўроғлиқ турган экан. Топишмади, булар энди сеники, болаларингники, деган фикр ўтди юрагимдан. Лекин болаларимни ўғирлик мол билан ўстираманми яна, бу ёғи пешонам терига қолсин. Шу фикрда тўхтадим. Ҳаммасини стол устига ёзиб бирпас томоша қилиб ўтирдим. Кейин одмироқ сумкага солиб, кўчага чиқдим. Назаримда шу кетишда милицияга кетялман. Ярим йўлга етганимда, орқага қайтдим. Худди биров мени қувиб келаётгандек уйга югурдим. Кира солиб, эшикни қулфладим. Кейин ўйлаб-ўйлаб, яши бир йўл топгандек ҳам бўлдим. Чиройли кийиндим. Қўлларимга сиғганича узукларимнинг энг қимматбаҳоларини тақдим. Енгил жемперимнинг устидан икки қатор марварид, бир қатор туятишли дуримни осдим. Энг яши зиракларни ҳам осиб олдим, қулоқларимга. Яхши кўринсин, деб калта тик ёқа чарм пальтомни кийдим. Тақинчоқларнинг қолганларини пальтом рангидаги сумкага солиб кўчага чиқдим.

Ательени айланиб, Богдан Хмельницкий кўчасига етганимда — шу ерда катта гастроном бор — шунга бир кириб чиқдим. Уч-тўртта аёл, бир-икки эркеклар мени кузатишди. Менга шу керак эди. Гастрономдан

чиқиб, педагогика институти томон юрдим. Сездим, рўпарамдан бир кекса хотин менга тикилиб келяпти. Яқинлашганимда у тўхтади. Мен парво қилмай ўтиб кетавердим. Шунда орқамдан унинг овозини эшитдим:

— Айлана! Эҳтиёт бўлинг. Ясан-тусан ҳам эвида-да. Битта-яримта ўлдириб кетса нима бўлади?!

Индамай кетавердим. Педагогика кўчаси билан Шота Руставели муволишигача бордим. Ҳеч ким менга бошқа парво қилгани йўқ, илашгани ҳам йўқ. Шу ерда бирпас туриб боғга йўл олдим. Боғнинг дарвозаси олдида бир эркак киши бутилкадан пиво ичиб турган экан. Мени кўриб, оғзидаги пивоси томоғидан ўтмади, бир қалқиб, шишани ариқча улоқтирди. Мен унга ортиқча қарамай ўтиб кетдим.

Боғ жимжит. Катта ҳовуздаги сувда занжирбанд қайиқлар бўм-бўш турибди. Боғнинг ўртасидаги ёғоч иморатнинг ичидан бильярд тошларининг овози келяпти. Бошқа товуш, шовқин-сурон йўқ. Боғнинг орқа томонлари қоп-қоронғи. Қўрқиб кетдим. Ҳовуз лабидаги ўриндиққа ўтирдим.

Шу тобда яқинимда, орқамда кимнингдир шарпаси пайдо бўлди.

— Чарчабсиз-да, хоним? — деди эркак овоз.

Ялт этиб қарадим. Бир қўли плашчининг чўнтагида, бир қўли скамейканинг суянчиғига тиралган ҳалиги пиво ичаётган одам орқамда турарди. Жавоб бермадим.

— Мен ҳам чарчаганман. Ёнингизда бирпас ўтирсам майлими?

— Утиринг. Жой кўп, — дедим.

Юрагим гупуллаб ура бошлади. У ўтириши билан сассиқ папирос ва ачиган овқат ҳиди димоғимга урилди.

— Бу дейман, хоним, ишдан чарчадингизми, ё ёлғизликдан? — деб сўради у яқинроқ сурилиб.

Мен қимир этмай ўтиравердим.

— А, нимадан чарчадингиз? Билсак бўладими?

— Ишдан, — дедим зарда билан.

Нега зарда қилдим, билмайман. Ўзим, ахир, ўғри ё одам ўлдиришдан тоймайдиган одамга дуч келиш учун чиқдим-ку уйдан. Бу одам худди шунақаларданга ўхшарди.

— Ишдан? — У ҳайрон бўлди ва тикилиб юзимга, қулоғим, қўлларимга қаради, кейин жилмайиб деди:

— Йўқ, мени алдаб бўпсиз!.. Ишга бунақа яسانيб бормаёди одам, келмай қолдиларми?

— Ким?

— Ким бўларди... ҳалиги... — У кўзини қисиб қулди. — Келмаган бўлсалар, хафа бўлманг... Мана! Биз готоп!

У кўрагига зарб билан мушт туширди. Мен ҳатто сесканиб кетдим. У бунини ўзича тушуниб елкамга қўлини чўзди.

— Қўлингизни олинг! — дедим яна зарда билан. — Тўртта болам бор. Оладиган нарсаларингизни олинг-да, кетинг!

— Қанақа нарсаларни? — деб ҳайрон бўлиб менга қаради у.

— Манави тақинчоқларни. Зирак, узук. Сумкада ҳам бор. Мана.

Сумкани очиб кўрсатдим. Сумканинг ичи ялтираб кетди.

— Мени ким деб ўйлаяпсиз, хоним! — У қошларини чимирди. — Агар юз грамм ортиқча ичган бўлсам, икки... атиги икки оғиз ширин гап гапирмоқчи бўлган бўлсам, дарров мени — туппа-тузук одамни ўрига чиқариб қўясизми?

У ух тортди, ёғим бўлиб кетган рўмолчасини олиб бурнини қоқди ва шу рўмолчани кўзларига босган

бўлди. Буни мен ўйин деб тушундим. Вақт, зарур вақт пойлайти, деб ўйладим.

— Йўқ, адашасиз, хоним!.. — У гапида давом этди. — Илгари мен... рост, ўғирлик қилганман. Орип чиноқ деса Бешоғочдан Кўкчагача мени ҳамма биларди ва ҳамма кўрқарди. Эшитяписизми, кўрқарди. Йигирма йил бўлди, ташлаганман. Иннайкейин, бунақа тош-пошлар менинг касбим эмас. Нақд кармон пул — мана, мен нимани яхши кўрардим. Тош албатта бировнинг бошини ейди. Пул-чи? Бугун бор, эртага йўқ. Тош йўқолмайди, қўлдан қўлга ўтади ва бир кун қарабсизки, ҳурматли хоним... Орип чиноқ решатканинг орқасида. Мен... мен... пулнинг ҳам фақат ҳаромини ўғирлаганман. «Жаноб 420»ни кўрганмисиз, зўр фильм. Уша ўғри мен бўламан. Менга ишонасизми, йўқми? — Мен беихтиёр «ҳа» дедим. — Бўлмаса, илтимос, ўн сўм бериб туринг. Уйдан бепул чиқиб кетганман. Учта болам билан ойдек хотинимни ташлаб, чиқиб кетганман. Ярамас, мени ҳайдаб чиқарди-я озгина ичганимга!

Мен бу одам билан учрашганимга пушаймон бўлиб, ўн сўм қолдирдим унга.

— Раҳмат, эртага албатта қайтараман, — деди у ва бирпасда кўздан ғойиб бўлди.

Ҳафсалам пир бўлиб, ўрнимдан турдим. Кап-катта шаҳарда ўғри учратиш ҳам амри-маҳол экан. Тагин тайёр мол билан турсанг ҳам кўринишмайди...

Ирода кулди.

Санобар Камолова унинг анча енгил тортганини пайқаб қўшиб қўйди.

— Уғри ҳам танлаб ўғирлайди.

— Шунақа экан. Уйга қайтдим. У ердан синглимни-ка бордим. Саида билан Холёр синглимнинг болалари билан роса тўполон қилишиб, энди уйқуга кетишган экан. Иккаловининг юз-кўзидан ўпиб, бағримга босиб, ташқарига чиқдим. Сиримни синглимга билдирмадим.

— Болаларга ўзинг қараб тур. Йўқлигимни билдирма. Қаердалигим икки-уч кундан кейин маълум бўлади, — дедим.

— Қаёққа кетаяписиз? — деб хавотирланиб сўради синглим.

— Ҳозир айтолмайман.

У ортиқча суриштирмади. Эрининг ташвиши билан юрган бўлса керак, деб ўйлади.

Яна кўчага чиқдим. Оёқларим ўзидан-ўзи «Минор»-га бошлади. Дарвозанинг ёнидаги кичик эшик очик экан, шундан кириб, Норбой аканинг қабри устига бордим. Этларим жимирлашиб кетди. Бўшашиб тиз чўқдим. Тиз чўқдим у бор алашим, нафрат ва муҳаббатимни лойшувоқ қабрга тўкиб солдим! Ким эдим? Ким бўлдим? Мени кимлардан айирдинг бетавфиқ? Тўртта болани сўққа бошимга нега ташлаб кетдинг? Қозонимиз ҳафталаб қайнамаса ҳам, йиртиқ-ямоқ кийиниб юрсак ҳам сендан таъна қилмас эдим. Уртоқларимдан айрилдим; касбимдан айирдинг. Мени ўйлаганларинг, менга гапирганларинг, мени деб, болаларни деб ўғирлик қилганларинг, ҳаммаси-ҳаммаси ёлғон! Сен билан яшаганим ёлғон! Елғон! Елғон!..

Унинг қабри ёнида яна қанча ўтирдим — билмайман. Афтидан, овозимни чиқариб бўзлаган бўлсам керак, кимдир келиб мени кўчага олиб чиқиб қўйди.

— Қўйинг, фойдасиз, — деди. — Бу ерга тирикларни ўйлаб келиш керак.

Ҳар ҳолда, ўйлар мени машиналар кўпроқ юрадиган кўчаларга бошлади. Айланиб, яна Шота Руставели кўчасидан чиқиб қолибман. Бир-икки чинқириб бўм-бўш трамвай ўтиб кетди. Улгурмадим. Ёнимга қарасам, чироқларини тўла ёндириб машина келяпти. Яқин қолганида йўлини кесдим. Машина худди бояги

трамвайдек чинқириб юборди-да, маст одамдек ўзини бир-икки у ёқ-бу ёққа ташлаб, тиззаларимга тегиб тўхтади.

— Опа! Жонингизда қасдингиз бўлсаям, бизни ўйламайсизми?! Жувонмарг бўлиб кетардим-ку ҳозир! — Шундай деб шофёр йигит машинадан тушди. — Урилмадингизми?

— Йўқ, — дедим уялиб мен.

— Наҳотки кўрмадингиз машинани? Бунинг устига, тез келаётган эдик, — деди машинадан тушган иккинчи йигит.

— Кечиришлар!.. — Мен бошқа ҳеч нарча дея олмадим.

— Қаёққа кетаяписиз? — деб сўради шофёр йигит. «Самарқандга» деган сўз оғзимдан чиқиб кетганини ўзим билмай қолдим.

— Буни қаранг-а? Йўлимиз битта экан. Қани, ўтиринг! — Шофёр йигит орқа эшикни очиб мени ўтказди. — Пальтонгиз бир оз чанг бўлибди, холос.

У жойига, иккинчи йигит унинг ёнига ўтирди.

Машинани юргизар экан, шофёр йигит зўраки кулиб қўйди:

— Тиззаларим ҳалиям қалтираб кетаяпти. Аммо, опажон, бир фалокатдан қутулиб қолдик-да! Қани, кетдик!

Тошкентдан чиқилганда шофёр йигит сал орқага ўгирилди.

— Менинг отим Исмат. Бу киши ўртоғим — Нурилла. Иккаламиз ҳам физикмиз. Илмий-текшириш институтида ишлаймиз. Келинингиз Самарқанд университетида диссертация ёқлаптилар эртага. Адабиётдан. Навоий билан Жомийнинг адабий алоқаларидан.

— Мен эса, Иродаман. Ҳамшира. — Қандай қилиб оғзимдан шу гаплар чиқиб кетганини сезмай қолдим, қип-қизариб кетганимни бутун вужудим билан пайқадим, аммо машина ичи қоронғи эди, улар билишмади.

— Иродахон опа! — деди шофёр йигит яна. — Қорин қалай? Машинада норин бор, қазни, пишган гўшт... Балки...

— Сўраб берадимиз? — деб жеркиди иккинчи йигит. — Сангзорга етайлик, тўхтаб, яхшилаб овқатланиб оламиз. Нима дедингиз?

Мен бош ирғадим. Кейин йигитларга билинтийрмай, секин-секин бармоқларимдан, қулоқларимдан тақинчоқларимни ечиб сумкамга солиб қўйдим. Дурларимдан биттасини ҳам бўйнимда қолдирмадим.

Анчагача жим бордик. Сирдарёдан чиққанымизда, шофёр йигит шеригидан сўради.

— Дача қилмоқчи эдинглар, нима бўлди?

— Э, сўрама, — деб жавоб қилди иккинчи йигит. — Нанайнинг этагидан яхши жой танлаган эдик. Бир қурилиш бошқармаси билан шартнома туздик. Бошлиқлари бориб кўриб келди. Пулини ҳам келишдик. Энди қурилиш бошланай деганда ҳаммаси қамоққа олинди. Бошлиқлари ҳам. Норбўтаевмиди, Норбоевмиди — ҳозир эсимда йўқ.

— Нега?

— Ҳозир маълум эмас. Афтидан, муттаҳамлик, қалоблик.

— Пахтани тузатишган эди, энди навбат қурилишга келибди-да!

— Нимасини айтасан. Гапларга қараганда булар фақат алдаш билан кун ўтказишаркан.

— Яхши бўлмади-да, — дея хўрсинди йигит. — Бешўнта касофат ҳаммамизга иснод келтиряпти. Бу нокасларни...

Мен бир сесканиб тушдим. Лекин эримга қанча ачинмай, улар ҳақ эди.

— Ярамаслар, қачон уларнинг уруғи тугайди?!

Худди унинг гапини эшитмагандек шофёр йигит деди:

— Хафа бўлма. Оз қолди. Ёмондан яхши кўп...

Ишларимиз жуда бошқача бўлиб кетади.

Санзорда овқатланиб, яна йўлга тушдик. Тонг ёришганда Самарқандга кириб келдик. Мен бозор олдида қолдиришларни илтимос қилдим. Шундай қилишди. Борадиган жойим, қиладиган ишим йўқ эди. Нега ўзи Самарқандга бориб қолдим — билмайман. Институтда бирга ўқиган ўртоқларим бор, уларни кираман, бирпас дам олсам бўларди. Лекин нима деб кираман? Қайси юз билан кираман?

Бозорга ўтиб, расталарни томоша қила бошладим. Куз бозори жуда алламбало бўлади. Тўғрими, Санобар опа? Айниқса, Самарқанд бозори. Бир томонда пистабодом, шўрданак... Бир томонда қуруқ мева, бир томонда ҳўл мева... Кўзларингиз қамашиб кетади.

Мен Самарқанд нонларига жуда ишқивозман. Тавба, қандай қўли гул одамлар ёпар экан-а бундай нонларни? Ҳозир есангиз ҳам маза қиласиз. Бир ойдан кейин ҳам унинг кусир-кусири руҳингизни кўтаради. Битта янги узилган бўрсилдоқ нон олиб, қаймоқ бозорига ўтдим. Қаймоқчиларнинг панасида бир сопол товоқ қаймоққа уни ботириб едим. Биласизми, анча ўзимга келдим. Аёллардан бири аччиқ кўк чой узатди. Яқин-яқингача юрагимнинг қаеринидир кемириб турган дард йўқолгандек бўлди. Регистонга ўтиб офтоб ялтиратиб турган мадрасаларнинг ҳаммасини шошмасдан томоша қилдим. Кейин Афросиёб музейига бордим. Кун ярим бўлди. Зарафшонга келиб овқатланган бўлдим. Кейин яна кўчага чиқдим. Гўри Амир томонга она-бола қўл аравага босиб ғўзапоя олиб кетяпти. Бола тортиб кетяпти, калиши оёғидан тушиб қолай-тушиб қолай деган аёл бор кучи билан аравани орқадан итаряпти.

— Камроқ ортсаларинг бўлмасмиди? Болага оғир-ку?! — дедим ўзимни тутолмай.

— Мен ҳам айтдим охи оғир бўлди деб. — Хотин тўхтаб тушунтира бошлади. — Аравага ҳам, сенга ҳам, бола, менга ҳам жабр, дедим. Икки сафар қилайлик, дедим. Йўқ, дейди. Уқиган-да! Телевизор кўрар эмиш. Футбол бор эна, тезроқ нон ёпинг, дейди. Ғўзапояга нон зўп пишади-да, айланай, худди сизнинг ойдек юзингиз бўлиб кетади. Бизнинг ҳовлига бўлинг, ана, водопровод оқиб турибди. Шунга етсангиз — бўлди. Одилшо, қақир опангни?

Араванинг олдида ғўзапоя орасидан илжайган қалла кўринди.

— Қани, юр бўлмаса! — Кампир аравани итарди. Олдинда ҳеч ким бўлмаса ҳам, кўшиб қўйди: — Қани, пўшт! Одилшо тойчоқ кетяпти, пўшт. Қадами олтин кетяпти, пўшт!..

Яшаш қандай ширин шу одамларга. Она боласига у севган нонини ёпиб бериш дардида, бола янги узилган нонни еб футбол кўриш иштиёқида. Бундан катта завқ, бахт борми? Уларнинг ҳаёти ҳар куни шундай, меҳнат, завқ билан ўтади. Нега шундай яшаш мумкин эмас? Шунча йил яшаб, нега мен бирон марта бундай завқ олганим йўқ? Болаларимга қандай завқ бердим?

Югуриб меҳмонхонага кирдим. Иккита конверт, икки варақ қоғоз олдим. Уша заҳотиёқ иккита хат ёздим. Мана улар...

Санобар Камолова ёзув столи устидаги чироқни ёқиб, хатларни унинг қўлидан олди. Иккалови ҳам ариза эди. Бири — шаҳар советига: ҳовлини олиб, ўрнига квартира бериш ҳақида; иккинчиси — Тошкент педиатрия институтининг бош врачига бўлиб, ҳамшира сифатида ишга қабул қилишларини ўтини сўралган эди.

— Иккала аризангиз ҳам яхши, — деди Санобар

Камолова. — Оқилона иш қилибсиз. Биттасини, қабул қилинди, деб уйлайверасиз.

— Қайсинисини? — деди шошиб Ирода.

— Ҳамшираликни. Уша касалхонанинг бош врачига мен бўламан. Эртадан ишга бораверинг.

Ирода дивандан сакраб тушиб, ёш боладек Санобар Камолованинг бўйнидан қучоқлаб олди.

— Юринг, ҳовлига чиқайлик. Юлдузлар сўнмаганмикин, кўрайлик.

У даст ўриндан туриб, ҳовлига тушди. Кетидан Санобар Камолова ҳам ҳовлига чиқди. Эрта саҳар эди. Ҳаёт ҳали қоронғилик оғушида. Юлдузлар чарақлаб турибди. Қай кўз билан кўрсинки, янги, энди тўрт кунлик ой шундай иккаловининг ўнг томонида эди.

— Вой! Қаранг, — деди Ирода. — Думли юлдуз яна қайтиб келибди!

Ростдан ҳам ойнинг тагида кеча улар кўрган думли юлдуз турарди. Унинг ёруғи ҳовлигача тушган эди.

— Санобар опа? Айтинг-чи, қандай одамни бахтли деб бўлади? — деб сўради Ирода бирдан.

— Назаримда, бахтли одам — халққа, жамиятга фойдаси теккан, одамларга зарур одам бўлса керак.

— Мен ҳам шундай одам бўлармиканман? Санобар Камолова унга қаради. Ироданинг кўзлари ялт-юлт қилиб турган думли юлдузда ва янги ойнинг олтин ўроғида эди.

Ҳарорат

Мен нафас оляпман, демак мавжудман,
Томирда қайнайди ўчмас ҳарорат.
Уша туғ кўксимда гурларкан бутман,
Рухпарвар овозим тинмагай абад.

Мен Кураш фарзанди, собитсўз демак,
Сержаранг заминдай қилай ҳаракат.
Кимдандир олдину, кимдандир кейин
Нурга талпиняпман, шу-да асли бахт...

Лавҳалар

Улар дийдор кўришдилар... Жилмайди кўзлар...
Майин, сирли ҳаяжондан энтикди юрак,
Шу дам нафис куй бошланиб, чекинди сўзлар,
Кўзлар куйлаб тилга кирди! Ҳаёт бир эртак.
Кўзлар сўзлайди!!!

Олис сафарга ўғлини кузатар ота:
— Оқ йўл, ўғлим, ўчмоғимда турсанг бас, бўтам...
Мадорсиз қўл пайпаслар қўлларни қайта,
Кучли қўллар хиёл титрар, сербар елка ҳам...
Қўллар сўзлайди!!!

Она вазмин судралгандай ташлайди одим...
Уғли ҳалок бўлган жангда, тангрим, бер сабр.
Қабристонга ҳорғин кирар, сукут сақлаб жим,
Ёлғиз ўғлининг қабрига, қўлида гуллар...
Гуллар сўзлайди!!!

Ёронгул

Бешик-бешик тўлқин чайқалиб
Сандиқ қалқиб келар — фарқ бўлмас,
Ичидаги кўҳна Муҳаббат
Ёниқ чеҳра кувғинда ўлмас!

Тинмас найдир — илоҳий севги,
Ногоҳ ёвуз солмагай қутқу.
Кўз илғамас дўзахий Севги
Оғушида ёндирар мангу.

Тўр ташлайди аччиқ изтироб,
Мен қочарман зумрад Дунёга.
Отиб қўйма ортимдан азоб
Яқинлашар кемам зиёга.

Ёронгулдай титрар табиат
Ортик увлар ҳижрон қуюни —
Оқ либосда келиб Садоқат
Қўлларимдан ўпар ҳар куни...

Уйча ёнар
Тепаликда —
Кимсасиз бир овлоқда
Мудҳиш олов
Гурлар лов-лов.
Кўринади қишлоқдан...
— Ҳой одамлар,
Қайлардасиз,
Даф этингиз балони
Асраб қолинг
Гўдаги бор
Уйни — катта Дунёни!
Тунни ёрар ўт қичкириқ,
Унсиз фарёд кезади —
Бир чумоли наъра тортиб
Уйдан нари кетади...

* * *

Беижозат кирмангизлар,
Ҳовлида гул, ғунчалар...
Пахса девор баланд, ошмоқ —
Осон эмас унчалар...

Бўйин чўзиб бир йигит —
Тушдимми-ей беҳиштга.
Айвончадан ҳимиллаб, тик —
Ўтиб борар фаришта...

Ит ҳурийди... «Жим, вафодор...» —
Кампир ташлар бурда нон.
Мунча баланд дея девор —
Толга сакрайди ўғлон...

Бир қарсиллаб синади шох,
Йигит пастга қулайди,
Рўмолини лабга босиб
Соҳибжамол кулади...

Севги гуллари

Муҳаббат йўлида жон берар гуллар,
Одамлар, гулларга ҳайкал қўйингиз,
Ким фириб, ким сотқин қўлида кулар,
Йиғлаётган гулни ўпиб сўйингиз.

Йиғлама, титроқ лаб севги гуллари,
 Сен тоза нафасли мўъжиза, чақмоқ.
 Ёниқ фонусдурсан ҳижрон тунлари,
 Замин кўксигаги тўзилмас байроқ...

Гуллаган дарахтлар эртакка чечан,
 Табиатнинг ўчиб ёнган ҳаваси...
 Оппоқ кенгликларга чопар сарпойчан
 Шўх баҳор гулининг ўткир нафаси...
 Чопаман ортидан лабларим қуриб,
 Муаттар бўйига чўмилар ҳислар.
 Боғлар кириб келар кўксимга кулиб
 Энтикар ортимдан оловранг излар.
 Сочларим ёнади... Кўзлар... Қўлларим...
 Мен ёниб Бахт билан тушяпман рақсга...
 Гоҳ чалғир оёқлар — тошлоқ йўлларим,
 Севгим — кўзлари ёш, сабабкор баҳсга!
 Кечир мени Севгим! Қўлинг бўйнимда,
 Ўтли нафасингдан армон туяр дил,
 Бокира Ишончинг борки кўйнимда —
 Сенинг изминг билан қадамим дадил.

Қувноқ гурунгларда тотли муҳаббат,
 Шўх ўйлар, ўйинлар, сирли нигоҳлар,
 Пинҳоний рашк ўти, оний фароғат,
 Нозик елкаларда ёнган дудоқлар —
 Сени ёдга солар...

«Севаман» ўт солиб тикилган кўзлар,
 Илк бўса... Зинадан тушган шўх сулув,
 Қорли хиёбонда туташган излар,
 Сўроқдай эгилган хира ой мангу —
 Сени ёдга солар...

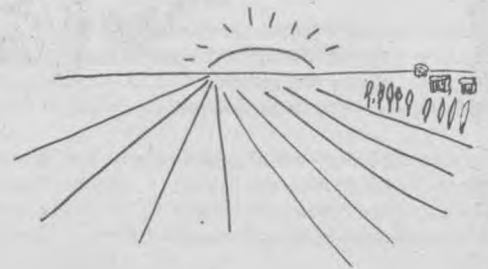
Ошиқлар қари тол тагида сархуш,
 Роз айтса, пичирлаб — бўзлаб ё кулиб...
 Нам киприк — юлдуздан тўкилса кумуш,
 Оймомо ортимдан эргашса куйиб...
 Сени ёдга солар...

Ҳаловат

Йиртилган тўрини қайтадан ямаб,
 Соҳилда ўлтирар бир балиқчи чол...
 Денгизга соларкан тўрни авайлаб,
 Ёд дуони дилда ўқийди такрор.
 Мурувват қилмайди, на денгиз, на кўк —
 Бир наҳанг илиниб, узади тўрни
 Манглайга уриб чол, бўзлар: «Омад йўқ,
 Зап балиқ эди-да, алдади кўрни!»,
 Шу балиқчи чолга ўхшар нимадир
 Бой бериб, қасдма-қасд куламан фақат. —
 Шу ёниқ фаслимга саволлар камдир,
 Жайхуним, тилама менга ҳаловат!!!

Даф бўл, кўзлардаги тубан разолат,
 Қўлларингда эрмак заиф ўйинчоқ.
 Ташлаган чим тўринг узар Адолат,
 Эй дунё, у сени ёритган чироқ!
 Севарман чинакам Сизни боғ-роғлар,
 Сизга отилган ўқ — юракка нишон.
 Ҳансирар қийноқдан харсангтош, тоғлар —
 Ёт ўғри оралар боғларни пинҳон...
 У асл мевани ейди лаззат-ла,
 Унут қувончини шоҳларга илиб,
 Олма дарахтини тунар шиддат-ла —
 Макр, алдов сочин ёяди кулиб.
 Кўзга хазон сочиб шивирлайди хавф:
 «Қоч, боғлар занжирин узиб овлоққа!»,
 Юзга ниқоб тутиб нафс айлар даф —
 Ўғри қилкўприқдан йиқилар чоғга.
 Сен ўша ўғрисиан дардчил, қора рух,
 Бедармон тўлғоқсан, аччиқ разолат.
 Келди Вақт! Уфқлар кўтармоқда туғ
 Замин қўллариди порлар Адолат!

Расмлар муаллифники.

АСНИ ҚАРИТҚАН КҮН

БҮРОНЛИ БЕКАТ

Роман

Чингиз
Айтматов

Рус тилидан Асил РАШИДОВ таржимаси

Б

у ўлкаларда поездлар серкатнов — машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон ўтаверади, ўтаверади, ўтаверади...

Бу ўлкалардаги темир изларнинг икки тарафида пой-поёнсиз улкан Сариўзак даштлари — қовжироқ саҳронинг ўзак ерлари ястанган...

Бу ўлкаларда ҳар қандай масофа темирйўлдан бошланади. Зеро, бу темирйўллар бу ўлкаларнинг ўзига хос Гринвич меридианидир...

Поездлар эса машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон ўтаверади, ўтаверади...

Эрта тонгда ҳамма нарса тахт бўлди. Қалин намат билан зич ўраб, сиртидан жундан тўқилган тасма танғиб қўйилган, боши ўралган Казангапнинг жасадини олдиндан ичига қипиқ, пайраҳа ва тоза хашак тўшаб тракторга тиркалган аравачага ётқиздилар. Ортиқча ушланиб қолмасдан вақтлроқ йўлга тушишлари, қабристондан узоғи билан кечқурун соат беш-олтиларда қайтиб келишлари зарур эди. Дафн этиладиган жойгача бориш ўттиз чақирим, келиш ҳам шунча, ўртада кўмиш маросими ҳам бор, хуллас, маърака кечқурун соат олтилардагина бошланади. Шу тариха улар маъракага улгуриш учун йўлга равона бўлдилар. Ҳамма нарса тайёр эди. Эдигей Бўрон кечадан бери устига ёпқи тўшаб, эгар-жабдуқлаб ясантириб қўйилган Қоранорни тизгинидан етаклаганча, одамларни шошилтирарди. Одамлар ҳамон имиллашарди. Тун бўйи мижда қоқмай чиққан бўлса-да, Эдигей бардам ва сергак кўринар, аммо озиб кетган эди. Мошгуруч мўйлов, қоши ҳам мошгуруч, соқол-мурти тозалаб қирилган Эдигей ораста кийинган эди: оёғида хиром этик, чийбахмалдан тикилган, чўнтаклари хўппайган галифе шим, оқ кўйлаги устидан қора камзул, бошида эса тантаналарда кийиладиган темирйўлчиларнинг фуражкиси. Кўксида ҳамма жанговар орден ва медаллари, ҳатто «Бешийллик зарбдори» нишони ярқираб турарди. Буларнинг бари унга ярашиб тушган бўлиб, гавдасини басавлат кўрсатар эди. Эдигей Бўрон Казангапнинг дафн маросимида бундан бошқача қиёфада бўлиши мумкин эмас.

Каттаю кичик — барча бўронлиликлар буларни кузатишга чиқдилар. Улар аравача атрофида тўпланишиб, жўнаш пайтини кутиб турар эдилар. Аёллар уввос солиб тинмай йиғлашарди. Эдигей Бўрон кутилмаганда ўртага чиқиб, йиғилганларга қарата шундай деди:

— Мана биз ҳозир Сариўзакнинг қадимдан муқаддас ҳисобланиб келинган кўҳна Она Байит мазори сари йўл оламиз. Раҳматли Казангап ота шунга муносиб одам эди. Уша ерга дафн этишни марҳумнинг ўзи васият қилган. — Эдигей яна ниманидир айтмоқчи бўлиб сукут сақлаб қолди ва давом этди: — Демак, унинг пешонасига ёзилган туз-насибаси тамома бўлди. Бу инсон бизнинг разъездимизда роса қирқ тўрт йил ишлади. Бутун умрини шу ерда ўтказди, деса бўлади. У дастлаб бу ерда ишлай бошлаган кезларда ҳатто сув чиқарадиган насослар ҳам йўқ эди. Сув ҳафтада бир марта цистерналарда келтириб турилган. У замонларда ҳозиргидек қор тозалайдиган машиналар ва шунинг сингари бошқа машиналар йўқ эди. Ҳатто биз дафнга олиб бораётган мана бунақанги тракторлар ҳам у пайтда бўлмаган. Бироқ, шунга қарамай, поездлар ўшанда ҳам ҳозиргидек қатнаб ётарди. Уларнинг йўллари ёзин-қишин ҳаммавақт тап-тайёр эди. Казангап ота Бўронлида ўз хизматини ҳалол ўтади. Ҳаммаларинг билар эдиларинг — у яхши одам эди. Энди йўлга тушайлик. Ҳаммининг боришига улов етмайди, бунга ҳожат ҳам йўқ. Темирйўлни қаровсиз қолдириб кетишга ҳаққимиз йўқ. Биз у ёққа олти киши борамиз, нимаики лозим бўлса, ҳаммасини ўрнига қўямиз. Сизлар эса бизни кутинглар, тайёргарлик кўринглар, қайтиб келганимиздан сўнг ҳаммаларинг маъракага тўпланинглар, мен бунга марҳумнинг фарзандлари, мана улар — ўғли билан қизи, шулар номидан айтаётирман...

Эдигейнинг хаёлига келдими, йўқми, ҳарқалай бу айтилган сўзлар ўз-ўзича бир мотам маросимини эслатовчи митингга ўхшаб кетди. Шу билан улар жўнаб кетишди. Бўронлиликлар тиркалма арава орқасидан бир оз гангир-гунгур гаплашиб, қишлоқ чеккасигача кузатиб боришди-да, сўнг тўп-тўплари билан ортда қолиб кетишди. Яна анча вақтгача уввос йиғи эшитилиб турди — бу йиғи ортда қолган Ойзода билан Уққуболанинг нидоси эди...

Давоми. Бошланиши 1-сонда.

Ортдаги ўкирик йиғи овозлари жимиб қолди, улар олтовлашиб тобора темирўлдан узоқлашиб, Сариўзак сари ичкарилаб борар эканлар, Эдигей енгил нафас олди. Энди улар ўзлари билан ўзлари қолишди. Эдигей нима қилиш зарурлигини биларди.

Кўёш Сариўзак кенгликларини сажийлик билан киши руҳини хушнуд этувчи сарғиш нурга буркаб, ер куррасидан кўтарила бошлади. Ҳали дашт салқин эди. Улар йўлда ҳали-ҳозир ҳеч қандай машаққат чекмадилар, даштда одатдагидек юксак парвоз қилиб юрган икки калхату яна гоҳ-гоҳда оёқ остидан пириллаб учиб чиққан тўрғайларнинг муаллақ қолганча қанотчаларини қоқиб вижирлаб сайрашларигина ҳукмрон эди. «Ҳадемай булар ҳам учиб кетишади. Биринчи қор тушиши биланоқ тупланишади-да, учиб кетишади», дея ўйлади Эдигей учқунланаётган қор пардасида учиб бораётган қушларни бир лаҳза хаёлига келтириб. Негадир яна темирйўл сари чолиб бораётган тундаги ўша тулки эсига тушди. Ҳатто у оҳистагина атрофга назар ташлади: изидан келмаётганмикин? Яна ўша тунда Сариўзак дашти узра осмонга парвоз қилган оловли ракетани ўйлаб кетди. У ғалати хаёлларидан ҳайратга тушар, ҳар ҳолда, бунақа хаёллардан ўзини олиб қочиниша интилар эди. Йўл йироқ бўлишидан қатъи назар, ҳозир шуларни ўйлаб ўтиришнинг ўрни эмас эди...

Эдигей Бўрон ўз Қоранорида виқор билан ўтирганча Она Байит қабристони томон олдинда йўл бошлаб борарди. Унинг остидаги Қоранор эса бир маромда катта-катта қадам ташлаб, тобора илгарилар эди. Унинг ўзига хос одимлаб бориши тушунган одамга айниқса кўркам туюларди. Туянинг камондек мағрур эгилган бўйнига ярашган боши тўлқинлар орасида деярли қимир этмай бир тахлитда эркин сузиб кетаётганга ўхшар, узун-узун пайдор оёқлари эса ҳавони кесиб, ҳормай-толмай тинимсиз равишда ер юзини одимлаб ўлчаб борар эди. Эдигей туя ўрқачлари орасига мустақкам ва қулай ўтириб олган, у мамнун эди, негаки Қоранор эгасининг ниқталашини кутмай, унинг ҳукмига дарҳол итоат этган ҳолда, енгил юриб борарди. Эдигейнинг кўксигадаги орден-медаллари секингина жаранглаб, кўёш нурида шуъла таратиб қўяди. Лекин Эдигей ўз хаёллари билан банд эди.

Уларнинг изидан тиркалма аравали «Белорусь» трактори борарди. Кабинада ёш тракторчи Қолибекнинг ёнида Собитжон ўтирибди. Кеча у, ҳар ҳолда, яхшигина ичиб олгани учун радио орқали бошқарилувчи кишилар ҳақидаги турли чўпчак ва бошқа бемаъни сафсаталари билан бўронлиликларни банд этган бўлса, энди руҳи тушган ҳолда сукут сақлаб боряпти. Унинг боши у ёқдан-бу ёққа чайқалиб қўяди. Ишқилиб кўзойнаги синиб қолмасайди, деб хавотирланарди Эдигей. Тиркалма аравادا Қазанганнинг жасади ёнида ғам-ғуссага ботган ҳолда Ойзоданинг эри ўтирарди. У кўёш нуридан кўзларини қисиб, ора-сира атрофга назар ташлаб қўяди. Абгор бўлган бу лиёниста шу ғал ўзининг одамийлигини кўрсатди: бир томчи ҳам оғзига олмади. Ҳамма ишда бош-қош бўлиб, барчага ёрдам беришга интилди. Айниқса марҳумнинг жасадини олиб боришда астойдил жонбозлик кўрсатди, елкадошлик қилди. Эдигей туясига мингаштириб олай, деб тақлиф қилган эди, унамади. «Йўқ, — деди у, — қайнотамнинг ёнида ўтирақолай, сўнги манзилгача ёнида бўлай». Унинг бу иши Эдигейга ҳам, бўронлиликларнинг барчасига ҳам маъқул тушди. Улар йўлга чиққанларида аравада ўтириб, марҳумнинг наматга ўралган жасадини ушлаб олганча, ҳаммадан кўра кўпроқ ва ҳаммадан кўра қаттикроқ йиғлади. «Ким билсин, шу кундан бошлаб ўзини қўлга олиб, ичкиликини ташлаб юборсам! Ойзода билан болаларининг бахти очилар эди», деб умидланарди ҳатто Эдигей.

Кимсасиз дашт бўйлаб бу кичик ва ғалати карвонин попукли ёпки тўшаб безатилган туя устидаги киши бошлаб кетяпти, орқада — «Белорусь» экскаватори. Кабинада Эдилбой билан Жумағали ўтирибди. Экскаваторни хабаш сингари қоп-қора, пакана бўйли Жумағали ҳайдаб кетяпти. У одатда ҳар хил йўл ишларини шу машинада бажариб юрарди. Жумағали Бўронлига келганига ҳали унча кўп вақт бўлмаган, бу ерда яна қанча вақт туриб қолиши маълум эмас. Эдилбой иккаласи бутун йўл бўйи аллақандай нарсалар ҳақида қизғин суҳбатлашиб келишди.

Бекат бошлиғи Успаннинг яхшилигини ҳам унутмаслик керак. Маросим учун бекат ихтиёридаги барча машиналарни ажратган ҳам ўша. Тўғри иш тутди бекатнинг ёш бошлиғи — шунча йўл пиеда босиб ўтилас, яна бунинг устига қабр кетмон-қурак

билан қўлда қавланадиган бўлса, кечга қайтиб келишлари даргумон эди, негаки қабрни чуқур қазिश, қазиганда ҳам яна мусулмон одатига кўра ёнидан — девори тагидан лаҳад қазिश зарур, демак, техникасиз иш битмайди.

Бу фикр даставвал Эдигей Бўронни бирмунча ўйлантириб қўйди. Қабрни қўл билан эмас, экскаваторда қазини у хаёлига ҳам келтирилмасди. Шунинг учун у Успаннинг қаршисида қовоғини солиб, ишончсизлик билан ўтирди. Бироқ Успан йўлини қилиб, чолни хотиржамлантирди:

— Эдике, мен сизга ишнинг қулай томонини айтаётirman, ҳеч нарсадан хижолат тортманг, аввал-бошда қўлда қазий-сизлар. Ҳа, бошлаб белқуракда қавлайсиз, сўнг экскаваторга навбат берасиз. Узингизга маълум, Сариўзакнинг ерлари бамисоли тошдек қотиб кетган. Экскаватор билан керагича қазийвериш керак, қолганини яна қўл билан охирига етказасизлар. Шундай қилинса, ҳам вақтдан ютасизлар, ҳам барча расму русумига риоя қилган бўласизлар...

Орадан маълум вақт ўтиб, Сариўзак чўлига кириб борган сари Эдигей Успаннинг маслаҳатлари тамомила тўғри ва улarga амал қилиш зарур эканига иқрор бўлаверди. Ва ҳатто бу тадбир унинг ўз хаёлига келмаганидан ажабланди ҳам. Ҳа, худо хоҳласа, Она Байитга етиб олганларидан сўнг шундай қилишади. Дарвоқе, шундай қилиш ҳам керак. Марҳумнинг бошини Каъбага — қиблага мангу қаратиб қўйиш учун қабристондан қулай жойни танлаб олишади, сўнг тиркалма аравада олиб келишаётган белқураклар билан гўр қазимоққа тутинишади, бир оз чуқурлашгандан сўнг қабрни тубигача қавлаш учун экскаваторни ишга солишади, жасад кўйиладиган лаҳадни эса қўл билан битиришади. Шунда қабр тез ва кўнгилдагидек тайёрланган бўлади.

Шу ният билан улар Сариўзак дашти бўйлаб йўл олган эдилар. Улар дам ўру қирлардан турнактор бўлиб боришар, дам кенг сойлиқлар ичида кўздан ғойиб бўлишар, гоҳ яна кенг сайхонликка чиқиб кўзга равшан ташланиб қолишарди — олдинда Эдигей Бўрон туяда, ортида трактор тиркалма араваси билан, унинг кетида эса кураги ва ер қавлагич қўмичини икки томонида осилтириб, қўл-оёқлари тарвақайлаган аллақандай кўнғизсимон «Белорусь» экскаватори.

Эдигей кўринмай орқада қолиб кетган бекатга сўнги бор ўғрилиб қарар экан, бирдан жиддий қиёфада йўртиб келаётган малла ит Йўлбарсини кўриб ҳайратда қолди. Қачон эргаша қолдйкин бу? Ана холос! Бўронлидан йўлга чиққанларида кўзга чалинмаган эди шекилли, бунақа қилиқ чиқаришини билганида, уни боғлаб қўйган бўларди. Қандай айёр-а! Эдигей Қоранори билан қаёққадир жўнайидиган бўлса, дарҳол сезиб қолиб, пайт пойлайди-да, эргашганича ҳамроҳ бўлади-қолади. Бу сафар ҳам ер остидан чиққандай пайдо бўлди-қолди у. Ҳечқиси йўқ, деб қўйди Эдигей. Уни хайдаб юборишга кечикди энди. Қолаверса, итни деб вақтни ўтказмаслик керак. Майли, чолиб юраверсин... Худди эгасининг фикрини пайкаб етгандай, Йўлбарс тракторни қувиб ўтиб, Қоранорнинг олд томонида йўрта бошлади. Эдигей унга қамчи дастаси билан пўписа қилди. Ит бўлса ҳатто қулоғини ҳам қимир эткизмади. Пўписа қилармиш, энди кечикдинг, дегандай ит йўртишда давом этди. Шунақа маросимларга қатнашса нимаси ёмон? Кенг ўмровли, бўйинлари бакувват, сержун, қулоқлари кесилган, ақлли, боқишлари мулойим малла ит Йўлбарс ўзича кўркам, савлатли эди.

Она Байит сари боришар экан, Эдигей шу аснода йўл-йўлақай турли хаёлларга ғарқ бўлди. Уфқ узра бош кўтара бошлаган кўёш ҳаёт оқимини ўлчаб, бўлиб ўтган жамики турмуш аччиқ-чучуқларини эслатди унга. Эдигей Қазангап билан ўтказган ёшлик йилларини эслаб кетди: ўша кезлари ҳар иккаласининг ҳам кучга тўлган қирчиллама пайтлари эди. Уларнинг иккаласи бекатнинг доимий ишчиси, муҳим ишчи кучи ҳисобланар, бошқалар Бўронлида унча кўп турмай, қандай келган бўлишса, шундай кетиб қолишар эди. Қазангап иккаловининг нафас ростлаши учун вақт етишмасди, чунки хоҳлайсанми, йўқми, зарурат туғилиб қолса, суриштириб ўтирмасдан ҳар қандай ишни бажаришга тўғри келарди. Энди булар ҳақида ошқора гапирсанг ёшлар кулади, ўз умрларини зое кеткизган шўрлик қариялар, деб мазаҳ ҳам қилишади. Дарвоқе, нима мақсадда шундай ишлар эдик? Демак, қандайдир қизланган мақсад бор эди.

Қор босиб қолган кунларнинг бирида йўлни тозалаш учун икки кеча-кундуз тинмай ишлади. Кечаси жойни ёритиб туриш учун паровоз фонаридан фойдаланишди. Қор шамол

аралаш ҳамон бўралаб ёғарди. Бир ёғини тозалогунингча иккинчи томони қор босиб қолади. Совуқ ҳам гапми: юз, қўллар қабариб кетади. Паровозга чиқиб беш дақиқа исиниб оласан, сўнг яна Сариўзакнинг ана шу ўламса ишига тутинасан. Ҳатто уларни ёритиб турган паровоз ғилдиракларини ҳам қор босиб қолган. Янги келган ишчиларнинг учтаси бир кечадаёқ безор бўлиб, ўзларини четга олишди. «Шуям тирикчилик бўлди-ю, ахир, биз махбус эмасмиз-ку. Қамоқхонадаям тўйиб ухлаш учун вақт берилди», деб Сариўздакга оғир ҳаётни бўралаб сўкадилар. Йўл тозаланиб, поезди юрганга эса, бир кун аввалгидек дарғазаб бўлиб, ҳуштак чалишиб, ярамас сўзлар билан сўкинганча жўнаб қолишди:

— Эй аҳмоқлар, муз тишлагунча, мана буни тишланглар!

Гап вақтинча ишга келган бу ўспиринларнинг сўкиб кетганида эмас, бошқа нарсада эди: Эдигей ўша қор тозалашдаги оғир меҳнат туфайли Қазангап билан муштоланиб қолган. Ҳа, шундай ҳам бўлган. Тун бўйи ишлайвериб мадордан кетишган эди. Қор бўралаб ёғар, изғирин шамол бўлса, худди ўчакишган итдек авжига минар эди. Ундан ҳеч қаёққа қочиб қутулиб бўлмасди. Паровоз иссиқ бўғини таратади, бироқ ундан фақат туман ҳосил бўларди. Қироқлар эса қоронғиликни аранг ёритарди. Ҳалиги уч киши кетиб қолгач, Қазангап билан иккаласигина туяга чангал судратиб, темирйўл ёқасидаги қорни тозалашди. Йўл чеккасидаги қор туянинг ўмганидан келарди. Жониворлар тортолмас, бу қиймат қойимдан улар ҳам безиллашар эди. Қазангап икки туянинг тизгинидан тортса, орқадан Эдигей қамчилаб ҳайдарди. Шу аллозда улар ярим тунгача тер тўкишди. Охири туялар қорга чўкиб, ётиб олишди. Улдирсанг ҳам турадиган ҳоли йўқ. Нима қилиш керак? Ҳаво тингунча ишни тўхтатиб туришга тўғри келади. Улар паровознинг ёнида шамолдан беркинишиб туришди.

— Етар энди, Казаке, паровозга чиқиб ўтиратурайлик, ҳаво тинса, бир гап бўлар, — деди Эдигей музлаб қолган қўлқопларини бир-бирига уриб.

— Ҳавонинг бўлгани шу. Бундан яхшисини кутма. Барибир, бизнинг вазифамиз — йўлни тозалаш. Қани, куракни ол, бекор туришга ҳаққимиз йўқ.

— Ҳой, биз нима, одам эмасмизми?

— Йўқ, одаммасмиз, инига беркиниб олган бўри ёки бўлмаса, бошқа ҳар хил ҳайвонлармиз!

— Ҳа аблаҳ! — дея ғазабланди Эдигей. — Сенингча, одам ўлсаюм майли экан-да, ҳали ўзинг ҳам ўлиб кетасан бу ерда! — деб унинг чаккасига қўйиб юборди.

Иккаласи олиша кетишди ва бир-бирларининг лабини уриб ёришди. Яхшиямки, паровознинг ўт ёқувчиси сакраб тушиб вақтда ажратиб қўйди.

Мана шунақа одам эди Қазангап. Энди бунақа одамларни топиб бўлсан. Бу кунларда Қазангаплар йўқ. Мана, охиригини дафн этгани олиб боряпмиз. Марҳумни ер қаърига узатиб, унинг қабири тепасига видолашув сўзини айтиш қолди, холос, шу билан тамом-вассалом.

Эдигей Бўрон шуларни ўйлар экан, хотирасидан бир оз кўтарилган қуръон оятларини ичида қайтарар, қатъий сўзлар тартибини ҳамда ҳақ таолога қаратилган фикр изчиллигини ёдга туширмоқчи бўлар эди. Қуръон сўзи — худо сўзи. Кўзга кўринмайдиган қодир яктогина инсон ибтидоси ва интиҳоси ўртасидаги, ҳаёт ва ўлим ўртасидаги мурасасизликини келиштира олиши мумкин. Қуръон асли шу мақсадда яратилган бўлса керак. Одам ўлиш учун туғилдики, нега энди сен оламни шундай яратгансан, деб олло-таолодан сўрай олмайсан-ку! Ҳар қанча бақирганинг билан овозинг эгасига бориб етмайди-ку! Дунё дунё бўлибдики, кишилар шу тарзда келишмасдан мурося қилиб келади. Қуръон ҳам, унданги айнан такрорланувчи сўзлар ҳам одам беҳудмага зорланмасин, ўзига тасалли берсин, деб азал-азалдан ўқиб келинади. Аммо минг йиллар мобайнида олтин ёмби сингари сайқал топиб келаётган бу қуйма сўзлар — марҳумнинг жасади устиде тириклар томонидан айтилиши шарт бўлган энг сўнгги сўзлар. Удам шу.

Осмонда худо борми ёки мутлақо йўқми — бундан қатъи назар, инсон барибир мушкул аҳволга тушганда худони эслаб қолади. Эдигей яна мана шулар ҳақида ҳаёл суриб келарди. Балки шунинг учундир, худого ишонмайдиган кишилар бошлари оғримагунча уни эслашмайди, деган гаплар бор. Шундайми, йўқми, ҳар қалай, одам тиловат қилишни билиши керак.

Трактордаги ёш ҳамроҳларига қарар экан, Эдигей Бўрон астойдил афсусланди — биронтаси ҳам қуръон ўқишни

билмайди-я. Бир-бирини қандай дафн этишаркин? Марҳумнинг ибтидоси ва интиҳосини ўзида ҳам эта оладиган қайси сўзлар билан инсон умрига хотима ясашаркин? «Алвидо, ўртоқ, сени ҳамиша ёдда тутамиз», деб ёки бўлмаса, яна қандайдир олди-қочди сўзларни айтиб кетавершармикин?

Бир кунги область марказида ўтказилган дафн маросинига қатнашишга тўғри келиб қолди. Эдигей Бўрон ҳайратдан ёқа ушлади: қабристон қандайдир мажлисга айлантириб юборилган эди: марҳумнинг тобути олдида қўлларига қоғоз ушлаганча нотиқлар сўзлашар, ҳадеб бир гапни такрорлашар эди — марҳум тирикчилигида қайси лавозимда, ким бўлиб ва қандай ишлаган, кимга қандай хизмат қилган ва ҳоказо... Сўнг музика чалинди, қабр гулларга буркаб юборилди. Лекин биронтаси асрлар бўйи борлиқ ва йўқлик силсиласида инсон топган билимларнинг гултожи бўлмиш оят сўзларига ўхшаш бирорта сўз топиб айта олмади. Гўё дунёда улардан аввал ҳеч ким ўлмагандай ва бундан кейин ҳам ҳеч ким ўлмайдигандай гапиришди. Гўё ҳамма осмонга устун бўладигандай. Улар имонга шак келтириб: «Марҳум абадий ўлмас бўлиб қолди!» деб роса валақлашди.

Эдигей бу жойларни яхши билади. Қолаверса, Қоранор устидан теварак-атроф унга кафтдагидек аниқ кўриниб туради. Тракторга қулай бўлсан учун ўйдим-чүкур йўлларни четда қолдирди, Она Байитга иложи борица, тўппа-тўғри Сариўзак даштидан йўл солишга интиларди.

Ҳаммаси кўнгилдагидек бўлаётган эди. Улар бир маромда юриб, йўлнинг учдан бир қисмини босиб ўтдилар... Қоранор эгасининг амрига риоя қилган ҳолда катта-катта қадам ташлаб, ҳормай-толмай лапанглаб юриб борарди. Унинг орқасидан тарақа-туруқ қилиб трактор араваси билан, араванинг ортидан эса дўнгалакли экскаватор «Белорусь» келарди.

Бирок, олдинда уларни ғаройиб воқеалар кутарди; ақл бовар қилмас бу воқеалар, эшитган қулқоққа қанчалик ғалати туюлмасин, Сариўзак космодромида содир бўлаётган ишлар билан қандайдир узвий алоқадор эди...

«Конвенция» авиабардори бу пайт ўз ўрнида — тиккасига ҳисоблаганда Владивосток билан Сан Францисконинг қоқ ўртасида, Тинч океандаги Алеут ороллариининг жанубий қисмида турарди.

Океанда об-ҳаво ўзгармаган эди. Қуёш куннинг биринчи ярмида тинимсиз жимирлаётган сув юзасига аввалгидай кўзни қамаштирувчи ёғду сочиб турибди. Об-ҳавонинг ўзгаришидан ҳеч қандай далолат йўқ.

Гарчи атроф-муҳитда бирон ҳодисанинг юз беришига ҳеч қандай асос кўринмаётган бўлса ҳам, барибир авиабардорда-гилар, жумладан, авиақанотлар ва ички хавфсизлик группалари фавқулодда ҳолатда турардилар. Бунга сабаб коинот ташқарисида эди.

Тўқайтўш планетасидаги паритет-фазогирлардан «Трамплин» орбитаси орқали «Конвенция» бортига юборилган хабар Қўшмарбош раҳбарларининг махсус ваколатли комиссиянинг аъзоларини қаттиқ саросимага солиб қўйди. Саросималик шу даражада эдики, иккала томон аввало ўз манфаатлари ва ҳолатларидан келиб чиққан ҳолда юз берган вазиятни алоҳида-алоҳида ойдинлаштириб олишга, шундан кейингина умумий фикрларни муҳокама этишга қарор қилдилар.

Дунёда ҳеч ким инсоният тарихидаги мислсиз кашфиётни — Тўқайтўш сайёрасида ғайри заминий тарақётнинг борлигини билмас эди. Ҳатто содир бўлган воқеадан гоят махфий равишда огоҳлантирилган томонларнинг ҳукуматлари ҳам кейин нима бўлганидан хабарсиз эдилар. Бу ҳукуматлар шу иш билан махсус шуғулланувчи комиссияларнинг ўзaro келишиб олишларини кутаётган эдилар. Авиабардорнинг ҳамма қисмларида қатъий тартиб ўрнатилган, ҳеч ким, шу жумладан, авиақанот ҳам ўз ўрнини тарқ этмаслиги керак эди. Ҳеч ким бирон сабаб билан кемани тарқ этиши, шунингдек бирон бор бошқа кема «Конвенция»га эллик қақирим радиусда яқин келиши мумкин эмас. Бу атрофдан учадиган самолётлар ҳам авиабардор турган жойга яқин келмаслики учун ўз йўналишини ўзгартариб, қамида уч ўз қақирим олдидан ўтши зарур.

Шундай қилиб, томонларнинг умумий кенгаши узилиб қолди, фанга номаълум бўлган Тўқайтўш сайёрасидаги 1—2 ва 2—1 паритет-фазогирлар юборган маълумотларни ҳар бир комиссия ўзларининг раҳбарлари билан бирга муҳокама қилди.

Уларнинг сўзлари ақл бовар қилмайдиган чексиз самовий

олисликдан етиб келган эди:

«Диққат! Диққат!

Трансгалактикадан гапирамиз!

Бизга мутлақо бегона бўлган нарсаларни тушунтириш амри маҳол. Бироқ кўп жиҳатлари муштарак ҳамдир.

Булар ҳам одамсимон экан — ўзимизга ўхшаш одамлар экан! Яшасин бутуноламов ривожланиши! Ривожланиш бу ерда ҳам универсал принципдаги гоминиднинг нуҳасини баркамол қилиб яратиб қўйибди!

Булар ўзга сайёралар гоминидларининг ажойиб типлари! Бадани бугдойрангида, сочлари мовий, кўзлари кўкиш-яшил, киприклари момикдек оқ...

Биз уларни орбитал станциямизга яқин келганларида кўрдик. Эгниларида мутлоқ шаффоф скафандрлар бор эди. Кеманинг қўйруғидан, бизларни ўзларининг кемаларига таклиф этиб, кулиб қараб туришарди.

Шундай қилиб биз бир дунёдан иккинчисига сакраб ўтдик.

Парракли учар аппарат кемамиздан ажралди; ёруғлик тезлигига баробар суръатда (кема ичида бу деярлик сезилмасди) биз вақтлар оқимини ортада қолдириб чексиз фалак сари йўл олдик. Даставвал эътиборимизни тортган ҳамда бизни кутилмаган қулайлик билан сийлаган жиҳат — ваэнсизлик ҳолатининг йўқлиги эди. Бунга қандай қилиб эришилган — буни ҳали-ҳозир сизларга тушунтира олмаيمиз. Улар русча ва инглизча сўзларни аралаштириб, «Вел ком бизнинг Юлдуз!», дейишди. Шунда биз сездикки астойдил уринилса, фикр-мулоҳазаларимизни ўртоқлашимиз мумкин экан. Мовий сочли бу кишилар новчадан келган бўлиб, бўйлари қарийб икки метрга боради. Ҳаши беш киши эди улар — тўрт нафар эркек, битта аёл. Аёл киши новчалиги билан эмас, балки қадди-бастию баданининг оқишлиги билан ажралиб туради. Мовий сочли тўқайтўшликларнинг барчаси худди бизнинг шимолий арабларга ўхшаб қорамғиз экан. Дастлабки дақиқаларданоқ бизда уларга нисбатан ишонч туйғулари уйғонди.

Улардан учтаси аппарат учувчилари, бир эркек билан бир аёл эса ердаги тилларнинг билимдони экан. Аввало коинотда радио тўқилларини тутиш йўли билан инглиз ва рус сўзларини илк бор ўрганиб, бир қолипга солиб, луғат тузган ҳам шулар экан. Биз билан учрашган пайтда улар икки ярим мингдан ортиқ сўз ва терминнинг маъносини ўзлаштириб олган эканлар. Бизнинг улар билан мулоқотимиз ҳам ана шу луғат ёрдамида бошланди. Албатта, уларнинг ўзлари бизга мутлақо нотаниш тилда гаплашишар эдилар, аммо талаффузлари испанчани эслатади.

«Паритет»дан парвоз қилганимиздан ўн бир соат ўтиб биз Қуёш системасининг чегарасидан чиқиб кетдик.

Бизнинг ўз юлдуз системамиздан бошқа системага ўтишимиз бирон-бир нарсада айтарли сезилмади. Коинот материяси ҳамма жойда бир хилда. Аммо коинотга теран кириб борганимиз сари олдимизни аста-секин қизғиш шафақ қоплайборди. Эҳтимол, биз келганда бу юлдузлар системаси шундай ҳолатда бўлгандир. Ҳалиги қизғиш ёғду борган сари ёпирилиб, бутун оламни қоплаб борарди. Бу орада биз йўл-йўлакай бир неча сайёранинг ёнидан ўтиб бордик. Уларнинг бир томони ёруғ бўлса, иккинчи томони қоронғи эди. Йўлимизда жуда кўп қуёш ва ойма дуч келдик.

Биз гўё тун қоронғилигидан ёруғликка чиқиб бораётган эдик. Ногоҳ осмон қаърида бизга шу вақтгача номалълум бўлган улкан ва қудратли Қуёшдан таралаётган ўткир ва чексиз нурликка учиб кирдик.

— Бу Бизнинг Галактика! Ана у нур таратиб турган бизнинг Эгамиз! Ҳадемай Тўқайтўш кўриниш беради! — деди тилчи аёл.

Дарҳақиқат, чексиз космик кенгликда биз янги Қуёшни кўрдик, буни улар Эга дейишаркан. Кучли нур таратиши ва улканлигига қараганда буларнинг Эгаси бизнинг Қуёшга қараганда анча устунлик қилади. Худди ана шу хусусиятлари билан — Тўқайтўш сайёрасининг суткаси йигирма саккиз соатни ташкил этади — бу олам бизнинг оламга нисбатан ўзига хос бир қанча геобиологик тафовутларга эга эканини ҳам айтиб ўтмоғимиз керак.

Буларнинг барчаси ҳақида балки кейинги сафар ёки бўлмаса «Паритет»га қайтиб борганимизда хабар қилармиз, ҳозирча баъзи муҳим маълумотлар хусусидагина йўл-йўлакай ахборот берамиз. Тўқайтўш сайёраси баландликдан худди бизнинг Ерга ўхшаб булутлар қатлами билан қопланган. Бироқ беш-олти

минг метр қуйи тушиб борилгач (тўқайтўшликлар ўз сайёраларини бизга кўрсатиш мақсадида атайлаб яна бир айланиб ўтиришди), мисли кўрилмаган гўзалликнинг гувоҳи бўлдик: тоғ-тошлари, қир-адирларини водийлари ёппасига зумрад яшилликка буржанган, уларнинг оралмида дарёлар, денгизлару кўллар ястанган. Сайёранинг баъзи қисмлари, айниқса, чекка қутб томонлари ҳувиллаб ётган беповн даштлик билан қопланган, унда ҳамisha чанг-тўзонли изғирин шамоллар ҳўкмонлик қилади. Аммо, бизда ҳаммадан кўпроқ таассурот қолдиргани — уларнинг шаҳарлари ва қишлоқлари бўлди. Тўқайтўшликлар жойлашган ландшафтдаги бу оролсимон иншоотлар аҳоли ниҳоятда зич яшашидан далолат берад эди. Бу сайёрадаги мовий сочли кишиларнинг шаҳар қуриш маҳорати олдида ҳатто Манхаттан ҳам ип эшолмаса керак.

Тўқайтўшликларнинг ўзлари эса, бизнинг назаримизда, оламдаги ақли мавжудотларнинг фаройиб турига кирди. Аёлларнинг ҳомиладорлик муддати Тўқайтўшнинг ўн бир ойига чўзилар экан. Гарчи улар узоқ умр кўрсалар ҳам, жамиятнинг энг муҳим муаммоларидан бири ва ҳаётнинг мазмуни — умрни узайтиришдан иборат, деб ҳисоблайдилар. Тўқайтўшликлар ўртача ҳисобда бир юз ўттиз-бир юз эллик йил, айрилари ҳатто икки юз йилгача яшар эканлар. Аҳоли жами ўн миллиарддан зиёдни ташкил этади.

Биз ҳозир мовий сочли кишиларнинг тирикчилик тарзи ва ҳозиргидек юксак тараққиётга қандай эришганликлари ҳақидаги маълумотларни изчил баён қилиш имкониятига эга эмасмиз. Шунинг учун ҳам бизни гоёйда ҳайратга солган нарсалар тўғрисидагина қисқача хабар қилмоқдамиз.

Булар қуёш энергиясини, аниқроғи, Эга энергиясини иссиқлик ва электр энергиясига айлантириш йўллари биллишаркан. Бу ҳаракатларнинг фойдали коэффициенти бизнинг гидротехник ишларимизга нисбатан анча юқори туради. Яна шуниси гоёйда муҳимки, улар қондузи ва тунда ҳар хил ҳаво ҳароратини ўзлари ҳосил қила олар эканлар.

Булар иқлимни бошқаришни ҳам ўрганиб олишган. Сайёраларини бизга кўрсатиш учун қайта айланиб ўтаётганларида учувчи аппаратдан қандайдир нур юбориб, бир зумда жойларда тўпланиб қолган булуту туманларни тарқатиб юборишди. Яна шу нарса бизга маълум бўлдики, булар ҳаво массаси ҳаракатига ҳамда океан, денгизлардаги сув оқимида ҳам таъсир эта олар эканлар. Шу билан бирга, сайёра устидаги ҳаво намлиги ва ҳароратни ўзгартириш жараёнини ҳам бошқара олишаркан. Бугина эмас, улар гравитацияни бошқаришни ҳам ўрганиб олишибди, бу эса уларга юлдузлараро парвоз қилишда қўл келаркан.

Шундай бўлса-да, уларнинг олдида ҳал қилиниши зарур бўлган жуда катта муаммолар борки, ҳали, биллишимизча, Ерда бундай муаммоларга дуч келганимиз йўқ. Улар қурғоқчиликдан азият чекишмайди, чунки иқлимни ўз ичларига олишган. Аҳолиси Ердаги аҳолига нисбатан икки ярим баробар зиёд бўлишига қарамай, озиқ-овқат ишлаб чиқариш масаласида ҳозиргача тақчиллик деган нарсани биллишмайди. Бироқ, сайёранинг талай қисми аста-секин яроқсиз бўлиб бориб, бундай жойларда тирик жоннинг ҳаммаси ёппасига қирилиб кетаётган экан. Ичдан қуриш ҳодисаси дейиларкан бу. Сайёрани айланиб ўтаётганимизда Тўқайтўшнинг жануби-шарқий томонида чанг-тўзонли бўрон ҳўкмон эканининг гувоҳи бўлган эдик. Биздаги вулқон ҳаракати жараёнларини эслатувчи бу ҳолат балки Тўқайтўш бағридаги қандайдир даҳшатли реакция натижасидир. Лекин қандайдир секин отилиб чиқаётган нур шаклида содир бўлиб, сайёранинг устки қатлами емирилади, аввалги ҳолатини йўқотади ва ундаги тупроқ ҳосил қилувчи моддаларнинг ҳаммаси куйиб кетади. Тўқайтўшнинг Саҳрои Кабирдек келадиған ўша чўл қисми мовий сочлиларнинг ерларини йил сайин бир чеккадан емириб бораётган экан. Улар учун энг катта фалокат ҳам шу. Булар сайёра қаърида юз бераётган бундай жараёни аниқлашга ожизлик қилишаркан. Ичдан куйиб емирилишдек бу даҳшатли ҳодисага қарши курашга не-не куч ташланган, жуда катта илмий ва моддий воситалар ажратилган. Уларнинг юлдузлар системасида Ой йўқ, аммо улар бизнинг Ойни биллишаркан, ҳатто у ерга келиб кетишган. Бизнинг Ойни ҳам, эҳтимол, ўзларининг сайёрасига ёпирилиб келаётган офатга ўхшаш бир нарса қуригандир, деб фараз қилишмоқда. Буни эшитиб, бирмунча ўйланиб қолдик. Ойдан бизнинг Еримиз унчалик узоқ эмас-ку. Ҳалигидай бало-қазо ёпирилса, уни даф қила оладиган бирон чора топа олармиканмиз? Унда ички ва

ташқи сиёсатларимизнинг оқибати қандай бўларкин? Ердаги доимий келишмовчиликлар туфайли одамлар ўз ақлий тараққиётида кўп нарсаларни йўқотганликларини ўйлаб қолишмасмикин?

Айни вақтда Тўқайтўшнинг илмий доираларида умумсайёрага оид мунозаралар олиб борилмоқда. Ички куйишнинг сирларини аниқлаш ва юз бериши мумкин бўлган бу фалокатнинг олдини олиш йўллари излаб топиш учун куч-ғайрат сарфлаш керакми, йўқми, ёки бўлмаса, вақтнинг борида Фалакдан ўз ҳаётий эҳтижларига мувофиқ келадиган бошқа бир янги планетани қидириб топишсами, вақти келиб янги масканга Тўқайтўшдаги тараққиётни қайта тиклаш мақсадида аҳолини оммавий равишда кўчириб келишсами — мунозаранинг асосий муаммолари шулар. Қаёққа ва қайси бир янги сайёрага кўз тикишлари ҳозирча маълум эмас. Ҳар ҳолда, ўз сайёраларида ҳали миллион-миллион йиллар бемалол яшайверишлари ҳам мумкин. Бироқ, ҳайратга соладиган жойи шундаки, улар олис келажак ҳақида ўйлашиб ғайрат ва шижоатга тўлиб-тошганларки, гўё бу муаммонинг ҳал этилиши бевосита ҳозирги яшаётган халқларга керакдек. «Биздан кейин дунёни сув босмайдимиз!» деган қабиҳгина фикр наҳотки ҳеч кимсанинг ҳаёлига келмаса? Умумсайёра ялли махсулотининг анчагина қисми ўша ички куйишнинг олдини олиш учун сарфланаётганини англаб етганимиздан сўнг юқоридаги фикр ҳаёлимизга келганидан ўзимиз хижолатга тушиб қолдик. Улар ҳозир неча минглаб қақиримга чўзилиб кетган ва секин-аста ёпирилиб келаётган бало-қазонинг йўлига жуда теран пармалаш усули билан тўсиқ пайдо қиляптилар, тубсиз чуқурликларга узоқ вақт нейтраллаштирувчи моддаларни юбориб туришга ҳаракат қилмоқдалар. Айтишларича, бундай моддалар сайёранинг ички ядровий реакциясига кераклича таъсир кўрсата олар экан.

Албатта, уларда ижтимоий турмушга оид азалдан бошни қотириб, ўйлантириб келаётган маънавий, ахлоқий ҳамда ақлий руҳдаги муаммолар бор ва бўлиши табиий. Маълумки, қанчалик фаровон ҳаётга эришган бўлмасин, барибир, ўн миллиарддан зиёд аҳолининг ҳаёт кечириши ўз-ўзидан бўлмайди-ку, ахир. Аммо, шуниси ҳайратланарлики, улар давлат, қурол-яроғ ва уруш нима эканини билишмас экан. Қадим ўтмишда уларда уруш ҳам, давлат ҳам, пул ҳам ва шуларга боғлиқ ижтимоий муносабатларнинг бошқа турлари ҳам, эҳтимол бўлгандир, бунисини айтишга ожизлик қиламиз, бироқ ҳозирги пайтда улар зўрлик воситаси бўлмиш давлатни, кураш воситаси сифатида урушни тасаввур қили олмайдилар. Агар, тўғри келиб қолиб, Ердаги тинимсиз урушлар моҳияти ҳақида гапириб берсак, уларга қандайдир маъносиз нарса ёки масалаларни ваҳшийларча ҳал қилиш бўлиб туюлмадикин?

Уларнинг бутун ҳаёти биз ерликларнинг мушоҳада андозамизга унча тушунарли бўлмаган бошқа асосларга қурилган.

Улар курашнинг бир йўли сифатида урушни сайёрадаги бутун коллектив онги ва тушунчасидан қатъий чиқариб ташлаш даражасига эришган эканлар; тараққиётнинг бу формаси, эҳтимол, оламда мавжуд барча сайёралардаги тараққиётга нисбатан энг илғори деб фараз қилишга имкон беради. Балки улар илм-фан тараққиётини шу даражага етказгандирларки, оқибатда замон ва маконда инсонпарварликини вужудга келтириш, шу тариқа олам тараққиётини янги, юксак, чексиз босқичларда ҳам давом эттиравериш онгли мавжудотларнинг асосий мақсади бўлиб қолгандир.

Биз муқояса қилиниши мумкин бўлмаган нарсаларни муқояса қилмоқчимиз. Кези келиб биз ерликлар ҳам шундай юксак тараққиётга эришармиз, ҳозирги кунда ҳам фахрланса арзийдиган ишларимиз бор. Ҳар нечук, кўнгилни нохуш қиладиган нарсалар ҳам йўқ эмас: мабодо тарихни урушлар тарихидан иборат деб, Ер юзидаги инсоният фожиавий янгилиги ашамаятмикин? Ҳали-ҳалигача шу йўлдан бораётганимиз аввал-бошданок нотўғри, истиқболсиз бўлиб чиқса-чи? Мабодо шундай бўлса, биз унда қаёққа қараб кетялмиз ва бу қандай оқибатларга олиб келади? Мабодо шундай бўлса, инсоният буни тан олиш учун ўзида жуърят топишга ва ялли уруш хавфидан сақланиб қолишга улгурармикин? Тақдир тақозоси билан Ердан ташқаридаги ижтимоий ҳаётни илк бор кўриб, гувоҳи бўлиб, мураккаб ҳис-туйғуларни бошдан кечирмоқдамиз: ерликларнинг келажак истиқболи ҳақида ўйлаб ваҳимага тушяпмиз ва яна эзгуликка умид боғлаймиз. Умидимизга асос бўларли

нарсаси — Ердан ташқаридаги биз кўрган ижтимоий ҳаётдирки, унда ҳар қандай зиддият урушсиз ҳал этилади; мана шу жаҳият бизга ўрнатқан бўларли эмасми...

Коинотнинг қайси бир чеккасида, ўзларидан чексиз узоқликда Ер мавжуд эканини тўқайтўшликлар билишади. Улар ерликлар билан шунчаки, табиий равишда, билимга чанқоқ бўлганликларидан эмас, балки ўзлари мақбул кўрганликларидан, даставвал, ақл-идроқ мўъжизасининг тантанаси учун, тараққиёт тажрибаларини алмашиш учун, Коинот ақл-идрокини ифодаловчи кишиларнинг тафаккури, руҳини тараққиёт эттиришида янги давр очиш учун алоқа бошлашга интилоқдалар.

Улар бизга нисбатан кўпроқ нарсаларни олдиндан кўришар экан. Ҳар қандай энергиянинг муқаррар равишда таназзулга юз тутишини, ҳар қандай сайёранинг вақти келиб ҳалокатга учрашини назарда тутиб, бутун олам ақл-идрокининг бу икки тармоғини бирлаштириб, умумий куч сарфласак, табиат умрини чексиз узайтириш йўллари тизроқ топармикди, деб ўйлашяпти. Шунинг учун ҳам улар ерликлар билан ўзаро алоқа боғлашдан манфаатдор. «Охир замон» муаммоси ҳақида бундан миллилард йиллар илгари бош қотириб келишган, эндиликда эса, Коинотда жамики мавжудотлар яшай оладиган янги база ташкил этишнинг космик лойиҳасини ишлаб чиқилмоқда...

Улар ҳозирнинг ўзидаёқ учар аппаратларида ёруғлик тезлигида бизнинг Еримизга учиб туришлари мумкин. Аммо ерликларнинг розилиги ва таклифисиз боришмоқчи эмас. Қақирилмаган меҳмон сингари ўзларича бостириб келишни эп қўришмайдди. Шу билан бирга улар танишмоқ учун кўндан бери сабаб қидираётганликларини ҳам англайдилар. Космик станцияларимиз орбита бўйлаб узоқ вақт учиб юрган ўша кезлардан бошлаб улар учрашиш пайти келганини ва ўзлари ташаббус кўрсатишлари лозим эканини билишган. Пухта тайёргарлик кўриб, қулай пайтни кўриб юришган экан. Бу фурсат оралик муҳитда — орбитал станцияда турганимиз учун бизнинг чекимизга тушган эди...

Уларнинг сайёрасида пайдо бўлишимиз, табиийки, қутилмаган ҳодиса бўлди. Шу муносабат билан эфирда бутун планета бўйлаб катта байрам тантаналаридагина ишлатиладиган махсус баҳайбат телеконтатк системаси ишга туширилди. Атрофимиздаги ёритилган ҳаво қатламида минг-минглаб қақирим олисликдаги кишиларнинг чехрасини ва турли хил буюмларни худди қаршимизда тургандай аниқ кўриб турардик, айни чоқда, юзма-юз туриб, табассум билан, қўл сиқийиб сўзлашиб, қаҳ-қаҳ уриб қулишиб, ўзаро апоқ-чапоқ бўлиб кетиш имконияти ҳам бор эди, бу, албатта, ўз-ўзидан ҳамжиҳатлик асосида содир бўлди. Қандай кўркем тўқайтўшликлар, шу билан бирга, бир-бирларига қанчалик ўхшамайдилар, ҳатто сочлари ҳам тўқ мовийдан тортиб, оч мовий тусгача бор; чолларнинг сочлари эса, худди бизнинг чолларникига ўхшаб оқарар экан. Антропологик тузилишлари хилма-хил, чунки улар ҳам турли этник гуруҳлардан ташкил топишган экан.

Буларнинг ҳаммаси ҳақида ва яна ҳайратга соладиган бошқа кўпгина антиқа нарсалар ҳақида «Паритет»га ёки бўлмаса ерга қайтиб тушганимизда гапириб берамиз. Ҳозир эса, энг муҳимлари хусусида сўз кетади. Тўқайтўшликлар лозим кўрган вақтимизда бизнинг сайёрамизга келиш ниятлари борлигини билдириб, бу ҳақда «Паритет» алоқа системаси орқали хабар қилишимизни сўрашмоқда. Бунгача улар дастлабки учрашув жойи бўлиб хизмат қиладиган ва келгусида ўзаро қатнов базаси бўлиб қоладиган ораликдаги юлдузларро станция барпо қилиш программасини келишиб олишимизни таклиф қилишяпти. Бироқ бизни шунга алоқадор бўлган бошқа масала ташвишлантиряпти.

Бу хилдаги фалакларро учрашувларга биз ерликлар тайёрлими, онгли мавжудот сифатида бундай учрашувлар учун пишиб етилганми? Бир-биримиздан ажралиб, ўртада зиддиятлар мавжуд бўлиб турган бир пайтда, кафиликни ўз зиммамизга олиб, умуминсоният номидан, бутун Ер курраси номидан гапира оламизми?

Рақобатнинг, сохта илғорлик йўлида курашнинг янги ўчоғини алангалатиб юбормаслик учун мазкур масалани ҳал этишни фақат БМТга топширишларинингиз сизлардан ўтиниб илтимос қиламиз. Шу билан бирга биз вето ҳуқуқини суниетасмол қилмасликини сўраймиз. Эҳтимол, бу сафар истисно тариқасида бу ҳуқуқнинг бекор қилинишини илтимос қиламиз. Қўшни

Галактикада туриб бундай нарсалар ҳақида ўйлаш бизлар учун жуда оғир ва аламли, бироқ биз ерликлармиз, бинобарин, планетамизда истиқомат қилаётган кишиларнинг табиатларини ҳар ҳолда яхши биламиз.

Ва ниҳоят ўзимиз ҳақимизда ва яна хатти-ҳаракатларимиз хусусида тўхтаб ўтайлик. Орбитал станциядан ғойиб бўлишимиз сизларни ҳайратга солиб, шошилиш суратда қандай чоралар кўришга олиб келганини тушунасизлар. Сизларни шунчалик ташвишга солиб қўйганимиздан гоят афсусланмоқдамиз. Бироқ бу жаҳон тажрибасида шундай ноёб ҳодиса эдики, биз ҳаётимиздаги бундай улғувор ишдан бош торда олмадик, бош тортишга ҳаққимиз ҳам йўқ эди. Қатъий белгиланган қонун-қоидага одатланган бўлсак ҳам, ўша мақсадни деб қонидани бузишимизга тўғри келди.

Майли, бу бизнинг виждонимизга ҳавола, майли, тегишли жазомизни олайлик. Аммо буни ҳозирча кўя туринлар. Уқиб олинлар биз фалакдан хабар юборяпмиз, ҳозирга қадар номаяълум бўлган юлдузлар туркуми — Эга ёритғичдан белги беряпмиз: мовий сочили тўқайтўшиқлар ҳозирги замон тараққиётининг юқори чўққисига кўтарилган, улар билан учрашиш бутун ҳаётимизга, бутун инсоният тақдирига жуда катта таъсир кўрсатиши мумкин. Аммо, биз, табиийки, Ер манфаатларига амал қилган ҳолда, бунга журъат қила олармиканмиз?..

Бу сайёраликлар бизга ҳеч ҳам хавф солишмайпти. Ҳарқалай, бизлар шундай хулосага келдик. Аммо уларнинг тажрибаларини ўзлаштириб олсак, тетраммизни ўраб олган моддий дунёдан энергия ишлаб чиқариш усулидан тортиб, то қуролсиз, зўрликсиз, урушсиз яшай олишимизгача бизнинг турмуш тарзимизда кескин ўзгариш ясаган бўлардик. Гапларимиз ғайри-табиий туюлса ҳам, аммо биз ҳажм жиҳатидан Ерга тенг келадиган геобиологик жойни эгаллаб турган Тўқайтўш сайёрасида ақлли мавжудотлар мислсиз дориломон ҳаёт кечириш даражасига эришишганига тантанали равишда гувоҳлик берамиз; дарҳақиқат, улар шундай мўъжизавий тараққиёт даражасига эришишган. Коинот миқёсида юксак даражада фикрлаш қобилиятига эга бўлган бу кишилар келажакда ўзларининг ҳамкасблари — ерликлар билан оқилона иш юритиб, иккала томоннинг эҳтиёжю хоҳиш-истағига мос келадиган адолатли алоқа ўрнатилганга тайёрдирлар.

Ғайри заминий тараққиётни кашф этганимиздан қанчалик завқланиб, ҳаяжонга берилмайлик, барибир, тезроқ қайтиш ва галактикадан ташқарида Эга ёритғич системасидаги сайёралардан бирини кўриб, шоҳиди бўлганимизни юртдошларимизга батафсил сўзлаб бериш иштиёқимиз.

Йигирма саккиз соатдан сўнг, бошқача айтганда, алоқанинг шу сеансидан тўппа-тўғри бир сутка ўтгандан сўнг яна орқага — ўзимизнинг «Паритет»га қайтиш ниятидаммиз. «Паритет»га етиб келгач, Қўшмарбошнинг буйруғига тўла бўйсунамиз.

Кўришгунча хайр. «Паритет»га етиб боришимиз муддатини Қуёш системасига йўл олишимиз олдидан хабар қиламиз.

Шунинг билан Тўқайтўш сайёрасидан берган дастлабки ахборотимизни тугаллаймиз. Тез орада кўришгунча хайр! Оилаларимизга хавотир олмаслигини айтиб қўйишларини сўраймиз:

1-2 Паритет-фазогир.

2-1 Паритет-фазогир.

«Конвенция» авиабардори бортидаги алоҳида ваколатга эга бўлган комиссиялар «Паритет» станциясида юз берган фавуқуллода ҳодисани алоҳида-алоҳида мажлисларида муҳокама қилиб бўлгач, тўла составда юқори доиралар билан маслаҳатлашиш учун учиб кетишди. Авиабардорнинг палубасидан бир самолёт Сан Францискога, бир оздан сўнг иккинчи самолёт қарама-қарши томонга — Владивостокка қараб йўл олди.

«Конвенция» авиабардори ҳамон ўша ерда — доимий манзилида — Тинч океандаги Алеут ороллариининг жанубий қисмида турарди... Авиабардорда қаттиқ тартиб ўрнатилган. Ҳар бир киши ўз иши бошида, ҳар бир киши сергак... Ҳамма сукут сақларди...

Бу ўлкаларда поездлар серқатнов — машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон ўтаверади, ўтаверади...

Бу ўлкалардаги темир изларнинг икки тарафида пой-поёнсиз улкан Сарийўзақ даштлари — қовжироқ саҳронинг ўзақ ерлари ястанган...

Она Байит йўлининг учдан бир қисми босиб ўтилди. Қуёш бошда Ер қурраси узра шитоб билан кўтарилган бўлса ҳам, энди Сарийўзақ тепасига келиб, бир нуқтада муаллақ туриб қолгандай туюларди. Демак, кун кунлигини қилиб, ҳаво росмана қийий бошлабди. Эдигей Бўрон баъзан соатига, баъзан қуёшга; баъзан эса қаршисида чўзилиб кетган даштликка қараб кўяр экан, ҳамма нарса кўнгилдагидай бораётганидан қаноат ҳосил қилди. Эдигей ҳамон аввалгидай катта-катта қадам ташлаб, лапанглаб бораётган туяси устида, унинг орқасида трактор тиркалма араваси билан, араванинг ортида — филдиракли «Белорус» экскаватори, уларнинг ёнида эса, малла ит — Йўлбарс...

«Ажабо, инсон мияси бир дақиқа ҳам ўйламасдан туролмайди. У шундай тузилганки, хоҳлайсанми, хоҳламайсанми — ўйлаганин ўйлаган, бир фикрдан иккинчиси туғилаверани. Шу ҳолда, афтидан, ўла-ўлгунингча давом этса керак!» Йўл бўйи тинмай ўйлаб кетаётган Эдигей ажиб янгилик кашф этгандай ўзича кулиб қўйди. Денгиз тўлқинлари сингари ўй кетидан ўй туғилверарди. Болалик кезлари шамол эсиб турган пайт Орол денгизи қирғоқларига ўтириб олиб, олислардан жимирлаб қайнаб, жушиб келаётган оқ ёлли ўрқақ-ўрқақ тўлқинлар бора-бора тўлқинлардан тўлқинлар ҳосил қилиб, қирғоққа келиб урилишини соатлаб кузатар эди. Шу тарақа денгиз сатҳи бир вақтнинг ўзида мавжланиб-босилиб, яна мавжланиб, қайтадан сўниб турарди. Шунда бола оқ чорлоққа айланиб, тўлқинли денгиз узра, жилваланиб турган сув томчилари узра парвоз қилиб, юқоридан буюк сувнинг қудратли ҳаракатини кузатишни орзу қиларди.

Сарийўзақ даштининг киши руҳини маъюслантирувчи куз олдидаги тунд манзараси ва туянинг бир маромда залворли қадам ташлаб бориши Эдигей Бўронни алдлаб, турли хаёлларга фарқ қилар, манзил узоклиги, ҳеч ниманинг ҳалақит бермаётгани туфайли ўзи ҳам хаёлларига эрг бериб борар эди. Қоранор, ҳар галгидек, бу сафар ҳам йўл юрган сари ғайратга минар, ёлидан ва бўйнидан таралаётган тер ҳиди димоқни ёргудай эди. «Ҳа, жонивор, — дея мамнун кулимсираб қўйди Эдигей ўзича, — терлаб кетдинг-а! Чотинг ҳам кўпикланиб кетибди! Эҳ, ҳайвон зоти, уятни билмайсан! Емонсан, ёмон!»

Эдигей Бўрон ўтган кунларни эслай кетди. Казанганининг соғ-саломат, кучга тўлган пайтлари юз берган воқеа-ҳодисаларни хотирлади, шундай хаёллар оғушида қай бир замонлар пайдо бўлган дард яна беихтиёр қўзғалди. Тавба қилиб калима ўгирса ҳам бўлмади. Юрагидаги ўша дардни унутиш учун пичирлаганча, қайта-қайта калима келтирса ҳам фойдаси бўлмади. Қош-қовоғи солиниб, ноилож қолган Эдигей Бўрон ғайрат билан илдам бораётган туясининг гоҳ у ёнига, гоҳ бу ёнига ҳеч қандай сабабсиз қамчи ура бошлади ва кепкасининг соябонини кўзигача бостириб олиб, орқадан келаётган тракторга ҳам ўгирилиб қарамай илгарилаб кетди. Майли, эргашиб келаверишсин, адашиб кетишмас. Ҳатто хотинига ҳам айтмаган, аллақачонлар бўлиб ўтган воқеа билан бу ёр ўшларнинг неча пуллик иши бор, деди ўзича, буни фақат Казангангина ҳар қачонгидек тўғри ва ҳаққоний тушунган эди. Шундай бўлмаганида Эдигей аллақачон Бўронли бекатидан кетарди.

Уша эллик биринчи йилнинг охири, қиш фаслида разъездга бир оила кўчиб келди. Эр, хотин ва икки бола. Иккаласи ҳам ўғил: каттаси — Довул беш ёшда, кичиги — Эрмак уч ёшда. Абутолиб Қуттибоевнинг ўзи Эдигей билан тенгдош. У урушгача ёшгина йигит бўлиб, овул мактабиде бир йил муаллимлик қилган, сўнг қирқ биринчи йилнинг ёзига келиб уни биринчилар қатори фронтга жўнатишган. Уруш тугагач, Зарифа иккиси турмуш қуришади. Шу ерга кўчиб келганларига қадар Зарифа ҳам бошланғич синф муаллимаси бўлиб ишлаган экан. Шундай қилиб, тақдир тақозоси билан Сарийўзақка, Бўронли бекатига келиб қолишди.

Бу ҳувиллаб ётган кимсасиз чўлга ишқлари тушиб эмас, балки шўрларига шўрва тўкилиб келиб қолганлари дарҳол аён бўлди. Абутолиб билан Зарифа бошқа жойда ҳам бемалол ишлаб кетишлари мумкин эди. Бироқ, туз-насиба дегандай, шароит тақозоси билан бу ерга келиб қолган эдилар. Бошда бўронлиликлар, улар бу ерда узок вақт чидаб туришолмайди, бугун бўлмаса эртага бошлари оққан ёққа равона бўладилар, деб ўйлашган эди. Булар-ку булар, ман-ман деган қанчадан-қанча азамат келиб-кетмади дейсиз бу ерга. Эдигей билан Казанган ҳам шундай фикрда эдилар. Аммо-лекин одамлар Абутолибнинг оиласи билан тезда апоқ-чапоқ бўлиб кетишди. Инсофли, андишали, маданиятли киши экан. Хокисоргина оила.

Эр-хотин ҳамма қатори меҳнат қилишди, беллари букилиб шпал ташишди, қор тозалаб совуққа қотишди. Хуллас, темирйўл хизматчиси қилиши лозим бўлган ҳамма ишни бажаришди. Шунинг айтиш керакки, ҳаммага маъқул мурасали, аҳил, тотув оила эканига қарамай, Абутолибнинг немислар қўлида бўлгани туфайли бу оила бахтсиз эди. Бу кезларга келиб, уруш йилларидаги ур-йиқитлар бирмунча тингандек эди. Энди асирда бўлиб қайтганларга худди уруш йилларида бўлгани сингари хоин, халқ душмани деб қарамас эдилар. Бўронлиликлар бунга кўп ҳам эътибор беришмасди. Асир тушган бўлса — тушгандир, уруш ғалаба билан тугади, бу даҳшатли қиёмат қойимда одамлар бошидан нималар кечмади, дейсиз. Баъзилар ҳанузгача кўним топмай, дарбадар ҳолда жаҳон кезиб, урушнинг совуқ шарпаси эса одамлар ортдан ҳамон соядек эргашиб юрибди... Шунинг учун ҳам бўронлиликлар янги келган қўшнни безовта қилмаслик учун унчалик сўраб-суриштириверишмади, бусиз ҳам дард-алами етиб ортар, дилини оғритиб нима ҳам қиламиз, деб ўйлашди ўзларича.

Вақти келиб, одамлар Абутолиб билан аста-секин иноқлашиб кетишганини ўзлари ҳам билмай қолишди. Ақлли одам эди у. Эдигейга маъқул бўлган жойи — турмуш аччиқ кечган бўлса ҳам, у сир бермай юради. Қисматидан ҳадеб нолийвермас, одамлар орасида ўзини муносиб тутар эди. У дунё таъшивлари билан ҳисоблашмаслиги мумкин эмас эди. Қисмати шу эканини тушунди, шекилли. Қаллиги Зарифа ҳам, эҳтимол, шундай хаёлда юрган бўлса керак. Иккаласи жабру жафоларга бардош берган ҳолда турмуш маъносини бир-бирларига меҳрибончилик қилишда, ардоқлашда, тотувликда ва ғамхўрликда кўрдилар. Мана шу биргина туйғу билан яшаб, шу туйғу туфайли бир-бирларини ва фарзандларини ҳаёт қунонларидан ҳимоя қилиб, жон сақлаб келган эдилар, бунинг Эдигей кейинчалик тушуниб етди. Айниқса, Абутолиб бир кун ҳам оиласидан ажралган ҳолда яшай олмади. Фарзандларининг ўзи унинг учун бир олам. Ишдан сал қўли бўшадими, дарҳол улар билан машғул бўлади. Хат-савод ўргатади, турли эртак, топишмоқлар айтиб беради, ўзича аллақандай ўйинларни ўйлаб топади. Авваллари хотини билан ишга кетган пайтлари болаларини барақда ёлғиз қолдириб кетишарди, Уккубола бунга хотиржам қараб туролмади. Болаларни ёнига олиб келиб юрди. Абутолибларникига қараганда уларнинг уйи иссиқроқ бўлиб, ўша кезлари турмушлари ҳам анча яхшиланган қолган эди. Бу ҳам уларнинг оилаларини яқинлаштиришга олиб келди. Шу йилларга келиб Эдигейнинг иккала қизи катта бўлиб қолишган, улар Абутолибнинг болалари билан айна тенгкўр эдилар.

Бир кун ишдан қайтаётиб, болаларини олиб кетишга кирган Абутолиб:

— Эдигей, болаларимга қўшиб сенинг қизларингни ҳам ўқитсам-чи, — деб таклиф қилиб қолди. — Ахир, ҳозиргача булар билан шунчаки бекорчиликдан иш олиб бораётганим йўқ. Бир-бировларига ўрганиб қолишди, бирга ўйнашпти. Кундузи сизларникида, кечқурунлари бизникида бўлишини. Бунинг нима учун айтяпман? Элу халқдан узоқда яшаймиз, зерикарли, албатта. Шунинг учун ҳам уларнинг кўзини очиш керак. Ёшлик чоғлариданоқ билим олишсин — замон талаби шу. Ҳозирги мушдек болалар илгариги азамат йигитларнинг билганича билишлари керак. Бўлмаса, ростокам саводли бўлолмай қолади улар.

Абутолибнинг бу ҳаракатида катта маъно бор эканини Эдигей анчадан кейин — ҳалиги кўнгилсиз воқеадан кейин тушунди. Бўронли шароитда Абутолиб учун болаларга ўз кучи билан билим беришдан бошқа илож йўқ эканини Эдигей энди фаҳмлаб етди. У, олдиндан сезгандай, болаларига иложни борича кўпроқ билим беришга шошилиб, шу йўл билан ўз фарзандлари онгиде чуқур из қолдириб, яна улар қалбида яшаб қолишга ошиққан экан. Кечқурунлари Абутолиб ишдан қайтгандан сўнг Зарифа билан биргаликда ўз болалари ва Эдигейнинг болалари учун мактаб-боғчани ташкил этиб юборишарди. Болалар ҳарф таниб, ҳижжалаб ўқиб ўрганишарди. Ким ўзарга мусобақалашди, расм чизиб, ўйнаб-кулишар эди, ота-оналари ўқиб берган китобларни қунт билан тинглашарди, ҳатто ҳаммалари биргаликда ҳар хил ашуларни ўрганишарди. Машғулотлар шунчалик мароқли ўтар эдики, Эдигей ҳам уларникига кириб кузатадиган бўлди. Уккубола ҳам қандайдир ишни баҳона қилиб тез-тез кириб турарди, ҳақиқатда эса қизларининг қилаётган ишларини

кўздан кечирарди. Эдигей Бўроннинг кўнгли товланиб кетди. Саводли кишининг садағаси кетай, ўқитувчига нима етсин! Катта ёшдаги кишининг болага болаларча муомалада бўлиб, иш юритаётганини кузатиб туришининг ўзиёқ қанчалик завқли. Эдигей бундай машғулотларга халал бермаслик учун бир чеккада ўтириб, жимгина томоша қиларди. Уйга кириб келиши билан бош кийимини олиб:

— Ассалому алайкум! Кўряписизларми, болалар боғчасига бешинчи ўқувчи кириб келяпти, — дерди.

Унинг кириб туришига болалар ҳам кўникиб қолишган эди. Қизларнинг қувончини айтмайсизми. Отасининг кўзи олдида сидқидилдан тиришишарди. Эдигей билан Уккубола оқшомлари болалар совуққа қотмасин, бемалол юрсин, деб уларнинг печкасига дам-бадам ўт ёқиб туришар эди.

Уша йили Бўронлига мана шундай оила келиб, паноҳ топиб туриб қолди. Шуниси қизиқки, бунақа одамларнинг омади келавермайди кўпинча.

Абутолиб Қуттибоевнинг мусибати шунда эдики, у немислар қўлида асирликда бўлибгина қолмай, омади келганиданми ёки келмаганиданми, асирга тушган бир гуруҳ кишилар билан бирга Жанубий Бавариядаги концлагердан қочиб чиқиб, қирқ учинчи йили Югославия партизанлари сафига келиб қўшилган эди. Уруш тамом бўлгунга қадар Абутолиб Югославия озодлик армиясида жанг қилиб юрди. Уша ерда яраланиб, ўша ерда даволанди. Югославиянинг жанговар орденлари билан мукофатланди. У ҳақда партизан газеталарида ёзилиб, суратларини босиб чиқаришди. Қирқ бешинчи йилда ватанига қайтиб келганидан сўнг, элақдан ўтказувчи тафтиш комиссияси томонидан кўриб чиқилганда шу нарсалар жонига ора кирди. Концлагердан қочиб чиққанлар ўн икки кишидан иборат бўлиб, улардан тўрттасигина омон қолган эди. Бу тўрт кишининг иши ўнгидан келгани яна шунда эдики, Совет тафтиш комиссияси Югославия озодлик армияси бўлинмалари ўрнашган жойга махсус бориб, Югославия командирларидан собиқ совет ахсарларининг жанговар ва маънавий сифатлари ҳақида, уларнинг фашистларга қарши партизанлар ҳаракатида қатнашганликлари тўғрисида ёзма маълумотлар олишди.

Хуллас, орадан икки ой ўтиб, кўп мартабала текшириш, сўроқ қилиш, юзма-юз қилиш, интизор бўлиб кутиш, умид ва умидсизликлардан сўнг Абутолиб Қуттибоев ўз ҳақ-ҳуқуқини сақлаган ҳолда қадрдон Қозоғистонга қайтиб келди. Лекин унга ҳарбий хизматдан бўшаб келаётганларга берилиши керак бўлган имтиёзлар берилмади. Бунга у ранжимасди. Урушга қадар география муаллими бўлган Абутолиб Қуттибоев яна ўз касбини давом эттирди. Район марказидаги мактаблардан бирида ишлайдиган бошланғич синф ўқитувчиси, ёшгина муаллима Зарифа билан топишди. Ҳар иккала томонни қониқтирувчи бундай бахт, камдан-кам бўлса-да, учраб туради. Бусиз турмуш бўладими!

Бу орада урушдан кейинги дастлабки зафарли йиллар ўтди. Зафар ва шодлик тантаналари кетидан яна кўк юзида «совуқ уруш»нинг илк изгиринлари бошланди. Бора-бора изгирин заптига ола бошлади. Оламнинг турли қисмларида, урушдан кейин сал бўшаган асаблар яна таранглаша бошлади...

География дарсларидан бирида асаб зорманда тағин бир қарра панд берди. Эртами-кечми, бу ердами ёки бошқа жойдами, қандай бўлмасин, бундай ҳол содир бўлиши муқаррар эди. Абутолибнингми ёки бўлмаса унга ўхшаган бошқа бировнингми чекига тушиши мумкин эди.

Саккизинчи синф ўқувчиларига дунёнинг Европа қисми ҳақида дарс ўтаётиб, Абутолиб Қуттибоев ўз саргузаштларини ҳам эслаб ўтди. Кунлардан бирида немислар концлагердаги асирларни Жанубий Бавариядаги Альп тоғларига тош қазиш ишларига олиб чиқади, ўшанда бир гуруҳ асирлар соқчиларни қуролсизлантириб қочишади ва Югославия партизанларига келиб қўшилишади. Абутолиб, ўзининг ҳикоя қилишича, уруш йиллари ярим Европани айланиб чиқди, Адриатика денгизи билан Урта Ер денгизи қирғоқларида ҳам бўлди, у жойларнинг табиати ва маҳаллий аҳолининг яшаш тарзи билан яхши танишди. Буларнинг ҳаммасини дарсликда ёзиш имконияти йўқ, албатта. Кўриб шоҳиди бўлган нарсаларни ҳикоя қилиш билан, ўқитувчи дарсни бойитишни назарда тутган эди.

Муаллим қўлидаги кўрсаткич таёқча билан доскада осигил қ турган география картасининг Европа қисмидаги кўк-яшил ва жигарранг жойларни кўрсатарди; тепаликларни, текисликларни, дарёларни кўрсатиб келиб, ҳали-ҳалигача тушига кириб чиқадиган жойларга ҳам тегиб ўтарди. У ерларда кечая

кундуз, неча ёзу неча қиш тинимсиз жанг бўлиб турган. Шундай жангларнинг бирида Абутолиб душманининг кўққисдан ёғдирган ўқига учиб, ўт-ўланларни ва тошларни қонга бўяб, қиялик томон секин ағанаб кетган. Эҳтимол кўрсаткичининг учининг қони тўкилган ўша кўз илғамас кичик нуқтага ҳам тегиб ўтгандир. Уша қип-қизил қон гўё бутун ўқув харитасига тўкилиб кетаётгандай... ҳатто бу қирмизи қон харита бўйлаб оқиб ҳам кетди, шунда боши айланиб, кўзи тиниб, бутун борлиқ ағдартўнтар бўлиб кетди. Абутолиб ўтган ёзда Бавариядаги тоғ қазихи жойидан бирга қочган поляк дўстини жон талвасасида: «Казимир! Казимир!», деб қичқирганча ёрдамга чақирди, ўртоғи бўлса эшитмас эди, чунки бу Абутолибнинг жонҳолатидаги талвасаси бўлиб, ҳақиқатда эса, у офиз ҳам очмаган эди.

Дунёнинг Европа ҳисми ҳақида ўқувчиларга ҳикоя қилар экан, Абутолиб Қуттибоев бошини кечган шунча воқеалардан фақат оддий мактаб географиясига тааллуқлиларинигина жиддий қиёфада гапираётганидан ўзи ҳам ажабланди.

Олдинги қатордаги партадан шартта қўл кўтарилди ва бир бола унинг сўзини бўлиб қўйди:

— Оғай, демак сиз асирликда бўлган экансиз-да?

Безрайган совуқ кўзлар унга қадалган эди. Успирир бола бошини хиёл орқага ташлаб, қимир этмай қаққайиб турарди. Кемшик боланинг пастки тишлари юқоридагиларини ғайритабиий беркитиб туриши негадир Абутолибнинг кўз ўнгида бир умр сақланиб қолди.

— Ҳа, нима эди?

— Унда нега ўзингизни отмадингиз?

— Нега энди ўзимни ўзим ўлдиришим керак экан? Бусиз ҳам ярадор эдим-ку!

— Душман кўлига асир тушмаслик ҳақида буйруқ бор-ку!

— Кимнинг буйруғи!

— Юқорининг.

— Буни сен қаердан биласан?

— Мен ҳамма нарсани биламан. Бизникига Олмаотадан, ҳатто Москвадан одамлар келиб туришади. Демак, сиз юқорининг буйруғини бажармаган экансиз-да?

— Сенинг отанг урушда бўлганми?

— Йўқ, у харбий хизматга чақирилганлар билан машғул бўлган.

— Ундай бўлса, сен билан биз бир-биримизни тушунишимиз қийин экан. Гапим битта — ўша пайтда менинг бундан бошқа иложим қолмаган эди.

— Барибир, буйруқни бажаришингиз керак эди.

— Нега бунча ёпишиб олдинг? — деб бошқа бир ўқувчи ўрнидан турди. — Сенга нима? Бизнинг оғай Югославия партизанлари билан бирга жанг қилишган.

— Барибир, буйруқни бажариши керак эди! — деб туриб олди ҳалиги бола.

Шундан сўнг болалар синфни бошларига кўтаришди: «Бажариш керак эди!», «Бажариб бўлмасди!», «Бажариб бўларди!», «Бажариб бўлмасди!», «Тўғри!», «Нотўғри!» Уқитувчи столни тарс эткизиб урди:

— Бас қилинглар! Ҳозир география дарси бўляпти. Менинг қандай жанг қилганимни ва нималар бўлганини тегишли жойда, тегишли одамлар билишади. Энди эса машғулотни давом эттирайлик!

Шу аснода кўрсаткични тутиб турган ўқитувчи чап қанотдан ёғдирилган душман ўқига учиб, кўк-яшил, жигарранг Европа картасини қип-қизил қонига бўяб, қиялик томон яна секин ағанаб кетди, картадан илғаб олиш қийин бўлган бу нуқтани синфдагилардан ҳеч бири яна кўрбормади...

Бир неча кундан сўнг уни райОНОга чақирди. У ерда гапни чўзиб ўтирмасдан Қуттибоевга урушда асирга тушган кишининг ўсиб келаётган ёш авлодга дарс беришга маънавий ҳуқуқи йўқлигини айтиб, ўз ихтиёрига кўра ишдан бўшаб кетишини таклиф қилишди.

Абутолиб Қуттибоев Зарифа билан тўнғич ўғли Довулни олиб, область марказидаги бошқа бир районга кўчиб кетди. Овул мактабига ишга жойлашишди. Уй толиб, бир оз эпга келтирган бўлишди, қобилиятли ёш ўқитувчи Зарифа ўқув ишлари бўйича мудир этиб тайинланди. Аммо шу пайт бор ерда қирқ сақизинчи йилдаги Югославия билан боғлиқ бўлган воқеа кўзга келиб қолди. Энди Абутолиб Қуттибоевга урушда асир тушган кишининг эмас, балки Югославияда узоқ вақт туриб келган шубҳали одам сифатида ҳам қарайдиган бўлишди. У Югославия партизанлари билан бирга жанг қилганини исбот қилиб берган бўлса ҳам, эътиборга олишмади.

Ҳаммалари тушуниб, ҳатто ачингандай бўлишди-ю, аммо биронтаси жавобгарликини ўз бўйига олиб, унга ёрдам беришга ботина олмади. Яна райОНОга чақирди ва иш яна ўз ихтиёрига кўра ишдан бўшашиш сўраб ариза бериш ҳангомаси билан тугади...

Шу йўсунда бир жойдан иккинчи жойга кўчиб-қўниб юриб, Абутолиб Қуттибоевнинг оиласи эллик биринчи йилнинг охирида, қаҳратон қишнинг ўрталарида Сарийўзақ даштидаги Бўронли бекатига келиб қолди...

Эллик иккинчи йил ёзи одатдагидан кўра иссиқ келди. Қақраган ер тарс-тарс ёрилиб, ҳарорат шу даражада заптига олдики, Сарийўзақнинг эчкимарлари ҳам жонини қўярга жой топмай, ўзини қуёшдан қаёққадир олиб қочиш учун одамлардан чўчимастан, ҳалқумини лиқиллатганча оғзини катта очиб, остоналарга чапиб келишар эди. Калхатлар бўлса салқин жой излаб, юксак-юксакларда сайр этиб юришарди — оддий кўз билан кўриб бўлмасди уларни. Фақат аҳён-аҳёндагина кучли овоз чиқаришиб, бир-бировларини йўқлаб қўйишарди ва яна шу кўйи жимирлаб турган қайноқ сароб ичида узоқ вақт жимиб қолишарди.

Бироқ иш-меҳнат тўхтамас эди. Поездлар машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон ўтаверди, ўтаверди. Бўронли бекатига неча-неча поезд келиб кетмади, дейсиз. Мамлакатнинг асосий қон томири бўлган транспорт қатновига ҳеч қанақа иссиқ ҳалал беролмайди.

Ҳаммаси ўз маромида давом этарди. Йўлда қўлқопда ишлашга тўғри келарди, қўлқопсиз тошни, хусусан, темиртерсакини ушлаб бўлмасди. Қуёш тепадан олов пуркарди. Сув, одатдагидек, цистерналарда келтирилари, бекатга етказиб келтирилгунча деярли қайнаб кетарди. Эгнингдаги кийиминг икки кун деганда куйиб тамом бўларди. Бунақа иссиқдан кўра Сарийўзақнинг қаҳратон қишида яшаш энгилроқ туюларди. Шунинг учун ҳам Эдигей Бўрон ўша кунлари Абутолибнинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қилди.

— Бизда бунақа иссиқ ҳар йилиям бўлавермайди. Бу сафар йил шунақа келди ўзи, — деди у худди бунинг учун ўзи гуноҳқордай. — Яна ўн беш-йигирма кунлардан сўнг ҳарорат қайтиб қолар. Падарига лаънат, ҳаммани қийнаб юборди бу иссиқ. Бу ернинг ҳавосига ишониб бўлмайди, ёзининг охирида ҳаво бирдан ўзгариб, неча бор турланиб турган пайтлар ҳам бўлган. Шунда бутун куз бўйи, деярли қишгача об-ҳаво яхши келиб, моллар этга кирарди. Мени айтди дерсан, бу йил ҳам ўшанақа келади, сабр қилсанг кўрасан, шундай бўладиган аломатлар бор.

— Демак, об-ҳавонинг кафилигини оласан, шундайми? — дея Абутолиб Эдигейнинг фикрини маъқуллагандай, жилмайиб қўйди.

— Ҳа, кафилик берсам ҳам бўлаверади.

— Шунисига ҳам раҳмат! Мен бўлсам ҳозир ҳаммомда ўтиргандайман. Қийналганим учун нолимайман. Зарифа иккаламаиз чидаймиз. Бундан оғирларига ҳам чидаганмиз. Фақат, болаларга қийин бўлди... Қарашга жозим чидмайди...

Бўронлининг болалари нафасни бўғувчи жазирама иссиқда ҳолдан тойиб, ўзларини қўярга жой топмай, озиб-тўзиб кетган эдилар, Яқин атрофда болаларга сув ва ҳаводай зарур бўлган на бир диккайган дов-дарахт ва на жилғадан асар бор. Баҳорда Сарийўзақ атрофидаги сойликлар, манзилгоҳлар қисқа муддатга бўлса-да, ям-яшил тусга кирганда болақайлар яйраб қолишарди. Тўп тепиб, бекинмачоқ ўйнашиб, дала-тузда қийқирчишиб чопишиб, юморноқозикларни қувлашарди. Уларнинг узоқ-узоқларга таралиб кетган қувноқ овозларини эшитиш кишига ҳузур бахш этарди.

Бу йилги иссиқ ҳаммани ташвишга солиб, тиниб-тинчимас болаларни ҳам ланж қилиб қўйди. Улар иссиқдан қочиб ўзларини деворлар панасига олиб, ўтган-кетган поездларни кузатишарди. Бу томонга қанча ва у томонга қанча поезд ўтганини, уларда неча пассажир вагонларию неча юк вагонлари борлигини санашарди, болаларнинг топган эрмақлари шу эди. Пассажир поездлари разъездан ўтатуриб суръатни камайтирганда, болаларга худди тўхтаётгандай бўлиб туюларди ва улар шунда қўлчалари билан қуёш нурини тўсганга нафаслари тиқлиб, ҳансирашиб, уларнинг орқасидан чоқиллаб қолишарди. Эҳтимол, болалар соддадиллик билан бу жазирамадан бош олиб кетишни орзу қилишар. Бўронли болаларининг қаёқларгадир кетаётган вагонлар ортидан катталар сингари ғамгин қараб қолиши жуда оғир эди. Дераза-эшиқлари ланг очиб юборилган вагонлардаги пассажирлар ҳам

демиқиб кетган, сассик ҳаводан, ғуж-ғуж пашшалардан хуноб бўлиб боришар, аммо икки суткалардан сўнг салқин дарёлар ва яшил ўрмонларга етиб бориш ишончи ҳукмрон эди уларда.

— Уша ёз Бўронлида болаларга раҳми келиб ачинмаган бирорта ота-она қолмаган бўлса керак. Бироқ болалари учун Абутолиб чеккан азобни Зарифадан бўлак Эдигейгина биларди, холос. Зарифа иккисининг ораларидаги дастлабки суҳбат ҳам шу ҳақда бўлган эди. Шу мулоқотда иккаласининг тақдирлари яна баъзи бир нарсалар очилиб қолди.

Уша кўни улар темирийўл изларидаги шағалларни янгилаб юришган эди. Шпаллар ва темир изларнинг остидида очилиб қолган жойларга шағал тикиб жойлаштиришар, шу йўл билан тебраниш натижасида силжиб кетиши мумкин бўлган темирийўл кўтармаларини мустаҳкамлар эдилар. Бу ишлар ора-сирада, поездлар ўтказиб юборилгандан сўнг бажариларди. Бундай жазирада ишлаш кишини ҳолдан тойдирар эди. Тўшга яқин Абутолиб бўшаб қолган бидонни кўтариб, ўзи айтгандай, бурчакдаги цистернадан сув опкелишга, бир йўла болалардан хабар олиб келишга кетди.

Кўёш олов пурқаётганига қарамай, у тез юриб борарди, болалар сари шошиларди, авзойи ҳам бежороқ эди. Кир босиб, ўнгиб кетган майкаси суякларни чиқиб қолган елкасида осилиб турарди, бошида офтобдан куйиб кетган похол шляпа, озиб кетган эгнида шалвираган кенг иштон, оёғида кийилавериб йиртилиб кетган боғичсиз иш ботинкаси. У шпаллар устидан ўзи билан ўзи бўлиб, ҳеч нарсага эътибор бермасдан шалоппаб юриб борарди. Орқасидан поезд келаётганига ҳам қарамай парвойи фалак кетаверди.

— Ҳой Абутолиб, йўлдан чиқ! Нима, қар бўлиб қолганми-сан?! — деб қичқирди Эдигей.

Абутолиб эшитмади. Паровоз гудок бергандагина пастга тушди, бироқ шунда ҳам ёнгинасидан ғизиллаб ўтиб бораётган составга ўгирилиб қарамади, машинистнинг мушт ўқталиб кетаётганини ҳам кўрмади.

Урушда юриб, асирликда бўлиб, сочига оқ тушмаган эди. Тўғри, унда ёш эди, ўн тўққизга чиққанда армияга қақирлиди, кичик лейтенант бўлиб жангга кирди. Шу ерга келиб сочига оқ оралади. Сарийўзак оқартирди сочини. Оралаганда ҳам, қуюқ, қалин сочларининг дам у ерига, дам бу ерига кутилмаганда тез оралади. Хусусан, чакка сочларидаги оқлар кундан-кунга кўпая борди. Яхши замонлар бўлганида, у албатта хушрўй ва басавлат йигит бўларди — кенг манглайли, қирғий бурун, кекирдаги чиққан, лаблари қимтинган, кўзлари сузик, бўйбасти ҳам келишган. Зарифа қаттиқ ҳазил қиларди: «Омадин келмади, Абу, сен сахнада Отелло ролини ўйнашинг керак эди». Абутолиб кулимсираб: «Унда мен сени энг пасткаш инсон сифатида бўғиб ўлдирган бўлардим, бунинг сенга нима кераги бор!», дерди.

Абутолибининг орқадан етиб келаётган поездни пайқамагани Эдигейни қаттиқ ташвишга солди.

— Сен унга айтиб қўйсанг бўларди, нима қилгани бу, — деди Эдигей ўпкалагандай. — Поездининг йўлидан юриш ман этилган, уриб кетса, машинист жавоб бермайди. Гап бунда ҳам эмас. Бунақа қалтис ишининг нима кераги бор ўзи?

Зарифа қорайиб бўғриқиб кетган юзларидаги терни енглари билан артиб, оғир ҳўрсинди.

— Ундан қаттиқ хавотирдаман.

— Нима учун?

— Қўрқаман, Эдике. Сиздан яширадиган сир йўқ. Мени деб, болаларни деб виждон азобиде қийналиб юрибди. Унга турмушга чиққанимда туғишганларимнинг розилигини олмаган эдим. Катта акам фиғони қичиб: «Бир умр афсус-надомат чеки ўтасан, нодон. Сен эрга чиқмаёсан, бахтсизликка юз тутаясан, болаларинг ҳам, уларнинг болалари ҳам туғилмасиданоқ бахтсизликка маҳкум этилганлар. Севгилининг ақли бўлганда, уйланиб юрмасдан, ўзини ўзи осиб ўлдирган бўларди. Унга энг яхши йўл шу!», деб бақириб берди. Биз бўлсак ўзимизча иш тутдик. Модомики, уруш тамом бўлган экан, ўлган-қолган билан кимнинг иши бор, деб умидвор бўлдик. Биз ҳамманинг кўзидан узоқда, қариндош-уруғларимиздан четроқда юрдик. Ниҳоят, кейин билишимча, акамнинг ўзи ариза ёзишгача бориб етибди, унда мени огоҳлантирганини, бизнинг турмуш қўришимизга қаршилиқ кўрсатганини айтибди. Яна аризасида, синглим билан, айниқса, чет элда узоқ вақт юриб келган ўша Абутолиб Қуттибоев деган кимса билан ҳеч қандай алоқам йўқ, деб ёзибди. Шундан сўнг яна дарбадарлик бошланди. Қаерга бормайлик, ишимиз ўнгидан

келмайди, мана энди замоннинг зайли билан шу ерга келиб қолдик, бошқа борадиган жойимизнинг тайини йўқ.

Зарифа ўчакишгандай шағални кураб, шпал остига жойлаштирар экан, жимиб қолди. Олдинда яна бир составнинг келаётгани кўзга ташланди. Улар белкурак ва замбилларни олиб, йўлдан четга чиқиб туришди.

Бошига оғир кун тушган одамларга нима биландир ёрдам бергиси келди Эдигейнинг. Бироқ бу мусибатнинг манбаи Сариўзакдан ташқарида эди, шунинг учун унинг қўлидан ҳеч нарса келмасди.

— Биз бу ерда яшаётганимизга анча вақт бўлди. Сизлар ҳам бир амаллаб кўниқиб кетасизлар ҳали. Яшаш ҳам керак-ку! — дея таъкидлади у Зарифанинг юзига тик қараб. «Эҳ, бечорагина, Сариўзак чўлида яшашга ҳамма ҳам бардош бера олмайдди. Қишда келганда оқиш юзли эди, энди бўлса юзига қараб бўлмайди, — дея ўйлади у ўзича Зарифанинг кўзларидаги гўзаллик сўниб бораётганини кўриб, ич-ичидан ачинганча. — Сочлари қанақа эди, ҳозир рангям билинмайди, киприкларини айтмайсизми, улар ҳам кўёшдан куйиб кетибди. Лаблари ҳам чатнаб кетган, боёқининг жони азобда қолди. Бундай ҳаётга одатланмагансан, шундай бўлса-да, бўш келмаяпсан, чекинмаяпсан. Иккита боланг бўлатуриб қаёққа ҳам чеки-нардинг. Баракалла, отангга раҳмат...»

Шу орада куйиб-оловланиб турган ҳавони тўлқинлантирганча автоматдан тўхтовсиз ёғдирилган ўқдек тарақа-туруқ қилиб, яна бир состав ўтиб кетди. Улар ишни давом эттириш учун қурол-яроғларини кўтаришиб, йўл ёқасига чиқшди.

— Зарифа, қулоқ сол, — деди Эдигей унинг руҳини кўтаришга ва ҳақиқатга очик қарашга даъват этиб. — Тўғри, болаларга бу ерда анча оғир, албатта. Уларнинг аҳволини кўриб, юрагим ачиб кетади. Аммо об-ҳаво қачонгача шунақа бўлади, дейсан. Қайтиб қолар. Қолаверса, Сариўзакда сизлар ёлғиз эмасизлар-ку, атрофда одамлар бор, ҳеч бўлмаганда, мана, биз бормиз. Хўш, пешонага шу насиб қилган бўлса, ҳадеб ўкиनावермоқдан нима наф?

— Мен ҳам худди шуни гапиряпман-да, Эдике. Жароҳатини тирнайдингани бирор сўз айтмасликка ҳаракат қиламан. Қийна-лик юрганини яхши тушунаман-ку.

— Тўғри қиласан. Сенга айтмоқчи бўлган насиҳатим ҳам шу эди, Зарифа. Фурсат кутаётганимиз. Ҳаммасини ўзинг билиб турибсан-ку. Кези келиб айтдим-да, мени кечир.

— Турмуш баъзан жонимга тегиб кетади, денг. Узимга ҳам, унга ҳам раҳмим келиб кетади, болаларни ўйлаб, яна хунобим ошадми; ҳеч бир гуноҳи бўлмаса ҳам, бизни бу ёқларга бошлаб келганидан ўзини айбдор сезиб, ичидан зил кетиб юради. Ҳаётни эса, ўзича ўзгартира олмайдми. Нимасини айтасиз, бизнинг юртларда ҳаёт бутунлай ўзгача, иқлим ўзгача эди: Олатов тоғлари, дарёлар... Ҳеч бўлмаса, болаларни ёзда ўша ёққа юбориб турсак экан. Лекин кимнинг олдига юборамиз? Ота-оналаримиз аллақачон оламдан ўтишган. Оға-ини, қариндош-уруғлар бор-ку-я... Уларни ҳам айблаб бўлмайди, ўзларининг ташвиши етиб ортади. Улар авваллари ҳам биздан ўзларини олиб қочиб юришарди, ҳозир эса кўрарга кўзлари йўқ. Шундай экан, болаларимизни сиғдиришармиди? Бир-биримизга ошқора айтмасак ҳам, умр бўйи шу ерда қолиб кетамизми, деб чўчиямиз, изтироб чекаямиз. Ҳаммадан кўра унга оғир бўлди... Олдинда бизни нималар кутаётганини биргина эгамнинг ўзи билади...

Иккаласи ҳам хаёл дарёсига фарқ бўлишди. Сўнг бу гапларга қайтмасдан, поездларни ўтказиб юбориб ишга тутинишди. Бошқа нима ҳам қиларди? Бу бир бедаво дард бўлса. Уларнинг мусибатларига кўмаклашиб, кўнгилларига яна нима билан таскин берса экан? «Дунё кезиб, мусофирчиликка юз тутиш даражасида эмасиз-ку, — деб ўйлади Эдигей, — иккаласи ишлайди, тирикчилик ҳам бир амаллаб ўтар, ахир. Уларни ҳеч ким бу ерга мажбуран юбориб, қамаб қўйгани йўқ. Эртага ҳам, индинга ҳам шу аҳвол давом этадиганга ўхшайди».

Бу оиланинг тақдири шахсан унга боғлиқдай, ачиниб ташвишланаётганидан Эдигейнинг ўзи ҳам ажабланарди. Улар сенга ким бўлибди, аслида бу ишларнинг сенга қанақа дахли бор ўзи деб айтидиган одам йўқ. Ким бўлсан ўзинг, бировнинг ишига аралашини сенга ким қўйибди? Иш деса жонини жабборга берадиган сенга ўхшаган даштликлар камми? Нечун сен бу ишларга жиғибйирон бўлиб ғазабланасан, адалат нимаю адалотсизлик нима деган масалалар билан бошингни ачитасан, виждонинг қийналиб безовта бўласан? Нечун? Бу ишларни ҳал этаётган кишилар сен — Эдигей Бўронга қараганда минг

чандон ортиқ билишса керак. Сарийўзак чўлида яшаётган Эдигейга нисбатан бу масалалар у ердагиларга янада равшанроқдир? Бу ишларга сен — Эдигей, нечун ташвиш чекасан? Аммо бирибир у томошабин бўлиб туролмасди. Ҳаммасидан кўра, Зарифага ич-ичидан ачинарди. Унинг Абутолибга нисбатан бўлган чексиз садоқатига ва ҳар қандай қийинчиликларга бардош бериб, сабр-тоқат билан мардонавор курашиб келаётганига Эдигей қойил қолиб, тан берарди. Зарифа қаноти билан ўз ошёнини Бўрондан Ҳимоя қилаётган қушга ўхшарди. Бошқа аёл йиғлаб-сиқтаб, ўз ота-онасининг олдига бориб, кечирим сўраб, тиз чўккан бўларди. У эса, уруш келтирган жабру жафоларни эри билан бирга тортапти. Эдигейни ҳаммадан кўпроқ безовта қилиб, ташвишга солиб қўйган нарса ҳам Абутолиб билан унинг болаларини бу фавақулдода мушуқ аҳволдан Ҳимоя қила олмаганлиги эди... Такдир шумлик қилиб бу оиланинг Бўронлига кўчиб келганига Эдигей кўп афсус-надоматлар чекиб юрди. Бундай қайғу-ҳасратнинг унга нима кераги бор эди? Бундан хабар топмаганда, билмаганда, аввалгидай бемалол ҳаёт кечириб юрган бўлармиди...

VI

Куннинг иккинчи ярмига бориб Тинч океанидаги Алеут ороллариининг жанубий қисмида тўлқинлар қўзғала бошлади. Америка қитъаси этагидан бошланган жануби-шарқдан эсаётган шамол аста-секин кучга кириб, бора-бора бир йўналишга тушиб, авжга чиқарди. Чексиз кенгликлардаги маҳобатли сув ҳам ҳаракатга келиб чайқалиб, шовуллаганча турнақатор тўлқинларни тобора ўрқачлантира бошлади. Бўнис пўртана бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, сувнинг узоқ муддатга тўлқинлиб туришидан дарак берарди.

Очиқ океандаги бундай тўлқинлар «Конвенция» авиабардор кемасига хавф туғдира олмасди. Бошқа вақтда-ку кема ўз ҳолатини ўзгартирмаган ҳам бўларди, бироқ махсус ваколатли комиссиялар юқори доиралар билан бўлган кенгашлардан сўнг шовлинч суръатда яна қайтиб келишаётганию ҳадемай палубага келиб кўншлири кутилаётгани сабабли авиабардор кема ёнбошдан келиб урилаётган тўлқинларга чап бериб, тумшугини шамолнинг йўналишига қарши тўғрилаганча туриб олди. Ҳамма иш кўнгилдагидай бўлди. Аввал Сан Франциско, сўнг Владивосток ҳаво лайнерлари палубага келиб кўншлиди.

Комиссиялар тўла состав билан қайтиб келиши, ҳамма сукутда, қиёфалари ташвишли. Ун беш дақиқадан сўнг улар ёпиқ кенгаш олиб бориш учун йиғилишди. Фазовий комиссия иш бошлагандан сўнг орадан беш дақиқа ўтгач, Эга Галактика-сидаги 1-2 ва 2-1 паритет-фазогирларга уларни «Паритет» орбитал станциясининг бортига шошилиш суратда маълум қилиш учун шифрланган радиogramма юборилди: «Паритет» орбитал станциясидаги 1-2 ва 2-1 назоратчи фазогирларга. Қўёш системасидан ташқаридаги 1-2 ва 2-1 паритет-фазогирларни ҳеч қандай фаолият кўрсатилмасин деб огоҳлантирилсин. Қўшмарбош махсус кўрсатма бермагунича ўринларидан жилишмасин».

Шундан сўнг махсус ваколатли комиссиялар фазовий тангликни бартараф этиш юзасидан ўзларининг нуқтаи назарларини ва таклифларини баён этишга киришдилар...

«Конвенция» авиабардори Тинч океанининг тинимсиз тобора авжга минаётган тўлқинлари аро тўшини шамолга қарши тўғрилаб турар эди. Шу лаҳзада унинг бортида бутун сайёрамизнинг такдир-қисмати ҳал этилаётганини ҳеч ким билмасди...

Бу ўлкаларда поездлар сөркатнов — машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон ўтаверади, ўтаверади...

Бу ўлкалардаги темир изларининг икки тарафида пой-поёнсиз улкан Сарийўзак даштлари — қовжироқ саҳронинг ўзак ерлари ястанган.

Бу ўлкаларда ҳар қандай масофа темирийўлдан бошланади. Зеро, бу темирийўллар бу ўлкаларнинг ўзига хос Гринвич меридианидир...

Поездлар эса машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон ўтаверади, ўтаверади...

Она Байит қабристонига етишга яна икки соатча вақт бор эди. Сарийўзак сари йўл олган дафн маросим-қарвони ҳамон бир

маромда борар, туясига миниб олган Эдигей Бўрон олдинда, Қоранор ҳам аввалгидай ҳормай-толмай катта-катта қадам ташлайди. Ортада — тиркалма аравали трактор. Аравада марҳум Казангап, унинг ёнида куёви — қизи Ойзоданинг эри ёлғиз ўзи фиқ этмай, сабр-тоқат сақлаб ўтирар, уларнинг ортидан эса «Белорусь» экскаватори келар эди. Ёнда эса тўшдор малла ит Йўлбарс гоҳ олда йўртиб ўтиб, гоҳ орқада қолиб, гоҳида аллақандай муҳим нарса ни кўргандай бир зум тўхтаб қолиб, ўз ишининг кўзини билгансиб, ҳамон аввалгидай бамайлихотир эргашиб келарди.

Кўёш найзага келиб, борлиқни қиздира бошлади, буюк Сарийўзак даштининг бепоён қир-адирларидан ўтиб борганинги сари яна уфққача туташиб кетган янгидан-янги кимсасиз, чексиз кенгликлар кўз ўнгинида гавдаланаверади. Сарийўзак даштининг боши-кети кўринмайди. Бир замоналар бу ерларда жунгжанг деган бадкирдор келгиндилар яшаганлар. Улар Сарийўзак ерларининг қарийб ҳаммасини босиб олиб, узоқ йиллар мобайнида ўз қўлларидан сақлаб турганлар. Бу ерларда бошқа кўчманчи халқлар ҳам яшаган бўлиб, улар яйловлар ва қудуқлар учун ўзаро талашиб, икки ўртада мунтазам равишда уруш давом этиб келган. Гоҳ унисининг, гоҳ бунисининг қўли баланд келиб, енганлар ҳам, енгиланлар ҳам шу атрофда яшаб қолаверган, бироқ голиб келганларининг ерлари ортиб, мағлубиятга учраганларининг ерлари эса қамайиб бораверган. Елизаровнинг айтишича, Сарийўзак манзилгоҳ қуриб тирикчилик қилиш учун ҳар қанча жанги жадалга арзигулик жой эди. Негаки, ўша замоналарда бу ерларда баҳорда ҳам, кўзда ҳам ёғин-сочин мўл-кўл бўларди. Утўланлар ҳар қанча мол-ҳолу қўй-қўзиларга етиб ортарди. Ўша кезлари бу ерларга турли томонлардан савдогарлар қатнаган, савдо-сотик ишларининг авжи баланд бўлган. Бироқ кейинчалик бу ерларнинг иқлими кескин ўзгариб кетади. Деярли ёғин-сочин бўлмай, қудуқларнинг суви қуриб, яйловлардаги ўтўланлар қувраб, қайта чиқмай кўяди. Ана шунда Сарийўзакдаги халқлар ва қабилалар ҳар томонга бутунлай тарқаб кетишади, ҳайдар кокилли жунгжанглар эса бутунлай йўқ бўлишади. Улар Эдил дарёси — у вақтларда Волга дарёси шундай аталарди — бўйларига бориб, ўша томонларда ном-нишонсиз ғойиб бўлишган. Уларнинг қаёқдан келиб, қаёққа кетганини ҳам ҳеч ким билолмаган. Миш-мишларга қараганда, жунгжанглар қарғишга учрабди — қишда музлаб қолган Эдил дарёсидан тўп-тўп бўлиб ўтаётганларида бирдан муз ёрилиб, ҳаммаси, мол-ҳоллари билан биргаликда, муз остига чўкиб кетишибди...

Сарийўзакнинг тўб қоқоқларигина ўша замоналарда ҳам ўз ерларини ташлаб кетишмади, улар янгидан қудуқлар қазиб, сув чиқаришга муваффақ бўлдилар. Лекин Сарийўзак даштининг энг гуллаб-яшнаган даври урушдан кейинги йилларга тўғри келади. Сув ташувчи автомашиналар пайдо бўлди. Битта сув ташувчи машина, агар унинг ҳайдовчиси бу жойларни яхши билса, олис яйловлардаги уч-тўртта овулни бирийўла сув билан таъминлай олади. Сарийўзакдаги яйловларнинг ижарачилари — шу атрофдаги областларнинг колхоз ва совхозлари энди Сарийўзак чўлида боқиладиган чорва молларининг доимий қишлови учун базалар ташкил этиш ҳақида ўйлаб қолиши ва бундай бинолар қуриш учун қанча маблағ сарфланишини хомчўт қилиб кўришди. Яхшиямки, улар ошиқшмаган экан. Биров билиб, биров билмай, секин-аста Она Байит мазорига дафн этиш учун шунақа олис жойлардан келишардики, баъзан одамлар қоқ чўлда тунаб қолишарди. Лекин шунча ташвиш тортиб келганларига қарамай, Она Байитга кўмилган марҳумнинг авлодлари аждодларимизни эъзозлаб жуда азиз, муқаддас жойга қўйдим, деб фахрлини юришарди. Бу ерга элда иззат-ҳурмат топган, узоқ умр кечириб, кўпни кўрган, сўзи, иши билан шўҳрат қозонган энг мўътабар одамларни қўйишарди. Елизаров буларнинг ҳаммасини биларди ва шунинг учун ҳам Она Байитни Сарийўзакнинг юраги деб атарди.

Мана бугун ўша жойга Бўронли бекатдан чиққан, туя-трактор аралаш, ит ҳамроҳлигида, ғаройиб дафн қарвони яқинлашмоқда эди...

Она Байит қабристонининг ўз тарихи бор. Ривоятга кўра ўтган замоналарда Сарийўзакни босиб олган жунгжанглар асирга тушган жангчиларга нисбатан беҳад шафқатсизлик қилар эканлар. Улар кези келиб бундай тутқунларни қўшни ўлкаларга қўл қилиб сотиб юборишаркан. Бу эса тутқуннинг омади келгани ҳисобланаркан. Чунки сотиб юборилган қўл эртами, кечми, бир кун ўз ватанига қочиб келиши мумкин эканда. Жунгжангларнинг қўл остида тутқун бўлиб қолганларнинг

эса шўри қуриқан. Улар маҳкумнинг бошига териқалпоқ тортиш йўли билан даҳшатли бир тарзда қийнаб, унинг хотирасини йўқотар эканлар. Одатда бундай жазога жангда асир тушган ёш йигитлар гирифтор бўлишарди. Аввалига жунгжанглар тутқиннинг сочини дастлаб ўнгидан, сўнгра тескарисидан тақир қириб ташлашади. Сартарошлик маросими туягач, жунгжангларнинг чапдаст қассоблари каттакон бир туяни сўйиб, терисини шила бошлайдилар. Улар биринчи навбатда энг қалин ва энг оғир бўлган бўйин терисини ажратиб бўлақларга бўлишар, ҳовури чиқиб турган ёпишқоқ терини шу заҳотиёқ ҳозирда сувзичлар қиядиган резина қалпоқча сингари, тутқуннинг эндигина қирилган тақир бошига кийгизиб қўйишарди. Мана шу — тери қоплаш дейилади. Бундай қийноққа дучор этилган қул ё даҳшатли азобга бардош беролмай ўлиб кетар, ё хотирасидан умрбод маҳрум этилиб, ўтмишини эслай олмайдиган қулга — манқуртга айланиб қолар эди. Битта туянинг бўйин териси беш-олтита қалпоққа етади. Терикалпоқ қоплангандан сўнгра, ҳалокатга маҳкум этилган ҳар бир қул, қийналгандан бошини ерга тегиза олмасин учун, бўйнига ёғоч бўйинтуруқ боғлашарди. Шу алфозда уларнинг юракни эзувчи, қулоқни қоматга келтирувчи бехуда дод-фарёдлари эшитилиб қолмас, деб одамлардан йироққа, сувсиз, емишсиз, кимсасиз яйдок далага, оёқ-қўллари боғлиқ ҳолда, жазирама офтоб тиғига элтиб ташлар эдилар. Бу қийноқлар бир неча кун давом этарди. Керакли жойларга соқчилар қалин қўйилиб, асирларнинг қабиладошлари уларни кутқаришга келиб қолишса ўтказмаслик учун чора-тадбир кўриб қўйилган эди. Бироқ, кутқазмишга уринишлар жуда кам бўларди, чунки очиқ далада қилт этган шарпа дэрҳол сезилиб қоларди. Бунинг устига, жунгжанглар фалончини манқурт қилишибди, деган хабар тарқалган тақдирда, тутқуннинг энг яқин биродарлари ҳам уни кутқазмишга ёки пул эвазига қайтариб олишга уринмаёқ кўярдилар, негаки, бу ўша одамнинг қуруқ жасадинигина қайтариш деган сўз эди. Фақат биргина найман волидаси — ривоятларда Найман она номи билан машҳур бўлиб кетган аёлгина ўз ўғлининг бу тахлит аччиқ қисмати билан мураса қила олмади. Сариўзак афсонаси шу ҳақда. Она Байит — Онаизор макони қабристонининг номи ҳам шундан келиб чиққан.

Далага ташланган асирларнинг кўпи Сариўзак қуёши тиғида даҳшатли азобларга бардош беролмай ҳалок бўлган. Беш-олтита манқуртдан битта ёки иккитасигина тирик қолган. Бошқалари очликдан эмас, ҳатто ташналиқдан ҳам эмас, каллага қопланган терининг қуёш иссиғида қовжираб, қоқ мияни чидаб бўлмас даражада сиқини натижасида жон таслим қилар эдилар. Олов пурқаб турган қуёш остида териқалпоқ торайиб, қулнинг тақир бошини темир чамбарак сингари жингиртоб қилиб қисарди. Орадан бир кун ўтиши билан жарбрдийдаларнинг тақир бошида соч ниш ура бошлайди. Осиёликларга хос тикондай тик, дағал сочлар баъзида хом терини тешиб чиқарди, кўп ҳолларда эса, қишга йўл тополмай яна қайтадан қайрилиб, бош терисига қараб ўсарди ва аввалгидан ҳам баттар азоб берарди. Сўнги синов давомида тутқунлар эс-ҳушларини буткул йўқотар эдилар. Орадан беш кун ўтгачина жунгжанглар келиб тутқунлардан қай бири тирик қолганини кўздан кечиради. Ақалли битта тутқун тирик қолган бўлса ҳам, мақсадга эришилган ҳисобларнади. Бундай қулни қийноқдан бўшатиб, сув бериб, аста-секин кучга киритиб, оёққа турғизишарди. Бироқ у энди барибир одам саногидан чиқарди, зўрлаб эс-ҳушидан жудо этилган қул — манқуртга айланарди, худди шунинг учун ҳам бундай қуллар ўнча соғлом тутқундан кўра қимматроқ турарди. Ҳатто шундай қонун-қоида ҳам бор эдики, ўзаро тўқнашувларда ўлдирилган битта манқурт учун бошқа эркин тутқунга нисбатан уч баробар ортиқ ҳақ ундириб олинарди.

Манқурт ўзининг ким эканини, қайси уруф-аймоқдан эканини, исмини, болалик кезларини, ота-онасининг кимлигини бутунлай ёддан чиқарган бўлиб, у ўзининг одамлигини ҳам унутиб юборади. Ўзининг инсоний кадр-қимматини идрок этолмаган манқурт хўжалик ишлари нуқтаи назаридан бир қанча афзалликларга эга эди. У нотавон ва забонсиз бир махлуқ бўлгани учун ҳам мутлақо итоаткор ҳам беозор. Қочаман-қўяман деган ҳаёл унинг тушига кирмайди. Қўлдор учун энг даҳшатли нарса — қулларнинг исёни. Ҳар бир қул сиймосида исёнкорлик руҳи яширинган. Ёлғиз манқуртгина бундан мустасно, исён кўтариш, бўйин товлаш унга бутунлай ёт. Бундай тушунчалар унга бегона. Унга соқчи қўйишга,

айниқса, бузук ниятли киши сифатида ундан гумонсирашга ҳожат йўқ. Манқурт худди ит каби фақат ўз эгасини танийди. Бошқалар билан иши йўқ. Унинг фикри-зиқри қорин тўйғазмишда. Шундан бошқа ташвиши йўқ. Аммо ўзига топширилган ишни ўйламай-нетмай, ўлар-тириларига қарамай, муқаррар бажо келтиради. Манқуртлар одатда энг тубан, энг оғир ишларни бажаришга мажбур этилар ёки бўлмаса, уларга энг зерикарли, энг машаққатли, оварларча сабр-тоқат талаб этиладиган машғулотлар топшириллар эди. Кимсасиз Сариўзак яйловларидаги туялар подасидан бир қадам ҳам нарига жинмасдан, яқино ёлғиз яшашга маҳкум этилган манқуртгина бундай азоб-уқубатларга чидай олиши мумкин эди. Биргина манқуртнинг ўзи бундай олис жойларда бир қанча туячиларнинг ўрнини боса олар эди. Бор-йўғи нияти — қорни тўйса. Шунда у қишин-ёзин демай, ёлғизлик азобиغا ҳам, бошқа ҳар қандай маҳрумликларга ҳам парво қилмай тинимсиз ишлайверади. Ҳўжайиннинг амри манқурт учун ҳам фарз, ҳам қарз. Унинг ўзига эса, хўрагу дашти биёбонда музлаб қотиб қолмаслик учун кифоя қиладиган уст-бош бўлса бас. Бўлак ҳеч нарса талаб қилмайди.

Инсоннинг инсонлик фазилати, яратилганда бирга яратилиб, ўлганда яна ўзи билан бирга кетадиган ва бошқа мавжудотлардан ажратиб турадиган бирдан-бир ноёб фазилати — хотираси, ақл-идроки бўлса-ю, уни тағ-томири билан юлиб олсалар, ахир, бу қандай ёвузлик, қандай бедодлик, ундан кўра тутқуннинг қалбини поралаб, истаганча зиён-заҳмат етказиб, ўлимга маҳкум этишлари ёки бўлмаса, бирийла бошидан жудо этишлари юз чандон яхши эмасми? Ўзларининг мудҳиш тарихида хиёнаткор сифатида шўҳрат қозонган кўчманчи жунгжанглар энг муқаддас нарса — инсоннинг муқаддас инсонийлик моҳиятига ҳам чанг солдилар. Улар қулларни жонли хотирадан маҳрум этиш йўлини ўйлаб топдилар, бу билан бани одам зотига ақл бовар қиладиган ва бовар қилмайдиган ёвузликлар орасида энг қабих жиноятга қўл урдилар.

Балки шу боисдандир, манқуртга айланрилган, ўғлининг ғами-ғуссаси оловида қоврилган Найман она шундай зикр қилди:

«Бўталоғим, сени хотирангдан жудо этаётганларида, бошинга кўринмас темир чамбар ўрнатиб эс-ҳушингдан ажратиб-ётганларида, ёнғоқ чақадиган қисқичдек бошинга кийдирилган туятери аста-секин қуриб-қовжираб бош чаноғингни жингиртоб қилиб сиқаётганида, даҳшатли кўрқувдан кўзларинг косасидан ирғиб чиққанида, Сариўзак даштининг дудсиш оташи остида ўлим талвасаси билан олишиб, лабингни хўллашга ҳам еру кўқдан бир томчи сув тополмай ташналик азобида қоврилаётганингда, ҳатто борлиққа ҳаёт бахш этувчи хуршиди олам сенга сўқир бўлиб, барло-қазо бўлиб, дунёдаги жамики юлдузларнинг энг қароси бўлиб кўрингандир!»

Тулпорим, жон азобидаги юракни ўрттовчи оху фарёдинг саҳро узра фалакка кўтарилганда, илондай тўлғаниб, бақириб-чаққиб куну тун танрига илтижо қилганингда, нажотсиз кўқдан мадад кутганингда, азоб-уқубат ичра нафасинг хиппа бўилганида, оғиз-бурнингга сув келиб, аъзойи баданингдан тер чиқиб, ўша бадбўй ҳидга булғаниб ётганингда, мўр-малахдай пашшалар тўдасига ем бўлиб эс-ҳушингни йўқотаётганингда бу дунёда барчамизни яратиб қўйиб, сўнгра унутиб қўйган танрига жон-жаҳдинг билан лаънат ўқидингми?

Тулпорим, қийноқлардан майиб-мажруҳ бўлган ақл-идрокинга мангу тун чойшаби ёпилаётганда, хотиранг ришталари зўрлик билан юлиб-ситиб олиниб, ўтган умринг билан сени боғлаб турувчи ҳалқалардан, жон талвасасида ўзингнинг ҳар ён уриб она нигоҳини, ёз қуллари кирғоғида сен ўйнаб юрган тоғ жилғасининг шовуллашини унутаётганингда, шуурингни парчалаб, хотирангдан ўз номингни, отангинг номини ўчириб ташлаётганларида, атрофинггаги сен билан унинг-ўсган одамларнинг чеҳралари сўнаётганида ва сенга уялиб-ийманиб табассум қилаётган маҳбубангнинг жамоли қоронғилашаётганида, хотирасизлик жарига қулар экансан, ўз вужудида ҳомили пайда этишга журъат этиб ва шу мўдҳиш кун учун сени еруф дунёда таваллуд топтирган онаизорингга лаънатлар ёғдиргандирсан!»

Бу воқеа Осиёнинг кўчманчи жанубий сарҳадларидан сиқиб чиқарилган жунгжанглар шимол сари ёпирилиб келиб, Сариўзак даштларини узоқ вақтгача эгаллаб, босиб олган ерларини кенгайтириш ва аҳолини қулликка солиш мақсадида туб халқлар билан тинимсиз уруш олиб борган замонларда юз

берган эди. Дастлабки пайтларда улар тинч аҳоли устига тўсатдан бостириб келганлари туфайли Сарийўзак атрофида яшовчи кўп сонли кишиларни, шу жумладан аёлларни ва болаларни асир туширадилар. Қўлга тушган тутқунларни эса, ҳаммасини қўлликка маҳкум этадилар. Бироқ келгиндиларнинг босқинчилик ҳаракатига қарши кураш тобора кучая боради. Аёвсиз тўқнашувлар бошланади. Жунгжангларнинг Сарийўзакдан кетадиган сиёғи сезилмасди, билъакс, улар чорва учун кенг-мўл яйловлари бўлган бу манзилга тиш-тирноқлари билан ёпишиб олдилар. Маҳаллий қабилалар эса ўз ерларини йўқотишни истамас, эртами-кечми босқинчиларни бу ердан ҳайдаб чиқаришга ўзларини ҳақли ва бурчли ҳисоблашарди. Алқисса, бундай катта-кичик жангларда гоҳ у томоннинг, гоҳ бу томоннинг қўли устун келиб турди. Аммо бундай урушлар орасида осойишта дамлар ҳам бўларди.

Шундай осойишта дамларнинг бирида найманликларнинг юртига карвонда мол ортиб келиб қолган савдогарлар чой ичиб, гурунглашиб ўтиришаркан, ўзлари кўриб шохиди бўлган бир воқеани гапириб беришади. Айтишларича, улар Сарийўзак даштининг жунгжанглар томонидаги қудуқлар ёнидан бамай-лихотир ўтиб бораётганларида йўлда каттакон туялар подасини ўтлатиб юрган бир навқирон чўпонга кўзлари тушиб қолади. Савдогарлар у билан гаплашмоқчи бўлиб оғиз очганларида чўпоннинг манқурт эканини пайқаб қоладилар. Сиртдан қараганда чўпон соғлом йигитга ўхшар, бошидан нималар кечгани ҳеч кимнинг ҳаёлига келмас эди. Балки у ҳам қачонлардир бошқалар сингари эсли-хушли, сўзамол бўлгандир. Ун гулидан бир гули очилмаган, мўйлаби эндигина сабза ура бошлаган, келбати келишган, аммо икки оғиз гаплашмоқчи бўлсанг, худди кеча туғилганга ўхшайди, бояқши на ўзининг, на ота-онасининг исмини билади, жунгжанглар уни қандай куйга солишганини, уруғ-аймоқлари кимлигини ҳам унутиб юборган. Бирон нарса сўрасанг, лом-мим демайди, фақат «ҳа» ёки «йўқ» деган жавобни беради, доим бошига бостириб кийилган теллагидан қўлини туширмайди. Гуноҳ эканини билишса-да жисмоний майиб-мажруҳларни ҳам одамлар мазаҳ қилишади. Шундай манқуртлар ҳам бўлар эмишки, уларнинг бошига кийдирилган туя териси баъзан бош териси билан бирга қўшилиб ўсар эмиш ва ҳоказо, ҳоказолар хусусида сўз юритиб, кулишади. Бундай манқуртларни, кел, бошингни бўғлаб юмшатамиз, деб қўрқитишса, гуё бундан ортиқ жазо йўқдек, кўзлари қинидан чиқиб кетар экан. Асов от сингари депсиниб, биронинг қўлини бошига яқинлаштирмас экан. Бу хил манқуртлар куну тун, ҳатто ухлаганда ҳам теллагини ечмас экан... Аммо-лекин, суҳбатни довом эттиришарди меҳмонлар, манқурт фирт аҳмоқ бўлса ҳам, ишига пухта экан — токи биз унинг туяларидан узаб кетмагунимизча, кўз-қулоқ бўлиб турди. Карвончилардан бири ўша манқуртни мазаҳ қилмоқчи бўлиб, унга гап қотибди:

— Борар еримиз олис. Сендан кимга, қайси сулувга, қайси юртларга салом айтайлик? Айтавер яширмай. Эшитяпсанми? Балки, номингдан рўмолча тортиқ қилайликми?

Манқурт йўловчига тикилганча узоқ вақт индамай турди-да, сўнг:

— Мен ҳар куни ойга тикиламан, ой эса менга тикилади. Аммо биз бир-биримизнинг овозимизни эшитмаймиз... У ёқда кимдир ўтирибди... — деди гўлдираб...

Гурун пайти ўтовда савдогарларга чой қуйиб ўтирган бир аёл ҳам бор эди. Бу Найман она эди. Сарийўзак афсонасида у шундай ном билан қолди.

Найман она йўловчи меҳмонларга сир бой бермади. Бу хабарни эшитиб, ногоҳ даҳшатга тушганини, ранги-руйи ўзгариб кетганини ҳеч ким сезмади. У савдогарлардан ёш манқурт тўғрисида яна нималарнидир сўраб-суриштиргиси келар, аммо худди мана шу нарса — яна ҳам кўпроқ нарсани билишдан ваҳимага тушарди. Найман она тилини тийди. Яраланган қушнинг чинқироғи сингари қалб туғёини ичига ютди... Бу орада суҳбат мавзуи ўзгариб, турмушда нималар бўлмайди, деганларидан бечора манқурт ҳақидаги ҳозиргина гаплашиб ўтиришган воқеани бутунлай унуттиди. Найман она бўлса, бутун вужудини қамраб олган қўрқувдан ўзини тинчитишга, қўлларининг титроғини босишга ҳаракат қиларди. У энди кўпдан бери оқара бошлаган сочларига ташлаб юрадиган қора рўмолини манглайи узра юзига тушириб олган эди.

Савдогарларнинг карвони кўп ўтмай йўлига равона бўлди. Уша кеча тонг отгунга қадар турли ўй-хаёллар оғушига чўмган

Найман она Сарийўзак даштидаги ўша манқурт чўпонни топиб, ўғлими, йўқми эканига ишонч ҳосил қилмагунча кўнгли тинчимаслигини англади. Она кўнглини аллақачонлардан бери жанг майдонида қолган ўғлининг бедарак кетгани ғаш қилиб келар эди, энди ўша сезги, ўша гумон қайта кўзғалиб, уни даҳшатга сола бошлади... Бундай қийноқлару азоб-уқубатлардан бир умр ғам чекиб, гумонсираб, хавотирланиб юргандан кўра, албатта, ўғлини бир эмас, икки бор кўмгани яхши эмасми?!

Унинг ўғли Сарийўзак томонларда жунгжанглар билан жангда шаҳид бўлган эди. Эри ундан бир йил муқаддам ҳалок бўлган — Найман элида маълум ва машҳур киши эди у. Кейин ўғил отасининг ўчини олиш учун биринчилардан бўлиб жангга отланади. Бу элат одатида ҳалок бўлганларни жанг майдонида қолдириб кетиш номул саналади, қариндош-уруғлари жангчининг жасадини олиб келишлари лозим. Бироқ бунинг иложи бўлмади. Уша катта жангда қатнашганлардан кўпгина киши душман билан рўбарў келиб жангга киришганида Найман онанинг ўғли от ёлини кучоқлаганча ийқилганини, жанг суронидан чўчиган от уни олиб қочганини кўришган экан. Шунда йигит эгардан қулайди-ю, бир оёғи узангидан чиқмай, ўзи отнинг ёнида осилиб қолади, бундан баттар ҳуркиб кетган от жон-жаҳди билан унинг жонсиз танасини чўл ичкарисига судраб кетади. Водариф, от ғаним томон суриб кетади. Олатасир қиёмат кўпганига, ҳар бир жангчи кураш майдонида бўлиши лозимлигига қарамай, қочиб бораётган отни ва марҳумнинг жасадини зудлик билан қўлга киритиш учун қабиладошларидан икки киши отларини йўрттириб кетишади. Аммо шу пайт жунгжангларнинг сой ичида пистирмада турган бир неча ҳайдар кокилли суворийлари қийқаришганча, уларнинг йўлини кесиб чиқишади. Найманлардан бири шу заҳотиёқ қамон ўқиға учиб ҳалок бўлади, иккинчиси эса оғир яраланиб ортага қайтади, сафдошлари ёнига аранг етиб келиб, шу ерда қулайди. Шу воқеа сабаб бўлиб, урушнинг ҳал этувчи энг қулай пайти келиши биланоқ жунгжангларнинг ён томондан зарба беришга шайланиб турган гуруҳлари пистирмада яшириниб ётганини найманлар вақтида сезиб қолишади. Найманлар қайта саф тузиб, яна жангга кириш учун шошилиш равишда чекинишди. Албатта, бундай қизгин жанг ичида Найман онанинг ўғли — ёш жангчининг нима бўлганини суриштириб ўтиришга ким ҳам фурсат топибди, дейсиз... Отида чопиб келиб, ўз сафига аранг қўшилган ҳалиги ярадор найман йигитнинг кейинчалик онага айтиб беришича, ўғлини судраб кетаётган отни қувлаб бораётганларида, от номаълум томонга бурилиб кетиб, дарҳол кўздан ғойиб бўлган...

Жангчининг жасадини излаб найманлар неча кунлаб дала йўлларини кезиб чиқадилар. Бироқ улар на марҳумнинг жасадини, на уни олиб қочган отини, на тушириб қолдирган қурол-яроғини, на бошқа бирон белги-аломатни топа оладилар. Унинг ҳалок бўлгани ҳеч кимда шубҳа қолдирмаган эди. Борингки, ярадор бўлган тақдирда ҳам орадан ўтган кунлар орасида чўлда сувсизликдан ёки бўлмаса, қон кетишидан ҳалок бўлиши муқаррар. Еш биродарларининг кимсасиз Сарийўзак чўлида дафн этилмай қолиб кетгани аламидан ҳасрат-надомат чекдилар. Бу ҳаммага иснод эди. Найман она ўтовда овоз чиқариб йиғлашган хотин-халажлар эрлари ва оғанилари шаънига таъна тошларини ёғдирдилар:

— Унинг кўзларини кўзгунлар чўқиди, шоқоллар гўштини бурдалаб кетди, энди сизлар қайси юз билан эл орасида бош кўтариб юрасизлар!..

Уша кундан бошлаб Найман она учун еру кўк ҳувиллаб қолди. Тўғри, уруш қурбонсиз бўлмайди, буни она ҳам яхши тушунади, бироқ ўғлининг жасади кўмилмасдан жанг майдонида қолиб кетгани унга сира ҳам тинчлик бермасди. Аччiq қайғу, поёни йўқ ўй-хаёллар унинг қалбини поралар эди. Чексиз дард-аламларини муштираб она кимга айтиб, кимга зорлансин, ғам-андуҳини енгиллаштириш учун парвардигордан бўлак кимга ҳам илтижо қилсин...

Уғлининг ўлимини ўз кўзи билан кўриб ишонч ҳосил қилмагунча, бундай мудҳиш хаёллардан қўтулиб, жони жой топмас эди онанинг. Ушанда тақдирга тан беришдан бўлак чора қолмаган бўларди. Уғлининг оти ҳам дом-дараксиз кетгани кўнглини баттар хижил қиларди. От ҳалок бўлмаган, балки ҳуркиб қочган. У уюрдаги отлар сингари эртами-кечми, бир куни узангига осилиб қолган чавандоз жасадини судраб қадрдон жойига қайтиши керак эди. Шунда қанчалик даҳшатли бўлмасин, она ўғлининг жасади устида дод-фарёд солиб,

ўпқаси тўлгунча йиғлаб, кўнглини бир оз бўшатиб олган бўларди. У ўз қисматидан, бахтиқаролгидан нолиб, юзларини тирноқлари билан юмдалаб тангрини лаънатлар эди. Уғлининг дароғи чиққанида-ку, эртаю, кеч ич-этини еб, гумонсираб, кўнглида совуқ шубҳани кўтариб юрмаган бўларди. Худодан, узоқ умр бергин, деб илтижо қилиб ўтирмадан, орзу-мидларидан бирйўла маҳрум бўлган ҳолда ўлимга тайёр бўлиб берган бўларди. Бироқ ўғлининг жасади топилмади, оти эйтиб келмади. Ҳар қандай йўқотиш бора-бора эсдан чиқарилгани сингари, бу воқеа ҳам, вақт ўтиши билан уруғ-аймоқлари хотирасидан кўтарила бошлади... Фақат у — ёлғиз онаизоргина бесару сомон, бетоқаёт кутарди. Уй-хаёллар гирдобида онанинг фикри ҳувалгани-ҳувалган. Отни қандай жин урди, эгар-жабдуқлари, қурол-яроқлари қаерда қолдикин? Ақалли шулар топилганда ҳам ўғлининг аҳволи не кечганини таҳминлаб аниглаб оларди. Ахир, жунгжанлар Сарийўзак даштининг бирон ерида ҳолдан тойган отни ушлаб олган бўлишлари ҳам мумкин. Яхшигина эгар-жабдуқли, яна бунинг устига, ўз оёғи билан келган тулпор нақд ўлжа-ку. Ундай бўлса, узангидея оёғи илиниб келган ўғлининг жасадини ғанимлар нима қилишди — ерга кўмишдими ё чўл даррандаларига емиш бўлдимиз у? Бордию у ҳали ўлмаган, фалакнинг гардиши билан тирик қолган бўлса-чи? Чала ўлик йиғитни улар уриб ҳалок қилишган ёинки яйдоқ далага қуруқ жасадини ташлаб кетишган бўлишса-чи? Ё?.. Агар...

Гумон-шубҳаларнинг чеки йўқ эди. Сайёҳ савдогарлар чой ичишига ўтиришганда Сарийўзакда учраган ёш манқурт ҳақида гап очиб, Найман онанинг ўртанган юрагини баттар ўртаб, ярасига туз сепишганини ўзлари ҳам пайқашмаган эди. Она эндайдири фалокатни сезиб, юраги орқасига тортиб кетди. Уша манқурт меини ўғлим бўлиб чиқса-я, деган ҳадик борган сари кучайиб, унинг ақлу ҳушини, бутун вужудини тобора чуқурроқ, тобора кучлироқ чирмаб ола бошлади. Уша манқуртни излаб топиб, ўз кўзи билан кўриб, унинг ўз пушти-камаридан бўлган ўғли эмаслигига ишонч ҳосил қилмагунча кўнгли тинчимаслигига кўзи етган эди.

Найманлар ёзлик манзил курган тоғ этагидея адириларда жилғалар-жилдираб оқадди. Найман она сувнинг жилдираб оқишига туни билан қулоқ тутди. Онанинг исёнкор руҳига ва муножотига унчалик ҳамоҳанг бўлмаган сув нималарни шивирлаётган экан? Қалб таскинга муҳтож. Ҳайҳотдай гунг-соқор Сарийўзак чўли сари равона бўлиш олдидан, шошқин сувнинг мусиқасини тўйиб-тўйиб тинглашга орзуманд эди. Кимсасиз чўлга якка-ёлғиз бориш қанчалик ҳавф-хатарли эканини она биларди, аммо шунга қарамай ўйлаган ниятини бирор кимсага айтишни, кўнгли ёришни истамади. Барибир, дардинга дардманд бир кимсани тополмайсан ҳам. Ҳатто энг яқин кишилари ҳам унинг бу ниятини маъқулламаган бўларди. Алақачонлар ўлиб кетган ўғилни излаб чиқиш на ҳожат. Мабодо аллақандай тасодиф билан ўғли ўлмади манқуртга айланган тақдирда ҳам, уни қидириб, пораланган юракни қайта поралаш на ҳожат. Чунки манқурт аввалги одамнинг шунчаки ташқи қиёфаси, зохирий кўринишидан иборат, холос...

Уша туни йўлга тушиш олдидан Найман она ўтовдан бир неча бор ташқарига чиқди, узоқ вақт тун қаърига тикилиб, атрофга назар ташлаб, қулоқ осиб, ўй-хаёлларини бир ерга жамлаб олишга ҳаракат қилди. Ярим кеча, мусаффо осмон, тепага келган ой қир-адирларни бир текисда оппоқ сутга чайиб олгандай нур таратиб турибди. Қир-адирларнинг ёнбағирларига социлиб кетган оқ ўтовлар шошқин солиб оқайётган шўх жилғалар бўйига тунаш учун келиб қўнган қушлар галасини эслатади. Овулнинг этагига жойлашган кўй қўралари ва ундан нарида — жилғалар бўйида ўтлаб юрган от уюрлари томондан итларнинг ҳуриши, одамларнинг гангур-гунгур овозлари эшитилиб турарди. Ҳаммадан ҳам овулнинг бериги томонидаги киз-жувонларнинг бир-бирига жўр бўлиб қуйлашидан Найман онанинг юраги жиз этиб кетди. Узи ҳам бир вақтлар тунлари мана шу қизлар сингари ўлан айтарди... Янглишмаса, келин бўлиб тушганидан бери улар ҳар йил ёзда молжини билан шу ерга кўчиб келишарди. Бутун умри шу ерларда ўтган. Оилада одам сони кўплигида улар бирданга тўртта ўтов тикишарди — бири ошхона, бир меҳмонхона, иккитаси ётоқхона бўларди. Кейин эса — жунгжанлар истилосидан сўнг ҳувиллаган уйда ёлғиз ўзи қолди...

Мана энди у ҳам бу ёлғиз ўтовдан бадар кетмоқда... Кеча оқшомдаёқ сафар жабдуқларини бут қилди. Егулик ва

ичгулигини ғамлади. Аиниқса, сувни мўлроқ олди. Сарийўзакнинг чўлида қудуқ топилмай қолгудай бўлса, дегандай, ҳар эҳтимолга қарши, икки мешни тўлдирди... Кеча оқшомдаёқ совлик туя Оқмоёни шай қилиб қозикқа боғлаб қўйган эди. Умиди-ишончи ҳам, бирдан-бир ҳамроҳи ҳам ўша. Оқмоёнинг куч-қувватигаю йўрғасига ишонмаганда, Сарийўзакдек соқов чўлга йўл олишга журъат эта олармиди?! Оқмоё икки бор болалагандан сўнг ўша йили қисир қолиб, обдан дам олган. Унинг аини авжи кучга тўлиб, миншига кўл келиб турган кезлари эди. Озгин, чайир оёқлари узундан келган, товонлари юмшоққина, қарилгиу оғир юқдан ҳали толиқмаган, қўш ўрқачли, камондек эгилиб келган бақувват бўйнино боши келишимли, капалакнинг қўш қанотидай дириллаб, энгил елиб, йўл-йўлкай ҳавони силқариб бораётган Оқмоё бебаҳо туя бўлиб, унинг бир ўзига бутун бир уюрни алиштирса арзир эди. Бундай йўрға туя аини авжи кучга тўлганида, ундан насл олиб қолиш мақсадида ҳамёнини аямаган кишилар четдан излаб келишарди. Найман она қўлидаги сўнгги хазина, бор бисотида қолган ягона ёдгорлик эди бу туя. Қолган бойликларининг қули кўкка соврилди. Топган-таянганини қарзга тўлади, жангда ҳалок бўлган фарзандларининг қирқию йиллик маърака ошларига сарфлади... Мана ҳозир ғам-ғуссага тўлиб, ўзини кўярға жой тополмай, тонг отиши билан излаб йўлга чиқмоқчи бўлиб турган ўғлининг ҳам сўнгги маъракасини ўтказди, ўтказгандаям яқин-атрофдаги Найман уруғларининг барчасини чақирган ҳолда, каттагина қилиб ўтказди.

Найман она эрта тонгда ўтовдан чиқди. Чикди-ю, остона ҳатлаганича эшикка суяниб, уйкуга чўмган овулга нигоҳ ташлаб ўйлаиб туриб қолди. Ҳозир у мана шу қадрдон овулни ташлаб йўл тартади. Ҳали ҳам аввалги қадди-қоматини, гўзаллигини йўқотмаган Найман она олис сафарга жўнаётган кишилар сингари белини маҳкам боғлаб олган эди. Оёғида ўкчали этик, эғнида чалвор, кўйлаги устидан энгсиз камзул кийиб, устига чакмон ёпиниб, бошини оқ рўмол билан маҳкам танғиб олган. Модомики, ўғлимни тирик кўриш насиб қилармикан деган умидда йўлга чиққан эканман, мотам либоси кийишга на ҳожат, мабодо умидим рўёбга чиқмаса, кейин ҳам ўла-ўлгунча қора рўмол ўраб юришга улгурман-ку, деб ўйлади она. Ҳаёт ташвишлари она қалбига ўз муҳрини босиб улгурган эди. Субҳи козиб шу лаҳзаларда қайғу-алам чекавериб ҳасратда доғ бўлган онанинг оқ оралаган сочларию юзларидея чуқур ажинларини яшириб турган эди. Шу лаҳза она кўзларига ёш олиб, оғир хўрсинди. Бошида бундай савдолар борлигини ўйлаганмиди, билганмиди? Бироқ у дарҳол ўзини қўлга олди. «Ашҳаду анло илоҳа иллоллоҳу!», деб пицирлаганча қалима қайтарди. Сўнг туяси томон шаҳдам одимлаб бориб, уни чўктирди. Оқмоё жаҳли чиққанидан эмас, балки шунчаки, одатга кўра секин пишқириб қўйди-да, бемалол кўкрагини ерга бериб чўкди. Найман она хуржунларини иккала ўрқач оралиғига ортасолиб, ўзи ҳам дарҳол туянинг устига чиқиб ўтириб олди ва қани, бўлақча, дегандай уни ниқтаб қўйди. Туя у ён-бу ён кўзғалиб тура бошлаганда Найман она гўё қанот боғлаб заминдан учиб кетгандай бўлди. Узоқ сафарга йўл олаётганларини Оқмоё энди тушунди...

Найман онанинг овулдан чиқиб кетаётганини узатишга чиқиб уйқуси очилмай эснаб турган қайин синглисидан бошқа ҳеч ким сезмади. Она унга кеча оқшомдаёқ турқунлари — қизлик кезларидаги қариндош-уруғлариниқига меҳмонга кетаётганини, агар у ердан зиёратга бораётганлар билан учрашиб йўли тушиб қолса, бирга-бирга қипчоқлар манзилига, Ҳазрати Ясавий макбарасини зиёрат қилиб келишга бормоқчи эканини айтган эди...

Найман она одамлар сўраб-суриштириб бошни қотирмасин деб барвақтроқ йўлга чиққанининг сабаби ҳам шунда эди. Овулдан узоқлашиб бораркан, Найман она Сарийўзак дашти томон бурилди, уни олдинда ғира-шира кўзга ташланган тунд ва чексиз чўл кенгликлари кутарди...

Бу ўлкаларда поездлар серкатнос — машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон ўтаверди, ўтаверди...

Бу ўлкалардаги темир изларнинг икки тарафида пой-поёнсиз улкан Сарийўзак даштлари — қовжироқ саҳронинг ўзак ерлари ястанган.

* Оллодан ўзга олло йўқ.

Бу ўлкаларда ҳар қандай масофа темирийўлдан бошланади. Зеро, бу темирийўллар бу ўлкаларнинг ўзига ҳос Гринвич меридианидир...

Поездлар эса машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон ўтаверади, ўтаверади...

«Конвенция» авиабардоридан «Паритет» орбитал станциясидаги назоратчи фазогирларга яна битта шифрланган радиogramма узатилди. Бу радиogramмада айнаи ўша қатъий таҳдид оҳангида Қуёш Галактикасида ташқарида парвоз қилаётган 1-2 ва 2-1 паритет-фазогирлар билан уларнинг орбитал станцияга қайтиш вақти ва имкониятини муҳокама қилиш мақсадида радиоалоқа қилмаслик, шундан сўнг Қўшмарбош кўрсатмаларини кутишни маслаҳат берилди.

Уммон секин тўлқинлиб, авиакема сезиларли даражада чайқалиб турарди. Кичик-кичик, аммо шиддатли тўлқинлар улкан кеманинг кўйруғига келиб урилиб ўйнардди. Қуёш эса тўлқинлар ҳаракатидан тинимсиз маъжланиб, сутдай кўпикланиб турган океан юзасига ҳамон нур сочар, бир маромда ғирғир шамол эсиб турар эди.

«Конвенция» авиакема ҳамда шу жумладан, авиақанотлар ва давлат манфаатлари хавфсизлиги гуруҳлари ишга шай, ҳушёр турар эди...

Оқмоя неча кундан бери буюк Сариўзак даштининг қир-адирлари сойликлари бўйлаб, пишиқирганча, бир маромда йўриб борарди. Найман она ҳамон уни қайноқ қумлар устидан қичаб, қамчилаб ҳайдашда давом этарди. Улар йўлда дуч келиб қолган бирорта қудуқ бошида кечаларигина тўхташарди. Тонг отиши билан яна оёққа туриб қат-қат ястаниб кетган Сариўзак адирларини кезиб, катта туялар тўдасини излашарди. Ҳалиги савдогарларнинг айтишларига қараганда, улар туячи манқуртни Сариўзак чўлининг худди мана шу қисмида — олис-олисларга чўзилиб кетган Маллақумдичоп жарлиги этагидан кўришган. Найман она худди шу манқуртни излаётган эди. Мана, икки кундирки, она жунгжанларга йўлиқиб қолишдан кўрқиб, атрофга олазарак қараб Маллақумдичоп жарлигининг у ёқ, бу ёғини айланлиб юрар, аммо қаёққа кўз югуртмасин, қаерни изламасин, чексиз дашти биёбонга, алдоқчи саробларга дуч келарди, холос. Бир сафар шундай саробга дуч келиб алданди, олисдан мачитларини қалъа деворлари билан муаллақ ҳолда элас-элас кўринган шаҳарга кўзи тушиб, ўша томон йўл олди ва илонизи сўқмоқлардан ўтиб, йўл босса ҳам мўл босди. Ўғлим балки ўша шаҳарда, қуллар бозорида учраб қолармикан, деб умид қилган эди боёқиш. Қанийди шундай бўлса, ўғлини Оқмояга мингаштириб оларди-да, Найман яйлови, қайдасан, деб дарҳол жўнаб қоларди, қани шунда уларга етиб олишсин-чи... Чўли азимда ёлғиз юравериб ҳолдан тойган она кўзига сароб кўринган эди.

Аслида Сариўзак чўлларида одам зотини излаб топиш амримаҳол, бу ерларда одам қум заррасидай гап. Катта майдондан каттакон уюр ўтлаб юрган бўлса, уни кўрмасдан бўлармиди, албатта. Аввало битта-иккита туянинг қораси чалинса, сўнг қолганлари кўзга ташланади. Уюр топилдим, туячиси ҳам топилди деган сўз. Найман онанинг кўзлаган умиди шу эди.

Бироқ ҳали ҳеч нарсадан дарак йўқ. Вақт ўтган сари Найман она хавотирлана бошлади, уюрни бошқа томонларга кўчиршмаганмикан ёки жунгжанлар бу туяларни кўтарасига сотиш учун Хива ёки Бухоро бозорларига ҳайдаб кетишмаганмикан? Агар улар шунчалик олис ерга кетишган бўлса, ҳалиги туячи яна қайтиб келармикан ёкинги туя билан қўша сотилиб ном-нишонсиз кетармикан?.. Ўғлимни тирик кўрсам бўлгани, манқурт бўлса ҳам майли, ким бўлса бўлсин, ақлдан озиб ҳеч нимани эслаб олмайдиган меров бўлиб қолган бўлса ҳам майли, ишқилиб ўша чўпон менинг ўғлим бўлса — бас, ишқилиб жони омон бўлса — бас... Шунга ҳам минг қатла шўҳр! Соғинчу гумонлардан жони бўғзига келган онанинг овулдан чиқиш олдидаги биргина умиди шу эди. Бироқ она Сариўзак сари ичкарилаб, ҳалиги қарвон тортган савдогарлар, биз туячи манқуртни шу ерда кўрдик, деган мўлжалга яқинлашиб борар экан, ўғлимнинг ўрнига овсар-мажруҳ бир кимсага дуч келиб қолсам ҳолим не кечади, деб дили хуфтон бўлаверди. Шунда у яна худодан ёлвориб сўрадики, агар ундай бўлса, ўша манқурт менинг ўғлим бўпчиқмасдан бошқа бир бахтиқаро гумроҳ бўпчиққани маъқул, ўшанда мен ҳам: «Ўғлим энди йўқ, у ўлган экан», деб тақдирга тан берган

бўлардим... Ҳозир эса онанинг нияти ўша манқуртни бир кўриш, фарзанди эмаслигига ишонч ҳосил қилгандан сўнг яна ортага қайтиш, шунда шубҳа-гумонлардан эзилиб, азоб чекиб юрмайди, тақдир яна нимани раво кўрган бўлса, шукрона айтиб яшайверади... Соғиндан тутдек тўкилган юрак бунга ҳам бардош бера олмади, дашти биёбонни кезиб юриб, нима бўлса ҳам бирор ўзга кимсани эмас, балки ўз дилбандини топиш иштиёқи она қалбини чулбаб олган эди...

Мана шундай минг хил ўй-хаёллар ва шубҳалар оғушида бораркан, она ясси қум тепаларидан ошаётиб ногаҳон туялар уюрини кўриб қолди: қўнғир тусга кириб, семириб кетган юзлаб майда буталару янтоқларнинг учларини кемириб, кенг майдонда бемалол ўтлаб юришарди. Найман она Оқмоясига қамчи босиб, чоптириб кетди. Уюрни топганидан қувончи ичига сиғмай, нафаси бўғзига тиқилди. Аммо шу заҳотиёқ манқурт қилиб қўйилган ўғлини кўришни эслаб, кўрқанидан аъзойи бадани музлаб кетди. Сўнг юраги яна қувончга тўлди ва шу билан не аҳволга тушганини ўзи ҳам англамай қолди.

Мана, туялар ўтлаб юрибди, аммо туячиси қаерда экан? Ҳар ҳолда, шу атрофда юргандир. Шу пайт яйловнинг нариги чеккасида одамнинг қораси кўринди. Олисдан унинг кимлигини таниб бўлмасди. Туячи узун таёғига суянган ҳолда ортидаги юк ортилган туясининг тизгинини ушлаб, қош устига бостириб кийиб олган телпаги остидан онанинг яқинлашиб келаётганини бамайлихотир кузатиб турди.

Найман она туячига яқин келиб уни танидию туясидан қандай тушганини билмай қолди. Йиқилиб тушдими, сурилиб тушдими — шу тобда онага бунинг аҳамияти йўқ эди!

— Ўғилгиним, қароғим! Сени изламаган жойим қолмади! — дея ўғли томон талпинди. — Мен сенинг онанман!

Бирдан она аҳволли тушунди. Тушундию депсиниб қичқирганча йиғлаб юборди. Алам ва даҳшатдан лаблари дириллаб, шунча уринса ҳам ўзини қўлга ололмас эди. Йиқилиб тушмаслик учун лоқайд ўғлининг елкасига ёпишиб олиб, қачонлардан бери хавф остида эзилиб фарёд чекар, кўзёшлари селдай оқар эди. Она бўзлаб йиғлар экан, кўзёшлари орасидан, ҳўл бўлиб чеккаларига ёпишиб қолган бурул соч толалари орасидан, юзларини чанг билан булаган қалтироқ бармоқлари орасидан фарзандининг таниш киёфасига боқар, унинг ўзига нигоҳ ташлашини орзиқиб кутар ва мени таниб қолар деб умид қилар эди. Ахир, туялар онасини таниб олиш қийин эмас-ку!

Бироқ онанинг келгани унга гўё ҳар доим ёнида юргандай, заррача таъсир қилмади. У ҳатто онадан кимсан, нега йиғлаяпсан деб сўрамади ҳам. Маълум лаҳзалардан сўнг туячи онанинг қўлини елкасидан суриб ташлаб, устида юки бор туясини етаклаганча одимлаб кетди: у шўхлик қилиб бир-бирлари билан ўйнашаётган бўталоқлар уюрдан узоқлашиб ажралиб кетмасин, деб туялар тўдасининг нариги чеккаси томон йўл олган эди.

Найман она букчайиб ўтириб қолди, хўрсиниб-хўрсиниб йиғлади ва шу ўтиришда юзини чангаллаганча бош кўтармай узоқ қолиб кетди. Сўнг бор кучини тўплаб, ўзини хотиржам кўрсатишга уриниб, ўғли томон юра бошлади. Манқурт ўғил ҳеч нимани кўрмагандай-билмагандай, пинагини бузмасдан, бостириб кийиб олган телпаги остидан маъносиз ва лоқайдлик билан қараб турарди. Чўл шамолида қорайиб, дағаллашиб кетган юзида хиёл жилмайиш пайдо бўлди. Аммо кўзлари дунёни тарқ этган кишининг кўзларидай лоқайд боқарди.

— Утир, гаплашамиз, — деди оғир хўрсиниб Найман она. Улар ерга ўтирдилар.

— Мени таниясанми? — деб сўради она.

Манқурт йўқ дегандай бош чайқади.

— Отинг нима?

— Манқурт, — деди у.

— Сени ҳозир шундай деб аташди. Аввалги отинг эсингдами? Асли исмингни эслаб кўр-чи.

Манқурт жим қолди. Бироқ у ҳақиқий исминини эслашга ҳаракат қилаётгани, қийналганидан қаншари устида мунчоқдек тер томчилари пайдо бўлиб, кўз ўнгини туман қоплаганини она кўриб турди. Аммо қаршида қандайдир тўсиқ пайдо бўлди-ю, уни енгиб ўтишга қурби етмади шекилли.

— Отангининг отини биласанми? Узинг кимсан? Эли-юртинг қаерда? Қаерда туғилганингни биларсан, ахир?

Йўқ, манқурт ҳеч нимани тушунмасди, ҳеч нарсани эслаб олмасди.

— Ҳали шунчалик аҳволга солишдими сени! — дея пичирлади она, нажотсизликдан лаблари титраб, ғам-ғуссаю қаҳр-

ғазабдан ўзини тутта олмай яна қайтадан ўксиниб-ўксиниб йиғлади; у тинчланишга беҳуда уринар эди. Онанинг оху-фигонига манқурт пинағини ҳам бузмади.

— Ердан маҳрум этиш мумкин, мол-дунёдан маҳрум этиш мумкин, ҳатто инсонни яшадан маҳрум этиш ҳам мумкин, — дерди она ўз-ўзича гапириб, — бироқ одамни эс-ҳушидан маҳрум этишни ким ўйлаб толди экан, бунга кимнинг қўли борди экан?! Ё раббий, агар оламда бор бўлсанг, бандаларингга бу ёвузликни қандай раво кўрдинг. Ер юзиде усиз ҳам ёвузлик каммиди?

Шунда она манқурт ўғлига қараб туриб, қуёш, худо ва ўзи тўғрисида тўқиган машҳур марсиясини айтди. Сариўзак воқеалари ҳақида гап очилиб қолганда билган кишилар ҳанузга қадар Найман онанинг ўша сўзларини бир-бирларига ривоят қилиб айтиб юришади...

Шунда она машҳур марсиясини бошлади, билган кишилар бу сўзларни ҳозирга қадар эслаб юришади:

— Тулубин келиб искаган,
Бўтае ўлган бўз мояман...!

Шунда она қалбидан отилиб чиққан дод-фарёд оҳанги кимсасиз, ҳад-худудсиз Сариўзак чўлини ларзага солгандай янграб турди...

Бироқ бу нола-фарёд манқуртнинг қулоғи ёнидан исиз ўтиб кетди.

Шунда Найман она сўраб-суриштиришлар билан эмас, балки ақлини ковлаш, қитиқлаш билан эс-ҳушини ўзига келтирмақчи бўлди.

— Сенинг отинг Жўломон. Эшитдингми? Сен Жўломонсан, отангинг оти — Дўнанбой. Отангни эслай олмайсанми? Ахир, у сени болалик чоғингдан камон отишга ўргатган. Мен сенинг онангман. Сен эса менинг ўғлимсан. Сен найман уруғидансан, тушундингми? Сен наймансан...

Онанинг айтган ҳамма гапларини ўғил аввалгидай мутлақо лоқайдлик билан эшитди. Она гўё деворга гапираётгандай эди. Онанинг сўзлари карнинг қулоғига азон айтгандай гап эди.

Шунда Найман она манқурт ўғлидан сўради:

— Бу ерга келганингга қадар нималар бўлди?
— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, — деди ўғил.

— Кечасимиди ё кундусимиди?
— Ҳеч нарса, — деди у.

— Ким билан гаплашгинг келади?
— Ой билан. Бироқ бир-биримизнинг гапимизни эшитмай-миз. У ерда кимдир ўтирибди.

— Яна нимани кўнглинг тусайди?
— Хўжайинимнинг бошидаги сингари кокил қўйишни.

— Қани, бери кел-чи, бошингни бир кўриб қўяй, улар нима қилиб қўйишганини, — деб она унга томон талипинди.

Манқурт шартта тисарилиб, ўзини олиб қочди, бошидаги телпагини чангаллаган бўйича қайтиб онага боқмади. Бош ҳақида ҳеч қачон сўз очиш мумкин эмаслигини она энди тушунди.

Шу пайт олисдан туя минган кишининг қораси кўринди. У шу ёққа томон келаётган эди.

— Бу келаётган ким?
— Менга овқат олиб келяпти, — деди ўғил.

Найман она ташвишга тушди. Бевақт пайдо бўлиб қолган бу жунгжангнинг кўзига чалинмаслик учун тезроқ ғойиб бўлиши керак эди. У туясини чўктириб, дарҳол миниб олди.

— Сен унга ҳеч нарса айтмагин. Мен тезда қайтиб келаман, — деди Найман она.

Ўғли лом-мим демади. Унинг парвойи палак эди. Ўтлаб юрган туялар орасидан қочиб бораётган Найман она хато иш қилиб қўйганини тушунди. Бироқ вақт ўтган эди. Оқ туяга миниб бораётган онани жунгжанг кўриб қолиши мумкин эди. Оқмоясини етаклаб, ўтлаб юрган туялар орасидан беркиниб, яёв жўнагани маъқул эди.

Яйловдан хийла олислаб кетгач, Найман она четларида эрманшувоклар ўсиб ётган чуқур жарликка кириб борди-да, Оқмояни чўктирди ва шу ердан туриб кузата бошлади. Гумони тўғри чиқди, пайқаб қолган экан. Кўп ўтмай туясини йўрттириб

келаётган ҳалиги жунгжангнинг қораси кўринди. У найза ва ўқ-ёй билан қуролланган эди. Жунгжанг, ҳалиги оқ туя миниб олган одам қаёққа ғойиб бўлди, дегандай атрофга аланглаб қарар эди ҳайратланиб. У қайси томонга қараб юришини билмай, гангиб қолган эди. Гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа туя чоптириб ўтди. Ниҳоят жарликка жуда яқинлаб келди. Яхшиямки, Оқмоясининг тумшугини рўмол билан боғлаб қўйиш эсига келган экан. Акс ҳолда, у бўкириб ёки пиштириб юбориши ҳам мумкин эди. Найман она жарлик ёқасидаги эрман орасига яшириниб олган жойидан жунгжангни энди аниқ кўра бошлади. У бароқ туя устида атрофга олазарак бўлиб қарарди, кўпчиб кетган юзлари жиддий тусда, бошидаги қора қалпоғининг иккала учи тепага қайрилиб кетган, гўё қайиқни эслатар эди. Бошининг орқа томонида эса бир ўрам қоп-қора ҳайдар кокили ялтираб, осилиб турарди. Жунгжанг узангиде тик туриб олиб, найзасини ўрталганча, кўзларини қақчайтириб атрофга назар ташларди. Бу одам Сариўзакни босиб олиб, қанчалаб аҳолини қул қилиб ҳайдаб кетган ва онанинг оиласига ҳам чексиз кулфатлар келтирган ғанимлардан бири эмасми? Мана шу қутурган йиртқич ёвга қарши ёлғиз она — қурол-яроқсиз аёл нима ҳам қила оларди? Инсонни эс-ҳушидан маҳрум этишдек шафқатсизлигу ваҳшийликка уларни қайси турмуш, қайси воқеа-ҳодисалар мажбур этди экан, деб ўйларди ожиз қолган она ўзича...

Жунгжанг у ёқ-бу ёққа зир югуриб ҳеч нимани учратма-гандан сўнг тезда ортага, туялар тўдаси томон қайтди.

Кеч кириб қолган эди. Қуёш боғтан бўлса ҳам осмонни оловлантириб турган шўласи алламаҳалгача дала юзини ёритиб турди. Сўнг бирдан қош қорайиб, борлиқни тун зулмати қоплади.

Найман она бу тунни танҳо ўзи бечора манқурт ўғли яқинида — даштда тунаб ўтказди. Ўғлининг ёнига боришга чўчиди, ҳалиги хавфсизраб қолган жунгжанг кечаси уюр олдида қолиши ҳам мумкин эди.

Ўғлини қулликда ташлаб кетмай, бир амаллаб ўзи билан бирга олиб кетишга қарор қилди она. Ўғли манқурт бўлса ҳам майли, ҳеч нимани тушунмайдиган бўлса ҳам майли, кимсасиз чўлда, жунгжангларнинг туясини боқиб хор бўлиб юргандан кўра ўз уйида, ўз одамлари орасида яшагани яхши эмасми? Она қалби шуни истарди. Бошқалар тақдирга тан бериб кетиши мумкин бўлган ҳолга она сира ҳам кўна олмади. Ўз қони ва жонини, кўз қорачигини қулликда қолдириб кетишни сира-сира истамасди. Балки боласи ўз ерида хушига келиб, болалик кезларини эслаб, барча кўрган-кечирганларини қайта тиклаб олар, дея умид қиларди.

Эртасига эрталаб Найман она Оқмояга миниб яна йўлга тушди. Уюр бу ердан хийла узоклашиб кетган эди. Излаб, айланма йўллардан эҳтиёткорлик билан ўтиб, узок йўл босди. Туяларни кўргандан кейин ҳам жунгжанглардан биронтаси кўриниб қолмасин деб узок вақт кузатиб турди. Ҳеч кимнинг йўқлигига кўзи етгандан кейингина ўғлининг отини айтиб чақирди.

— Жўломон! Жўломон! Омонмисан?
Ўғли бурилиб қаради, она қувончидан бақириб юборди, аммо шу заҳотиёқ, ўғли шунчаки, овоз чиққани учун қараганини пайқаб қолди.

Найман она ўғлининг хотирасини тиклашга яна уриниб кўрди.

— Отинг нима, эслаб кўр-чи! — деб ялиниб-ёлбориб инонтиришга ҳаракат қиларди у. — Отангинг оти Дўнанбой, билмайсанми уни? Сенинг исминг манқурт эмас, Жўломон. Найманларнинг яйловига кўчиб бораётганимизда йўлда ту-ғилгансан. Шунинг учун отингни Жўломон қўйганмиз. Сен туғилганингда биз ўша ерда уч кун туриб қолиб, уч кун тўй-томоша қилганмиз.

Бу гаплар манқурт ўғилга заррача таъсир этмаётганини билса ҳам, барибир она унинг сўнган хотирасида нимадир йилт этиб кўриниб қолар, деган умидда уринарди. Аммо у деворга гапираётгандай эди. Шунга қарамай, ўтган-кетганлардан гапириб, ҳадеб ўзиникини такрорлайверди:

— Отинг нима, эслаб кўр! Отангинг оти Дўнанбой!

Сўнг она ўзи билан бирга олиб келган таомларидан едириб-ичириб бўлгандан сўнг, унга алла айта бошлади.

Алла манқуртга маъқул келгандай бўлди, қулоқ солиб тинглаб ўтирди. Қорайиб, униқиб кетган юзига қандайдир илиқлик юргундай бўлди. Шунда она ўғлини бу ердан, жунгжангларнинг измидан ўзи туғилиб ўсган қадрдон ерига бирга олиб кетишга кўндиришга киришди. Манқурт эса

¹ Туянинг боласи ўлганида, сут бермай қўямасин, деб бўталоғининг терисига сомон тиқиб унга кўрсатилади. Шунда ҳайвоннинг меҳри товлаб елинига сут келади. (Тарж.)

туяларни қолдириб, қаёққадир бош олиб кетишни миясига сингдира олмади. Йўқ, хўжайиним туялардан бир қадам ҳам жилмайсан, деб буюрган, шунинг учун уюрни ташлаб бирон ёққа кетмайман...

Чиқмаган жондан умид деганларидай, Найман она барбод этилган хотира эшигини очиб киришга қайта-қайта ҳаракат қиларди:

— Эслаб кўр-чи, кимнинг ўғлисан? Отинг нима? Отангинг оти Дўнанбой!

Ўғлини ҳушига келтириш учун беҳуда уриниб ётган она орадан қанча вақт ўтганини ҳам пайқамай қолди, шу маҳал уюр чеккасида яна ўша жунгжанг туя миниб келаётганини кўриб эси чиқиб кетди. Бу сафар жунгжанг жуда яқин келиб қолган эди, юриши ҳам жуда илдам. Найман она тезда Оқмоёга миша солиб, қочиб қолди. Бироқ яйловнинг нариги томонидан яна бир жунгжанг туя йўрттириб онанинг йўлини кесиб чиқди. Шунда Найман она туясини уларнинг ўртасига қараб солди. Бедов туя олға томон елдай учиб кетди, ордан таъқиб остига олган жунгжанглар бақришиб-қийқиришиб, найзаларини силтаб дағдаға қилганча уни қувлаб боришарди. Бироқ Оқмоёга етмоқ қаёқда. Уларнинг ҳарсиллаб чарчаб қолган туялари орқада қолиб кетаётган эди. Оқмоё бўлса тобора қизишиб, нафасини ростлаб, Найман онани ўлимдан қутқарганча, Сариўзак чўллари бўйлаб қушдай учиб борарди.

Ғазабланган жунгжанглар қайтиб келганларидан сўнг манқуртни роса дўспослашганини она билмасди. Аммо дўспослашгани билан манқурт нимани ҳам билади. У ҳадеб бир гапни такрорларди:

— У, сенинг онанг бўламан, деб айтпти.

— Ҳеч қанақа онанг-понанг эмас у! Сенда она йўқ! Бу ёққа у нима учун келганини биласанми? Биласанми? Телпагингни сиқдириб олиб, бошингни қайноқ сувга солгани келган! — деб баттар қўрқита бошлашди жунгжанглар шўрлик манқуртни. Бу сўзларни эшитиб, манқуртнинг қорамтир юзлари бўздай оқариб-кўкариб кетди. Қўллари билан телпагини чаггаллаб, бўйинини елкалари орасига қисиб, худди йиртқичадай ола-кула тарафга қарай бошлади.

— Сен кўрқмагин! Мана буни ушла! — деб жунгжангнинг каттаси манқуртга ўқ-бў тутқазди.

— Қани, мўлжалга ол-чи! — Кичик жунгжанг қалпоғини осмонга отди. Уқ қалпоқни тешиб ўтди. — Уҳ-ў, — дея ажабланди қалпоқ эгаси. — Қўлида хотира сақланиб қолибди!

Уясидан чўчитиб учуриб юборилган қуш наби Найман она Сариўзак чўлларида тинмай елиб-югурарди. Энди нима қиларини, нимага умид боғлашини билмасди. Жунгжанглар энди нима қилишаркин? Утовдаги туяларни, шунингдек, манқурт ўғлини она етиб бора олмайдиган бошқа ерларга, ўзларининг катта ўрдаларига яқин жойга ҳайдаб кетишармикин ёки уни қўлга тушириш учун пайт пойлаб ётишармикин? Минг хил хаёлларга фарқ бўлган она боши қотиб, пастқам йўллардан ўтиб бориб, яйловни синчковлик билан кузатар экан, ҳалиги иккита жунгжанг уюрдан узоклашиб бораётганини кўрдан-да, қувониб кетди. Улар ўнгу сўлига қарамасдан ёнма-ён кетиб боришарди. Найман она узок вақт улардан кўз узмай турди, қачонки уларнинг қораси кўринмай қолгач, ўғли томон йўл олди ва энди қандай бўлмасин, уни ўзи билан бирга олиб кетмоқчи бўлди. У ким бўлса ҳам майли, тақдир бошига шундай қора кунларни солиб, душманлар уни шунчалик таҳқир этган экан — бу унинг айби эмас. Майли овсар бўлса ҳам ўғлини қулликда, асоратда қолдириб кетмайди. Босқинчилар тутқун этилган фарзандларимизни майиб-мажрўх этганларини, хўрлаб, ақлдан оздириб, нотавон бир аҳволга солиб қўйганларини найманлар кўриб кўйсин-да, ғазабдан, ор-номусдан қўлга қурол-яроғ олсин. Гап босиб олинган ерда эмас. Ер ҳаммага етиб ортади. Аммо-лекин жунгжанглар билан етти ёт қўшни бўлиб ҳам яшаш мумкин эмаслиги кўриниб турибди...

Она ўғли томон борар экан, шу кечасиёқ бу ердан кетиш зарурлигини унга қандай қилиб тушунтирсам экан, деб йўл-йўлақай ўйлар эди.

Қош қорая бошлади. Қанчалаб ўтган ва ўтиши лозим бўлган яна қанчалаб тунлар сингари локувард-қизғиш шуўлага чулганган тагин бир тун сойликлару водийлар узра буюк Сариўзак саҳросини босиб кела бошлади. Оқмоё катта уюр томон бекасини елдириб борарди. Ботаётган қуёш шуўлалари қуш ўрқач ўртасида ўтириб олган она қиёфасини баралла кўрсатарди. У жиддий тусда, юзларининг қони қочган ҳолда ҳушёр тортиб, хавотирсираб ўтирарди. Сочлари оқариб кетган,

манглайини ажин босган, ғам-ғуссали кўзларига эса Сариўзак хуфтони сингари ғам-ташвиш чўккан эди... Мана, у уюрга ҳам етиб бориб, ўтлаб юрган туялар орасидан ўтиб кузата бошлади, бироқ ўғли кўринмасди. Туяси тизгинини чувалантириб судраганича бемалол ўтлаб юрарди... Лекин ўзи кўринмасди. Нима бўлди экан унга?

— Жўломон! Қўлуни Жўломон, қанисан? — деб чақира бошлади Найман она.

Қимир этган жон кўринмади, ҳеч қандай овоз эшитилмади.

— Жўломон! Қаердасан? Менман, онанг бўламан! Қаердасан?

Она ташвиш ичида атрофга олазарақ боқар экан, манқурт ўғли туясининг панасига беркиниб олиб, тиззалаб ўтирганича, камонни таранг тортиб мўлжалга олаётганини пайқамай қолди. Фақат у қуёш нури кўзини қамаштираётгани сабабли қулай вазиятнинг кутаётган эди.

— Жўломон! Болагинам! — деб чақирди она ўғлини, бирон ҳодиса юз бермадимикан деб ташвишланиб. Сўнг эгарда ўтирганча ўғрилиб қараган эди, ўзини мўлжалга олиб турган ўғлига кўзи тушиб қолди. Шу заҳотиёқ Оқмоёни буриб чап бермоқчи бўлган эди ҳамки, визиллаб келган ўқ унинг чап қўлтиғининг остига санчилди. Она: «Отма!», дейишга улгурди, холос.

Бу ўлим зарбаси эди. Найман она икки букилди ва Оқмоёнинг бўйнига ёпишганча шилқ этиб тушди. Лекин ундан олдиноққ бошидан оқ рўмоли учиб кетиб, ҳавога қушга айланиб чирқирай бошлади: «Кимнинг фарзандисан, эслаб кўр! Отинг нима? Отангинг оти Дўнанбой! Дўнанбой! Дўнанбой!»

Ушандан бери Сариўзак дашти тепасида ҳар куни кечаси Дўнанбой деган қуш учиб юради дейишади. Уша қуш йўловчига дуч келиб қолса: «Кимнинг фарзандисан, эслаб кўр! Эслаб кўр! Отинг нима? Отангинг оти Дўнанбой, Дўнанбой, Дўнанбой, Дўнанбой, Дўнанбой!» деб садо чиқарар экан.

Шундан бери Найман она дафн этилган ўша жой Сариўзак музофотида Она Байит қабристонини — Оназор макони деб аталади...

Оқмоё туясидан кўп насллар қолди. Урғочилари ўзига тортиб, оқбош туғилиб, найман элига маълум ва машҳур, норлари эса, аксинча, ҳозирги Қоранор Бўрон сингари қорадан келган, жуда бақувват бўлади.

Раҳматли Казангап Қоранор Бўрон оддий туялардан эмас, балки Найман она ўлгандан сўнг Сариўзак даштида қолган машҳур Оқмоёнинг наслдан тараган, деб ҳар доим гапириб юрарди ва буни доимо исботлаб берарди. Мана энди унинг жасадини Она Байит қабристонига олиб боришарди.

Эдигей Казангапга жуда ишонарди. Нега ишонмасин... Қоранор Бўрон Оқмоёнинг зотидан дейишга арзиғулик... Қанчалаб яхши-ёмон кунларни ўтказишди бошларидан, ҳамини жонларига ора кириб келди жонивор Қоранор... Бироқ бир ёмон томони — куйиккан пайтида ёвузлашади. Ҳар гал киши чилласи кириши билан Қоранор ҳам чилла аёзи каби қутура бошлайди. Икки қиш кетма-кет шундай бўлди. Шундай кезларда у бир лаҳза тинчлик бермай жонингдан безор қилиб юборади... Бир куни Қоранор Эдигейни шарманда қилишгани сал қолди. Мабодо Қоранор, фараз қилайлик, ҳайвон бўлмасдан бошқа бир эсли-хушли мавжудот бўлганда эдими, Эдигей Бўрон унинг бу қилиғини сира ҳам кечирмаган бўларди... Бироқ қочирини муддати келиб мояталаб бўлиб қолган ҳайвон билан ўчакишишдан нима фойда?.. Гап бунда ҳам эмас. Ахир, одам деган ҳайвондан ҳам хафа бўладими? Гапнинг келишимига айтилди-қўйилди-да, бу шунчалик тақдир тақозоси, Қоранор Бўронда нима айб? Бу воқеани Казангап яхши биларди, агар у аралашмаганда ким биларди яна бошига не кунлар тушишини.

VII

1952 йил ёзининг охирларию кўзининг бошларини Эдигей Бўрон ўзгача завқ билан эсларди. Эдигейнинг башорати мўъжиза янглиғ юзага чиқди. Уша йили жазирама иссиқдан жон сақлаш учун ҳатто Сариўзак калтакесаклари ҳам қўланка излаб хонадонларнинг бўсағасигача келиб олишган эди. Бироқ августнинг ўрталарига келиб ҳаво бирдан ўзгариб, қуёшнинг дами қайтиб, аста-секин салқин тушиб, ҳар ҳолда кечалари тинчроқ ухлаш мумкин бўлиб қолди. Бундай оромбахш дамлар

Сариўзакда ҳар йили бўлмаса ҳам, ора-сира бўлиб туради. Қиш ҳамиша бир хилда, қаттиқ келади, ёзи эса гоҳида муътадил келади. Бундай ҳодиса, бир пайтлар Елизаров гапириб бергандай, ҳаво оқимининг юқори қатламларидаги катта силжишлар натижаси само оқимларининг йўналиши ўзгариши билан содир бўлади. Елизаров одатда бунақа нарсалар хусусида мароқ билан сўзларди. Унинг айтишича, осмону фалакда тарам-тарам тармоқлари, соҳилларию оқимларига эга бўлган кўз илғамас улкан дарёлар узлуксиз ҳаракатланиб, ер шарини гўё ювиб турар экан. Шамоллар билан қуршаб олинган ер шари ўз доираси бўйлаб ҳаракат қиларкан, мана шунинг ўзи вақт оқими ҳисобланаркан. Елизаровнинг сўзларини тинглаш кишига бир олам ҳузур бағишларди. Бундай кишилар камдан-кам учрайди; бағри кенг инсон эди. Эдигей Бўрон уни беҳад ҳурмат қилар, Елизаров ҳам уни юксак қадрларди. Демак, шундай қилиб, Сариўзак даштларига гоҳ-гоҳ ором бахш этувчи самовий оқим авжи саратонда нима учундир пасайиб, Ҳимолай тоғларига келиб урилади. Ҳимолай дегани қаерда ўзи, унинг қанчалик узоқ эканини тангрининг ўзи билади, холос. Аммо, барибир у ер шари миқёсида унчалик олис эмас. Ҳаво оқими Ҳимолайга келиб урилади-да, яна тўлқинланиб ортага қайтади; Ҳиндистон билан Покистонга етиб боровмайди, у ердаги иссиқлик ўзгармасдан, аввалгисича қолаверади. Ортага қайтган ҳаво оқими Сариўзакнинг тепасига келганда ёйилиб оқа бошлайди, чурки Сариўзак даштлиги денгиз сингари очиқ бўлиб, оқимни тўса олмайдими... Шу тариқа ўша оқим Ҳимолайдан салқин олиб келади...

Қандай бўлмасин, ўша йил ёзининг охири ва кузининг бошларида ажойиб кунлар туриб берди. Сариўзакда ёмғир ёғиши жуда таңқис нарса. Ҳар бир ёққан ёмғирни узоқ йиллар эслаб юришади. Айниқса ўша кезларда ёққан ёмғирни Эдигей Бўрон умр бўйи ёдидан чиқармайди. Аввалига секин-аста қоплаб келган булут, кутилмаганда, абадий бўм-бўш бўлиб, мисдай қизиб турган Сариўзак осмонининг қаъригача буркаб олишининг ўзи кишини танг қолдирар эди. Буга айланган димиқтирувчи ҳаво нафасни қиса бошлайди. Эдигей ўша кунни вагонларни тирковчи бўлиб ишлаётган эди. Разъездининг боши берк йўлида шағал ва янги келтирилган қарағай шпалларидан бўшатишган учта платформа турарди. Юкларни кечаги куниеқ тушириб олишган. Одатдагидай, аввалига бирон ишни зудлик билан бажариш талаб этиб қолинади, кейинчалик эса, унчалик зарур эмаслиги маълум бўлади. Юқдан бўшаган платформалар яна бир кун бекор турди. Юкларни туширишга бўлса ҳамма ёпирилиб киришган эди: Казангап, Абутолиб, Зарифа, Уккубола, Букей, хуллас, темирийўлдагиларнинг барчаси бу долзарб ишга сафарбар этилган эди. У вақтлар барча юмушлар қўлда бажариларди. Эҳ-ҳе, ўша кунлар қуёш тепадан олов пуркарди. Худди ўчақишгандай бу юкларнинг яна шундай жазирамада келганини айтмайсизми. Бажариш керак деб айтилди, демак, бажариш керак. Улар жон-жаҳдлари билан ишладди. Уккубола кўнгли беҳузур бўлиб, қайт қила бошлади. У қатронланган шпалларнинг иссиқ ҳидини кўтара олмади. Уни уйга жўнатишди. Сўнг уйда қолиб, иссиқдан қийналиб кетган болаларнинг раҳмини еб, бошқа аёлларга ҳам жавоб бериб юборишди. Фақат эркакларгина қолиб, ҳолдан тойиб бўлса-да, ишни охиригача етказишди.

Эртаси — ёмғир ёққан кунни, бўш вагонлар йўл-йўлақай Қумбелга келаётган паровоз билан қайтди. Нарн-бери ҳайдаб, паровознинг куйруғини то вагонларга тақагунча ва уларни тиркагунча аскарларнинг ҳаммомидаги сингари нафасни димиқтирувчи ҳаводан Эдигейнинг жони халқумга келди. Бундан кўра қуёш жазирамасида ишлаш маъқул эди. Яна, аксига олгандай, машинистнинг ҳам бир ландовури тўғри келиб қолди — ачиқ ичкадай вақтни чўзгани-чўзган. Вагон остидан уч букилиб, у ёқдан-бу ёққа ўтиб юрган Эдигейнинг жаҳли чиқиб кетди ва машинистни чунон ҳам бўралаб сўқди. Машинист ҳам жавоб қайтарди. Унга ҳам осон эмас-да паровоз ўтхонаси олдида туриб ишлаш. Иккаласи иссиқдан эс-ҳушини йўқотаётган эди. Хайрият, юк ташувчи состав жўнаб кетди.

Шу маҳал бирданига жала қуйиб берди. Қуйганда ҳам шунча қуйдики, гўё осмоннинг туби тешилгандай эди. Қанчадан бери ёғмаган ёмғир, бирийўла хуморидан чиққоқчи-дек эди. Ер ларзага келди. Бир зумда ҳамма ёқ кўлоблару пуфакчаларга тўлиб кетди. Ёмғир тобора қутуриб, ҳаддан ташқари даҳшат билан ёғарди. Агар ўша гап рост бўлса, Ҳимолайнинг мангу музликларидан келаётган салқин намлик

запаслари Сариўзакнинг иссиқ даштларига келиб ёмғир бўлиб қуйилаётган эди. Ҳимолай деганлари ҳам бор бўлсин! Қудратингдан ўргилай! Эдигей уйи томон югуриб қолди. Нега эканини ўзи ҳам билмасди. Шунчаки таомилига. Ёмғирда қолган киши одатда уйига ёки бўлмаса бирон панароқ жойга чопади-ку. Бўлмаса бунақа ёмғирдан қочиб қутилишга на ҳожат! У бунн кейин тушунди, Қуттибоевларнинг барчаси — Абутолиб, Зарифа, иккала ўғли Довул билан Эрмакларнинг ўз бараклари олдига чиқиб ёмғирда бир-бировлари билан қўл ушлашиб сакрашиб, ўйинга тушаётганларини кўриб тўхтаб қолди. Бу манзара Эдигейни ҳайратлантди. Эдигей уларнинг ёмғир ёғишидан қувониб, севиниб ўйнаётганларидан эмас, бошқа нарсадан ҳайратланган эди, яъни, ёмғир ёғиш олдидан ишдан қайтаётган Абутолиб билан Зарифанинг темиризмларидан наридан-бери ҳатлаб ўтишиб, уй томон шошилаётганликларини кўрган эди, энди билса, улар ёмғир ёғишини бутун оиласи билан, бола-чақаси билан биргаликда кутиб олмоқчи бўлишган экан. Бу эса Эдигейнинг хаёлига ҳам келмаган эди. Улар бўлса худди Орол денгизига тасодифан учиб келиб қолган ғозлар сингари жала селида чўмилишиб, ўйинга тушишиб, ғала-ғовур кўтаришарди. Улар учун бу ёмғир табиат инъом этган қут-барака, катта бир байрам эди. Сариўзакда юриб, ёмғирни кўмсаб, тоқатлари тоқ бўлган эди-да. Уларнинг Бўронли бекатидаги йилт этган бундай бахтли дақиқаларни шунчалик шод-хуррамлик билан қаршилаётганларини кўриб турган Эдигейнинг қалби ҳам қувонди, ҳам ўксиди; ҳам кулгиси қистади, ҳам ачинди.

— Эдигей! Қани биз билан! — деб бақирди Абутолиб савалаб ёғаётган ёмғир аралаш юзувчилардай қўл силтаб.

Уз навбатида болалар қувонганидан у томон югуриб қолишди.

— Эдигей амаки!

Эндигина уч ёшга қадам қўйган, Эдигей жуда яхши кўрадиган Эрмак қўлларини кенг ёзиб, оғзини катта очиб ёмғирдан энтикканча Эдигей сари чопиб келарди. Чексиз қувончдан кўзлари қақнаб, ғайрати ичига сиғмасди. Эдигей болакайни дарҳол икки қўлтиғидан кўтариб олди-да, айлантира бошлади. Бироқ боланинг қувончига шерик бўлган Эдигей сўнг нима қиларини билмай гангиб қолди. Эдигей уларнинг оилавий байрамларига қўшилайин деган хаёлда эмасди. Бироқ шу маҳал бурчакдан қий-чув кўтаришиб унинг қизлари — Саула билан Шарофатлар югуриб чиқиб қолишди. Улар Қуттибоевларнинг шовқин-суронини эшитиб чиқишган эди. Шу дамда улар ҳам бахтиёр эдилар. «Ота, юринг, чопамиз!», дея қизлар унинг қўлидан ушлаб торқилашарди. Қизларининг кистови отани ноқулай аҳволдан қутқазгандай бўлди. Энди уларнинг ҳаммаси биргаликда тинимсиз жала остида роса ҳам ўйин тушишди.

Эдигей болакайни, тўс-тўполон ичида йиқилиб тушиб оғзига сув кирмасин, деб ҳавфсираб қўлидан туширмасди. Абутолиб бўлса унинг кенжа қизи Шарофатни елкасига мингазиб олган. Шу тариқа улар болаларнинг кўнглини кўтариб, дилхушлик қилиб анча чопиб юришди. Эрмак Эдигейнинг қўлида талпинар, овози борича қичқирар, оғиз-бурунларига сув кирганда дарҳол Эдигейни қучганча юзларини яширар, бу эса жуда кўнгилли эди. Эрмакнинг амакиси билан бунчалик иноқлашиб кетганидан мамнун бўлган Абутолиб билан Зарифа уларга миннатдорлик билан завқланиб қараб қўйишарди. Бунн пайкаган Эдигей ич-ичидан руҳланиб кетди. Қуттибоевлар бошлаган бу олатасир шодибанадан унинг қизларининг ҳам кўнгли чоқ эди. Шу ғала-ғовур ичида бехосдан Эдигей Зарифа нақадар латофатли эканини пайқаб қолди. Ёмғир Зарифанинг қопқора сочларини юзлари, бўйни, елкалари узра ёзиб тарар, бошидан то оёғигача сизиб тушаётган сув кўйлагини баданига ёпиштириб, унинг миқти гавдасини, кифтию қўлларини бўрттириб, сонларию яланг оёқларининг болдирларигача ажратиб кўрсатар эди. Кўзлари эса бахтиёрликдан нур сочиб қақнаб, қумуш тиллари тобора ярқирар эди.

Сариўзакда ёмғир — жала бўлиб қуйиладию кетади. Қори бўлса аста-секин эриб, ерга сингиб кетади. Ёмғир қанақа ёғишидан қатъи назар, қафтдаги симоб сингари тўхтамасдан, шиддат билан шовқин-сурон солиб келади-да, яна сув сепгандай бир зумда жарликлар сари оқади-кетади. Жала бошлангандан сўнг орадан кўп ўтмай ариқлар тўлиб-тўлқинланиб, кўпикланганча тобора шиддат билан оқа бошлади. Шунда бўронликлар арққ бўйлаб чопишиб, сакрашиб, жом ва тосларини сувга ташлашиб, қийқириб ўйнашар эди.

Ёмғир ҳамон авжида. Улар ўйинга берилиб кетиб, тос-қайиқлар ортидан қувлаб боравериб бекатнинг бошланишига, темирйул кўтармасининг шундоққина ёнбошига келиб қолишган эди. Шу маҳал Бўронлидан пассажир поездга ўтиб бораётган эди. Поезднинг ланг очиб қўйилган эшик ва деразаларидан то ярим белигача ташқарига чиқариб олган йўловчилар бу бечора сахройи афандилардан кўзларини узмай қўлиб боришарди. Улар алланималар деб қийқиришар: «Эй, кўкиб кетманглар!» дегандай ичак узилгудек қаҳ-қаҳ уриб кулишар, ҳуштак чалишар эди. Бўронлиликларнинг бу хатти-ҳаракатлари уларга жуда ғалати бўлиб туюлган бўлса керак. Йўловчилар бир-икки кундан кейин, уй-уйларига етиб олган, суҳбатдошларини кулдириш учун балки кўрган-кечирганларини ҳикоя қилиб беришар. Уларнинг барчасини тортиб бораётган поезд жалада ювилганча ўтиб кетди.

Зарифа йиғлаётгандек бўлиб туюлмаганида эди, Эдигей буларни ўйлаб ҳам овора бўлмасди. Челақлаб қуйилаётган ёмғир кишининг юз-кўзидан оқиб турганда у йиғлаб турибдими, йўқми — билиш қийин. Ҳарнечук Зарифа йиғлаётган эди. У ўзини чексиз қувончдан қаҳ-қаҳ уриб, қийқириб кулаётгандек кўрсатмоқчи бўларди, аслида, йиғлаётган эди. Абутолиб хавотирлини унинг қўлини олди:

— Сенга нима бўлди? Мазанг қочдими? Юр, уйга борамиз.

— Йўғ-э, шунчаки ҳиқичоқ тутяпти, — деб жавоб қилди Зарифа.

Улар беҳос ёғиб қолган ёмғир саховатидан баҳраманд бўлиб қолишга ошиқиб, қайтадан болаларни ўйнатишга киришишди. Бироқ Эдигейнинг юраги орқасига тортиб кетди. Бу ердан, бу одамлардан йироқда бошқача турмуш тарзи мавжуд эканини, у ерда ёмғир ёғиши оддий бир ҳодиса бўлиб, у ернинг одамлари тоза ва тиниқ сувда чўмилишларини, болалар учун эса ўзгача шарт-шароит, ўзгача ўйин-кулги, ўзгача ғамхўрлик муҳайё этилганини англаб, буларга қанчалик оғирлигини тасаввуридан ўтказди... Бироқ болаларнинг кўнгли кўтарилсин деб ўйин-кулги қилаётган Абутолиб билан Зарифа хижолатга қолмасин учун улар қанчалик шодланса, Эдигей ҳам шунчалик шодланар эди...

Болалар ҳам, катталар ҳам роса яйраб, мириқиб ўйнашди, ёмғир эса ҳамон тинмасди. Ниҳоят ҳаммалари уй-уйларига югуришди. Шунда Эдигей Қуттибоевларнинг болалари билан бирга ёнма-ён чопиб кетаётганларига ортдан хайрхоҳлик билан қараб турди. Ҳамма шалаббо бўлди. Бир кунгина бўлса-да, Сариўзакка бахт кулиб боққан эди.

Кенжа қизалоғини кўтариб, каттасини етаклаб олганча, останада Эдигей пайдо бўлди. Уларнинг турқини кўрган Уккубола ҳангу манг бўлиб, дарҳол кафтларини бир-бирига уриб қўйди.

— Вой-бўй, сизларга нима бўлди? Килларга ўхшаб кетдиларинг?

— Кўрқма, онаси, — дея Эдигей уни тинчлатирмоқчи бўлди-ю, ўзи кулиб юборди. — Нор туя маст бўлса, бўталоқлари билан ўйнашар, дейишади.

— Кўриб турибман, — дея таъна қилди Уккубола кулимсираб. — Қани, сувга тушган товуққа ўхшаб турмасдан, тезроқ ечинақолинглар.

Ёмғир тинди, бироқ у ҳали олисдан эшитилиб турган момақалдироқ овозига қараганда Сариўзакнинг чекка қисмларига тун бўйи ёғиб чиққанга ўхшарди. Уйғониб кетган Эдигей кўзларини йириб-йиртиб бўлса-да даштнинг турли бурчакларида ярқ-юрқ этиб чақнаётган яшин нурларнинг деразаларидаги аксини кўриб қоларди.

Уша тун Эдигей Бўрон туш қўриб чиқди. Тушида у яна фронтда, ўқ ёмғири остида ётган эмиш. Бироқ негадир снарядлар унсиз келиб тушар, унсиз портлаб, кўкка кўтарилган куюнли тупроқ қалқиганча осмонда муаллақ туриб қолар ва яна қалқиганча вазминлик билан секин-аста ерга қайтиб тушар эди. Шундай портлашлардан бирида унинг ўзи ҳам осмону фалакка учиб кетди ва муаллақ ҳолда секин-аста қулай бошлади, қулаганда ҳам жон талвасида чексиз бўшлиқ сари қулаб борарди... Сўнг у шиддатли ҳужум сари югуриб кетди, ҳужумга ўтган кулранг шинелли аскарлар жуда кўпчилик эди, бироқ уларнинг юз-кўзларини кўриб бўлмасди. Гўё ёлғиз шинелларгина қўлларида автоматлари билан чопиб бораётгандай. Бир маҳал шинеллар «ура» деб қийқириб қолишган ҳам эдики, Эдигейнинг рўпарасида ёмғирга ботиб кулиб турган Зарифа пайдо бўлди. Танг қолдирадиган бир ҳол. Чит кўйлаги баданига жиққа ёпишган, ёзирилган сочларию

юзларидан ёмғир қуйилар, ўзи бўлса тиним билмай кулар эди. Эдигейга эса кечикиш бўлмайди, чунки у ҳужум қилмаётибди. Шунда: «Нега мунчалик куляпсан, Зарифа? Бу яхшиликка эмас», деди Эдигей. «Кулаётганим йўқ, йиғлаяпман», деди Зарифа ва савалаётган ёмғир остида яна кулаверди...

Кўрган тушини эртаси куни у Абутолиб билан Зарифага айтиб бермоқчи бўлди. Аммо тушининг таҳлили унчалик ўзига маъқул бўлмагани учун фикридан қайтди. Уларни беҳудага хафа қилгиси келмади...

Бу катта ёғиндан сўнг Сариўзак даштида иссиқ қайта бошлади. Казангапнинг таъбири билан айтганда, энди ёзнинг ҳақи битган эди. Худди шу пайтдан Сариўзак кузининг роҳатбахш дамлари бошланди. Бўронлининг болалари ҳам толиқтирувчи жазирамадан қутулиб, кўнғироқдай овозлари яна чиқиб қолди. Шу маҳал Кумбел станциясидан, бизга Қизил Ўрданинг қовун-тарвузлари келтирилди, улшларининг олиб кетасизларми ёки бериб юборайликми, деб хабар қилишди. Бу Эдигейга яхши баҳона бўлди. У ўзимиз бориб танлаб оламиз, бўлмаса қаёқдаги яроқсиз хом-хаталани юборишлари мумкин, деб разъезд бошлигини кўндирди. Маъқул, Қуттибоевларни ҳам бирга олинглар, яхшисидан танланглар, деди бошлиқ. Эдигейга худди шу керак эди. У Абутолиб ва Зарифа икковини болалари билан бир кунга бўлса ҳам Бўронлидан олиб чиқиб, шамоллатиб келишни ният қилган эди. Қолаверса, ўзлари ҳам бир оз айлаиб келишади-ку. Шу тариқа икки оила бола-чақалари билан бирга эрта азонда Кумбелга бораётган йўловчи поездга тушиб жўнаб қолишди. Ҳаммалари кийинишган, ясенишган. Болаларнинг суянганини айтмайсизми. Эртақларда тасвирланган ғаройиб бир ўлкага бўрайтгандай хурсандчиликдан учиб-қўниб, йўл-йўлакай саволларни ёғдиришарди: у ерда дарахлар ўсадими? Усади. У ернинг ҳам ўт-ўланлари ям-яшилми? Ям-яшил. Ҳатто гуллар ҳам борми? Уйлари каттами, кўчаларидан машиналар физияллаб ўтиб турадимми? Қовун-тарвуз у ерда истаганингча кўпми? Музқаймоқ борми у ерда? У ерда денгиз борми?..

Шамол юк вагонига келиб урилларди. Вагон эшигининг шундоққина тағида Абутолиб билан Эдигей бўш яшиқларда ўтириб олган бўлишларига қарамай, болалар йиқилиб тушмасин учун ҳар эҳтимомлақ қарши эшик тахта билан тўсиб михлаб қўйилган эди. Қия очиқ эшиқдан ёқимли ҳаво кириб турарди. Икки эркак у ёқ-бу ёқдан суҳбатлашиб боришар, ора-сира болаларнинг саволларига ҳам жавоб беришар эди. Эдигей Бўрон бирга бораётганларидан, ҳавонинг кулиб турганидан, болаларнинг севиниб қувонишганидан беҳад мамнун эди. Ҳаммасидан ҳам Абутолиб билан Зарифанинг қувноқ чеҳраларини кўриб у ўзини қушдек енгил ҳис этди. Улар ғам-ташвишдан, руҳий тушунликдан бир оз бўлса-да овоз бўлиб эркин нафас олишяпти-ку. Балки Абутолибга Сариўзакда қўлингдан келгунча, бардошинг етгунча яшайвер, деб рухсат этишар. Эҳ, худойим, қани энди шундай бўла қолса эди. Зарифа билан Уккуболанинг турмуш икир-чикирлари ҳақида дилдан суҳбатлашиб ўтиришганини кўришнинг ўзи мароқли. Улар шу дамда ўзгача бахтиёр эдилар. Шундай ҳам бўлиши керак. Инсон учун энг кераги шу... Эдигей Қуттибоевларнинг бошқа йўриғи бўлмагани учун ҳам Бўронлининг ҳаётига бир амаллаб кўникиб, ўтроқлашиб қолишларини ва бошдан ўтган барча кўнгилсизликларни эсдан чиқариб юборишларини жон-дилидан истарди. Улар асабга тегувчи ҳуда-беҳуда галларни кўзгамай, бир-бировлари нима демоқчи эканликларини дарҳол англаб олишар эди. Абутолибнинг у билан ёнма-ён, елкама-елка ўтириб бораётгани, унга умидишонч билан қарashi ҳам Эдигейни мамнун қилган эди. Эдигей Абутолибнинг ақлли-хушли, камсуқумлиги учун, ҳаммадан ҳам кўра уйга — оилага меҳр қўйгани, уни деб яшаб, барча қийинчиликларга бардош бериб келгани ва ундан мадад олаётгани учун ҳам қадрларди. Абутолибнинг сўзларини эътибор билан тинглаб, Эдигей инсоннинг ўзгаларга қилган энг катта яхшилиги ўз оиласида муносиб фарзандларни тарбиялаб етиштиришдан иборат экан, деган хулосага келди. Тарбиялаганда ҳам кимнингдир ёрдами билан эмас, балки шахсан ўзи кун сайин, соат сайин бутун қалбини уларга бахш этиб, иложи борича улар билан бирга бўлиш қанчалик муқаддас иш эканини тушуниб етди.

Э-ҳе, бу Собитжон дегани қаерларда ўқимади, деисиз: интернат ҳам, институт ҳам, турли малака ошириш курслари ҳам қолмади. Бечора Казангап бутун топган-тутганини унга сарфлади. Ишқилиб шаҳарда тарбия топсин, бошқалардан

ёмон яшамасин, деди. Охир-оқибати нима бўлиб чиқди? Билими-ку бошқалардан қолишмайди, бироқ ҳеч кимга нафи тегмайдиган яроксиз одам бўлиб чиқди. Ушанда улар қовун-тарвуз олиб келиш учун Қумбелга бораётганларида Эдигейнинг ўйлаган ўйи шу бўлди: ҳамонки бошқа бир яхшироқ йўли топилмай турган экан, унда Абутолиб Қуттибоевнинг Бўронлига яхшироқ ўрнашиб олишига нима етсин. Хўжалигини тиклаб олади, мол-ҳол қилади, сўнг даштада фарзандларини кўлидан келгунча тарбиялаб вояга етказди. Тўғри, унга ақл-идрок ўргатмоқчи эмас, аммо Абутолибнинг ҳам, сўзининг авзоига қараганда, шу фикрда эканини фаҳмлади. Картошкани қандай ғамлаб олиш кераклигини, хотини билан болаларига қаердан кигиз этик излаши заруригини йўл-йўлақай сўраб борди. Узим эса кишни этикчан ўтказаман, дейди. У яна Қумбелда кутубхона борми, разъездга олиб кетиш учун китоб берадими, деб ҳам сўради.

Уша куни кечқурун улар ОРСдан ўзларига ажратилган қовун-тарвузларни олиб яна йўловчи поезд билан уйга қайтиб келишди. Болалар чарчаганига қарамай кўнглилари чоғ эди. Қумбелни ҳам кўришди, ўйинчоқлар харид қилишди, музқаймоқ ейишди, хуллас, яйраб келишди. Айтгандай, станция сартарошхонасида бир оз кўнгилсиз воқеа содир бўлди. Болаларнинг сочини олдириб кетайлик, деб киришган эди. Эрмакнинг навбати келганда ҳаммаёқни бошига кўтариб, шунақа йиғлаб бердики, қани энди бирон кимса уни кўндирга олса. Ҳаммани чарчатди. У бўлса кўрқарди, юлқиниб, қичқириб, отасини чақирарди. Абутолиб шу маҳал ёнларидаги дўконга чиқиб кетган эди. Зарифа нима қиларини билмай, хижолат тортиб қизариб-бўзариб кетди. Сочлари жуда ҳам чиройли, жингалак бўлгани учун туғилганидан буюн ўз эригига кўйиб кўйдик, олдиришга кўзимиз қиймади, деб ўзини оқлагандай бўлди, бечора. Ҳақиқатан ҳам Эрмакнинг сочлари ойисиникига ўхшаб ғоятда кўркам, қалин ва кўнғироқли эди, ўзи ҳам Зарифага тортган эди. Боши ювилиб, жингалак сочлари тараб кўйилгандан сўнг чиройига қараб тўймасди киши. Ниҳоят, ҳийла ишлатишгача боришди. Уккубола Сауланинг сочини қирқтирмоқчи бўлди: мана кўрясанми, қиз бола бўлсаям кўрқмай ўтирипти, деди. Эрмак сал тинчлангандай бўлди. Бироқ сартарош кўлига машинкасини олиши билан яна қий-чув кўтариб сапайи бошлади. Шу тобда эшикдан бирдан Абутолиб кириб қолди. Эрмак отасининг қучоғига отилди. Отаси уни кўтариб олиб, бағрига босди. Болани ортиқча қийнаш фойдасиз эканини тушунди.

— Кечирасиз, — деди у сартарошга. — Бошқа сафар келармиз. Белни маҳкам боғлаб олмасак бўлмайдиганга ўхшайди, ўшанда... Ҳозирча юратурсин, шошилмасе ҳам бўлади... Яна йўлимиз тушиб қолар...

«Конвенция» авиабардори бортидаги алоҳида ваколатга эга бўлган комиссияларнинг фавқулодда кенгаши давомида иккала томоннинг розилиги билан «Паритет» орбитал станциясига яна бир кодланган радиограмма жўнатилади. «Паритет» у радиограммани ғайризаминий тараққиётга эришган сайёрадаги 1-2 ва 2-1 паритет-фазогирларга етказиши мўлжалланган эди. Радиограммада Қўшмарбошининг махсус кўрсатмасисиз бирон бир ҳаракат қилиш мумкин эмаслиги айtilди.

Кенгаш аввалгидек ёпиқ ҳолда олиб бориларди. «Конвенция» авиабардори одатдагидек ўз ўрнида, Тинч океанидаги Алуэт ороллариининг жанубий қисмида — Сан Франциско билан Владивостокнинг қоқ ўртасида турарди.

Олам олам бўлганидан бери галактикаларо буюк воқеа содир бўлганини — Эга ёритқич системасида ғайризаминий тараққиётга эришган сайёра кашф этилганини ва ундан онгли мавжудотлар ерликлар билан алоқа ўрнатишни таклиф этганликларини ҳали ҳеч ким билмас эди.

Фавқулодда кенгаш қатнашчилари қутилмаганда бу муҳим муаммо юзасидан, ким ниманидир ёқлаб, ким қарши чиқиб, бахслашиб ётган эдилар. Ҳар бир комиссия аъзоси олдида, стол устида ёрдамчи материаллар билан бирга 1-2 ва 2-1 паритет-фазогирлар томонидан юборилган маълумотларнинг тўла текстлари турарди. Хўжатлардаги ҳар бир фикр, ҳар бир сўз ўрганиб чиқилди. Тўқайтўш сайёрасидаги онгли ҳаёт қурилишига доир келтирилган ҳар бир деталь факт сифатида, энг аввало, ердаги тараққиёт эришган тажрибага асосланган ҳолда, шунингдек сайёранинг етакчи мамлакатларнинг манфаатларига мос келиши ёки келмаслиги нуқтаи назаридан

ёндашилган ҳолда қараб чиқилди... Бундай муаммоларга ҳозирга қадар ҳам ҳеч ким дуч келмаган эди. Яна бунинг устига, масалани зудлик билан ҳал этиш талаб этиларди...

Тинч океани аввалгидек секин тўлқинланиб турарди...

Қуттибоевлар оиласи Сариўзак ёзининг дахшатли жазирамасига бардош берганидан сўнг, яъни кўч-кўронини кўтариб, умидсизлик билан Бўронлидан боши оққан ёққа кетиб қолмаганидан кейин Бўронлиликлар, энди улар шу ерда қолиб ҳозирча яшаб туришади, деб ишонч ҳосил қилишди. Абутолиб Қуттибоев бирмунча дадилланиб, Бўронлининг оғир юмушларига бир оз кўникиб қолган эди. Ҳа, албатта разъезднинг турмуш шароитини ўз кўзи билан кўрди, ўрганди. Ҳар қандай бошқа одам сингари, Бўронли — дунёнинг қаршига учраган жойи экан, дейишга у ҳам ҳақли эди. Ичиладиган сув бир ёқда турсин, ҳатто бошқа эҳтиёжларга ишлатиладиган сув ҳам аллақерлардан поездда цистерналаб келтирилса, бунга нима ҳам дейиш мумкин. Кимда ким ҳақиқий тоза сув ичкиси келиб қолса, у албатта туани жабдуқлаб, мешларни ғамлаб, тупканнинг тагидаги қудуққа бориб келиши керак. Шундай ишга Эдигей билан Казангадан бошқа ким ҳам журъат эта оларди, дейсиз.

Дарвоқе, бу аҳвол эллик иккинчи йилдан то олтмишинчи йилларга, қўйинги, бекатга электр-шамол ёрдамида сув тортич ўрнатилгунга қадар давом этди. Бироқ у кезларда бунга ҳали ҳеч ким умид ҳам қилмаган эди. Буларнинг ҳаммасидан қатъи назар Абутолиб ҳеч қачон Бўронли бекатини ҳам, Сариўзак даштини ҳам лаънатлаб сўккан эмас. Ёмонни ёмонлигича, яхшини яхшилигича қабул қилиб юрарган. Ахир, бу ер ҳеч ким ва ҳеч нарса олдида гуноҳкор эмас-ку. Яшайдими, йўқми — бунинг инсоннинг ўзи ҳал этиши керак...

Шунақа ерларда ҳам одамлар, қандай бўлмасин, яхшироқ яшашнинг ҳаракатида эди. Қуттибоевлар бошқа ерларга бориш ниятидан воз кечиб, Бўронлида қолиб яшашга қатъий қарор қилганларидан сўнг ташвишлари яна кўпайди: мустаҳкам ўрнашиб олиш учун уй-жой дегандай юмушларга вақт етишмасди. Кундалик смена ишларини адо этиш керак, шундан кейин ҳам ташвишлари етиб ортарди. Печкани қайта қуриш, эшикларга мато қоқиш, дераза қирғоқларини созлаш каби кишга тайёргарлик ишлари билан олишиб Абутолибнинг шашти анча қайтиб қолди. Қолаверса, унинг бунақа ишларга айтарли уқуви йўқ эди. Шунинг учун ҳам Эдигей уни ёлғиз қолдирмасдан асбоб-ускуна ва материаллар билан ёрдам бериб турди. Бостирмаси ёнидан ертўла қазий бошлаганларида Казанга ҳам қараб турмади. Учаласи биргалашиб кичикроқ ертўла қазийиб, устини шпаллар билан ёпиб, сўнг похол тўшаб, унинг устига эса лўмбаз ётқизиб шуваб кўйишди. Ниҳоят, бировнинг моли келиб қулаб тушмасин учун томчасини ҳам жуда мустаҳкам қилиб қуришди. Учаласи қайси иш билан банд бўлмасин, Абутолибнинг ўғиллари уларнинг атрофида гирдиқапалак эди. Баъзан ишга халал бериш ҳам, аслида, кишига аллақандай қувноқлик ва ўзгача хузур-ҳаловат бахш этар экан. Эдигей билан Казанга Абутолибнинг уй-рўзгор ишларига ёрдамлашиш юзасидан маслаҳатлашиб, бу ҳақда маълум қарорга келгандай бўлишди. Келаси баҳорга чиқиб унга соғин туя ажратишни лозим кўришди. Муҳими — у соғишни ўрганиб олса бўлгани. Ахир, бу сигир эмас, уни туриб соғиш керак. Ортидан далама-дала юриш керак, ва энг асосийси — елинига кўз-қулоқ бўлиб туриш керак: вақтида эмизиб, вақтида ажратиб турмаса бўлмайди. Ҳарқалай ташвиши оз эмас. Йўлини билиш керак...

Ҳаммадан ҳам Эдигей Бўронни қувонтирган нарса Абутолибнинг хўжалик ишларига киришиб кетгани ёки бўлмаса Зарифа билан бирга иккала оила фарзандларини ҳар куни ўқиш-ёзишга, расм чизишга ўргатишларига эмас, балки Бўронлини тарқ эмасдан, унинг оғир шароитига бардош бериб, ўзининг ҳам билимини ошираётгани бўлди. Ахир, Абутолиб Қуттибоев ўқимишли киши эди-да. Китоб ўқиш, нималарнидир ёзиш-чизиш унга сув билан ҳаводек зарур эди. Шундай дўсти бўлганидан Эдигей ич-ичидан фахрланади. Шу сабабли ҳам юраги унга талпиниб турарди. Бу томонларга серкатнов бўлиб турган Сариўзак геолог Елизаров билан унинг дўстлашиб қолиши ҳам бежиз эмасди. Умуман Эдигей кўпни кўрган, кўпни билган одамларни, олимларни ҳурмат қиларди. Абутолиб ҳам кўп нарсаларни биларди, лекин у ҳуда-беҳуда гапиришни ўзига эп кўрмасди. Аммо бир куни уларнинг жиддий сўхбатлашиб олишига пайт ҳам бўлди.

Кечкурун йўл ишларидан қайтиб келишарди. Уша куни улар еттинчи километрдаги йўл ёқасига қор тўсувчи гов ўрнатишган эди, чунки қиш фасли у ерда ҳамиша бўрон кўтарилиб, йўлни қор босиб қоларди. Куз энди бошланаётганига қарамай, қишнинг ғамини ҳозирданоқ кўриб қўймаса бўлмайди. Шундай қилиб, улар иккаласи секин келишаётган эди. Ним қоронғи оқшомда бамайлихотир суҳбатлашиш ўзгача гаштли эди. Шундай ойдин оқшомларда сокинлик оғушига чўмган Сариўзак кенгликлари гўё қайиқда сузиб бораётиб Орол денгизининг тубини кузатгандай қуёш шафағида элас-элас кўзга ташланарди.

— Абу, дейман, кечалари қачон ўтмай, доимо дераза олдида ўтирганингни кўраман. Алланималарни ёзасанми ёки ўқиб ўтирасанми, ёнингда чироқ ўчмайди? — деди Эдигей.

— Шунчаки, одатдаги ишлар-да, — дея мамнунлик билан жавоб берди Абутолиб, белкурагини у елкасидан бу елкасига олар экан. — Ёзув столим йўқ. Зумрашлар уйқуга кетиши билан, Зарифа ниманидир ўқишга тутинади, мен бўлсам унутилиб кетмасин, деб хотирамда қолган баъзи бир нарсаларни — урушни, энг муҳими, Югославияда ўтган кунларимни ёзиб ўтираман. Йил сайин улар тобора узоқлашиб кетяпти. — У бир оз жимиб қолди-да, яна давом этди: — Болаларим учун нима қилсам экан, деб ўйлаб ўйимга етмайман. Едириш-ичириш, тарбия қилиш — булар ўз йўлига. Қўлимдан келгунча ҳаракат қиламан. Бошимдан шунчалик оғир кунларни ўтказдимки, худо қўрсатмасин, бошқа биров бунга юз йилдама кўриб улгурмас керак. Ҳозир ҳам яшаб турибман. Демак, беҳудага ҳаёт кечирмабман, эҳтимол, тақдир менга қолганда шафқат қилгандир, балки у болаларингга дилингдагини айтиб қол, деяётгандир. Модомики, уларни дунёга келтирган эканман, фарзандларим олдида ҳисоб беришим керак, деб ўйлайман. Ҳамма учун умумий ҳақиқат бор, албатта. Аммо, шу билан бирга, ҳар бир киши ўз тушунчасига эга. У эса инсоннинг ўзи билан бирга кетади. Ҳаёт билан ўлим ўртасидаги қонли кураш гирдобидан ўтаётганингда у сени юз марталаб ўз қомига тортиб кетиши мумкин. Агар сен ундан тирик чиқсанг, яхшилик билан ёмонликнинг, ҳақиқат билан ноҳақликнинг мохиятини чуқурроқ англаб оласан...

— Шошмай тур, бир нарсага тушунмаяпман. — Эдигей ажабланиб унинг сўзини бўлди. — Ҳақ гапни айтаётганга ўхшайсан, бироқ болаларинг ҳали мишигини эплаётмайди, ҳатто сартарошнинг машинкасидан чўчийди, улар нимани ҳам тушунарди, дейсан?

— Шунинг учун ҳам ёзаётирман-да. Уларга сақлаб қўймоқчиман. Ким билади яна қанча яшаимми. Овсарга ўхшаб, сал бўлмаса ҳалиги поездниги остига тушиб қолаётганимни уч кундан бери ўйлаб, ўзимни ўзим сўкаман. Агар Казангап йўлдан туртиб чиқармаганда... сўнг шунақаям тўзитиб сўқдикки, асти қўяверинг, болаларинг худога минг қатла шукр қилишини, дейди.

— Тўғри айтибди. Мен сенга аллақачон айтганман, Зарифа ҳам, — Эдигей қизишиб кетди ва фарсатдан фойдаланиб хавотир олиб юрганини яна бир бор айтиб қўймоқчи бўлди. — Йўлнинг ўртасида сенга нима бор, паровоз издан чиқиб сенга йўл бериши керакми? Хавфсизлик қодалари бор, ахир. Саводли киши бўлсанг, тоқайгача айтиб туриш керак. Энди темирйўлчисан, нишолда бозорида юрганинги йўқ. Ажал билан йўнашма.

— Агар шунақа ҳодиса юз берганда, ўзим айбдор бўлардим, — деди Абутолиб маъюслик билан бош ирғаб. — Ҳарқалай, сен аввал сўзларимни тинглагин, кейин гапирасан.

— Шунчаки ўрни келиб қолди-да, сен гапиравер.

— Қадим замонларда одамлар болаларига мерос қолдиришган. Яхшиликка, ёмонликка, ҳар ҳолда ҳар ким қурбига яраша мерос қолдирган. Бу ҳақда ўша замонларда қанчалаб китоблар ёзилиб, эртақлар айтилиб, театрларда қанчалаб пьесалар ўйналган. Уларда меросни қандай бўлиши ва меросхўрлар тақдири ҳусусида ҳикоя қилинади. Нега дейсанми? Сабаби ўша мероснинг қисми ноҳақ йўллар билан юзга келар эди, бошқаларнинг пешона тери эвазига, алдоқчилик йўли билан тўпланар эди. Шу сабабли ҳам бу мерос бошланишиданоқ ёвузлик, гуноҳкорлик ва адолатсизликлар билан тўлиб-тошган бўларди. Биз эса, худога шукр, бундан холимиз. Мен ўзимга шу билан тасалли бераман. Менинг қолдирадиган меросим ҳеч кимга зиён-заҳмат келтирмайди. Бу ёзганларим менинг руҳимгина, холос, уларда урушда кўрган-билганларим жамланган. Болаларимга қолдирадиган

бошқа бойлигим йўқ. Сариўзак даштида юриб шундай фикрга келдим. Тақдир мени шу ёқларга сургаб келибди, энди мен болаларимга кўнглимдагиларимни ёзиб қолдирмоқчиман, қачонлардир кези келиб, улар ҳам бунга тушунишар. Мен эриша олманган, уддасидан чиқа олманган нарсаларга эҳтимол улар эришишар... Бизга нисбатан улар оғирроқ турмуш кечиришади. Шундай экан, ёшлигидан ақли тўлишиб боргани яхши...

Уларнинг ҳар иккаласи ҳам ўз ўй-хаёллари билан банд бўлиб, бирмунча вақт сукут сақлаб боришди. Бундай сўзларни эшитиб Эдигей ҳайратда қолди. Дунёга келган одам ҳаётнинг маъносини бундай тушунса ҳам бўлар экан-да, деб таажубланди. Гарчи шундай бўлса-да, у ўзини таажублантирган нарсани аниқлаб олмоқчи бўлди:

— Элу халқ, бу ёқда радио ҳар куни болаларимиз келгусида яхши-ҳаёт кечиришади, деб турасан, сен бўлсанг бизга нисбатан оғирроқ бўлади дейсан. Атом уруши бўлади, шунга ўйлаб айтясанми?

— Йўқ, унгагина эмас. Эҳтимол, уруш бўлмас. Бўлганида ҳам ҳали-вери бўлмайди. Гап ризқ-рўзда эмас. Шунчаки замон чархи тезлашиб бормоқда. Болалар буларнинг барчасини ўз ҳаракатлари, ақл-идроклари билан тушуниб олишлари керак, қолаверса, бизлар учун ҳам қисман жавоб беришларига тўғри келар. Ақл юритишининг эса ўзи бўлмайди. Шунинг учун ҳам бизга нисбатан уларга қийинроқ бўлса керак, деб ўйлайман.

Ақл юритиш ҳаммавақт ҳам осон эмаслигини Эдигей ойдинлаштириб ўтирмади. Кейинчалик у бўлиб ўтган суҳбатни эслар экан, бу гапнинг мазмунини сўраб-суриштириб билиб олмагани учун жуда-жуда афсусланди...

— Буларни нима учун айтяпти, дерсан, — Абутолиб Эдигейнинг шубҳаларини сезгандай, сўзида давом этди: — Ёш болаларнинг назарида катталар ҳаммиша ақлли, эътиборли бўлиб кўринади. Улғайгандан сўнг кўришадики, ўқитувчилари, бошқача айтганда, бизлар улар ўйлаганчалик кўпни кўрган, ақлли одамлар эмаслигимиз маълум бўлади. Ҳалиги мулоҳазакор кишилар устидан энди қулиб қўйса ҳам бўлади, ҳатто бу кекса мураббийлар ёшларнинг кўзига баъзида аянчли бўлиб кўринадилар. Замон чархпалаги борган сари тезроқ айланмоқда. Шунинг учун ҳам ўзимиз ҳақимизда сўнгги сўзни болаларга қолдирмай ўзимиз айтиб кетишимиз керак. Ота-боболаримиз бундай сўзларни ривоятларда айтиб кетишган. Уларнинг нақадар улғу кишилар эканликларини авлодлар билсин, дейишган. Энди биз уларни руҳи бўйича баҳолаймиз. Усиб келаётган болаларимни деб қўлимдан келгунча ишлаётганимнинг боиси ҳам шунда. Менинг ривоятларим — урушда бошдан кечирганларим. Фарзандларимга атаб партизанлик дафтаримни битаётирман. Кўрган-билганларимни, бошимдан кечирганларимни қандай бўлса шундай ёзиб қолдираман. Болалар улғайганда асқотиб қолар. Бундан ташқари, яна баъзи бир ўйлаб қўйганларим бор. Болаларимиз Сариўзакда ўсадиганга ўхшайди. Вояга етганларида куппа-куруқ даштликда ўсган эканмиз, деб ўйлашмасин яна. Қадимги қўшиқларимизни ёзиб олдим, кейин уларни топиб олиш қийин бўлиб қолади. Қўшиқ менинг тушунчамда — ўтмиш хабарчиси. Сенинг Уккуболанг уларнинг кўпини билади-ку. Едимга келиб қолса, яна янгиларини айтиб бераман, деб ваъда берди.

— Бўлмасан-чи? Оролнинг қизи эмасми! — деди Эдигей дарҳол ғурурланиб кетиб. — Орол қоқоқлари денгиз бўйида яшайди. Қиргоқ бўйлаб куйлашга нима етсин. Денгиз ҳаммасини тушунади. Нимани айтма, дилдан чиқариб айтсанг, денгизга хуш келаверади.

— Бунга тўғри айтдинг. Ҳақ гап. Ёзиб олганларимни яқинда қайта ўқиб қилдим. Зарифа иккаламиз йиғлаб юборишимизга сал қолди. Қадимда нақадар гўзал қилиб куйлашган! Ҳар бир қўшиқ — ўзи бир тарих. Уша одамларни шундоққина кўриб тургандайсан. Улар билан сирлашсанг, ўшалардек сева олсанг, куя олсанг... Кўрдингми уларнинг қолдириб кетган ёдгорлигини! Мен Казангапнинг Букейини ҳам кўндиришга ҳаракат қилдим, қорақалпоқча қўшиқларимизни ёдингга келтир, алдоҳида дафтарга ёзиб оламан, дедим. Демак, қорақалпоқ дафтари ҳам бўлади бизда...

Улар шу йўсинда темирйўл бўйлаб секин юриб боришарди. Уларнинг суҳбати фароғатли дамга тўғри келган эди. Уша куз олди кунларидан бирининг сўлима оқшоми, бутун борлиқ қоронғилик оғушига чўмиб бораётгандек эди. Сариўзак ўрмонлари ҳам, дарёлари ҳам, далалари ҳам кўздан ғойиб бўлиб бораётгандай, бироқ ботиб бораётган қуёш ер саҳнидан

нур ва сояларнинг ҳаракати тўфайли дашт бағрини тўлдириб тургандай таассурот қолдирарди. Бутун кенгликни чулғаб олган боқарор, кўкимтир осмон ўзига мафтун этиб, фикрга қанот боғларди, узоқ яшашга, кўп ўйлашга даъват этарди...

— Ҳа айтгандай, Эдигей, — деди Абутолиб, сўраб олмоқчи бўлган нарсаси ёдига тушиб, — кўпдан бери сўрамоқчи бўлиб юрардим Дўнанбой деган қуш хусусида, сен бу ҳақда нима дейсан, шунақа қуш бўлса керак-а табиатда, номини ҳам шундай атасалар керак. Учратганмисан бунақа қушни?

— Афсона-ку бу.

— Тўғри, бунини ҳам биламан. Аммо афсона ҳам кўпинча турмушдан олинган ҳақиқат бўлиб чиқади. Масалан, зарғалдоқ деган қуш бор, бизнинг Еттисувда тоғдаги боғларда кун бўйи «Биёв-биёв, мен кимга кувёв?», деб сайрагани сайраган. Бу ерда шунчаки сўз ўйини, яъни, оҳанг билан сўзларнинг ўзаро мослашуви бор, холос. Бироқ қушнинг нима учун шунақа сайраши ҳақида эртаси ҳам тўқилган. Дўнанбой хусусидаги эртаси ҳам шунақа ўхшашлик йўқмикин, деб ўйлайман. Балки даштда шундай бир қуш бордир — Дўнанбой деган сўзга мослаб сайрайдиган, эҳтимол шунинг учун афсона тўқилгандир?

— Йўқ, билмайман. Бу ҳақда ўйлаб кўрмаган эканман, — дея шубҳаланди Эдигей. — Бу ерлардан неча бор ўтиб қайтганман, аммо бунақа қуш борлигини учратмаганман. Умуман, бўлмаса керак.

— Эҳтимол, — деди Абутолиб ўйланқираб.

Эдигей безовталана бошлади.

— Модомики, бундай қуш бўлмаган экан, унда буларнинг бари бекорчи гап бўлиб чиқадими?

— Йўқ, нега? Она Байит қабристонини борми, демак, бу ерда нимадир бўлиб ўтган. Ҳарқалай, мен негадир ҳалиги қуш бор бўлса керак, деб ўйлаб юраман. Уни кимдир, қачонлардир учратади, албатта. Болаларга шундай деб ёзиб қўяман.

— Болаларга бўлса, майли, — деди Эдигей қатъиятсизлик билан, — унда тўғри қиласан...

Найман она ҳақидаги Сариўзак афсонасини ўз вақтида фақат икки кишигина ёзиб олганини хотирлайди Эдигей Бўрон. Даставвал, эллик иккинчи йилнинг охирида болаларим улғайганда ўқишар, деб Абутолиб Қуттибоев ёзиб олган эди. У қўлёзмалар йўқолиб кетди. Шундан кейин тортган азобларини айтмайсизми. Қассоб мой қайғусида, эчки жон қайғусида, дегандай уни эслашга фурсат бўлибдими? Кейинчалик, орадан аллақанча вақт ўтиб, эллик еттинчи йилларда Елизаров Афанасий Иванович бу афсонани ёзиб олди. Энди Елизаровнинг ўзи йўқ. Унинг қўлёзмалари, ким билсин, балки Олмаотадаги уйида қоғозлари орасида қолиб кетгандир... Иккаласи ҳам асосан Қазанга келиб олган. Уша сўхбатда Эдигей қатнашган; у айтиб-эслатиб турган.

«Йилларнинг учинини!.. Тавба, бу гапларнинг ҳаммаси қайси замонларда бўлган эди!» деб ўйларди Эдигей Бўрон ёпқи ташланган Қоранорнинг икки ўрқачи ўртасида тебраниб бораркан. Энди эса у Қазанга келиб олган Она Байит қабристонига олиб борапти. Вақти келиб ҳаммаси ўз ўрнига қарор топади. Афсонани қалбда ардоқлаб сақлаб, эл орасига ёйиб, авлодларга етказган айтувчининг ўзи энди қабристонда ором топиши керак.

«Энди ёлғиз ўзимиз — мену Она Байит қолдик. Ҳа, кўп ўтмай мен ҳам ўша ерга бораман — жойи ростонимга. Бу ёғи шунга қараб бораётир!», дея ғамгин қиёфада ўйга чўмганча, Эдигей туя устида дафн қарвонини бошқариб борарди. Ортида аравали трактор, унинг орқасида филдиракли «Белорусь» экскаватори. Дафн қарвонига ўзича қўшилиб олган малла ит Йўлбарс гоҳ олдинда, гоҳ тўданнинг ортида, гоҳ ён томонда йўртиб борар, гоҳ бир зум кўздан ғойиб бўлар эди... У ўз ишининг кўзини билгандай думини диккайтириб теварак-атрофга жиддий кўз ташлаб қўярди.

Қуёш найзага келди. Қоқ пешин. Она Байит қабристонига оз қолган эди...

Давоми келгуси сонда

Куйлагин, жанговар қўшиқни дўстим

Куйлагин, жанговар қўшиқни дўстим,
Ғамнок бўлма ортиқ, жарангласин соз.
Биз интизор кутган, ўша азиз кун —
Қизил қанот бургут этажак парвоз.

Қопқаларни очар қаноти билан,
Тўлажак қамоғу зиндонлар нурга.
Қуёшда қуритгин кўз ёшларингни,
Қалқиб турган бўлса кипригинг узра.

Бўйнингдан узилар қуллик занжири,
Тез кунда қуш каби бўларсан озод.
Интиқом олгани кетарсан дўстим,
Кўрмоққа севимли диёрингни шод.

Жангларга кирарсан сен марду майдон,
Кўрқоқлик қилмассан, мен инонаман.
Ҳимоя этарсан кўкрагинг ила,
Чунки номусингдир шавкатли Ватан!

28.XII.1942 й.

Иван
Земнухов

Фронтга, акам САШАга.

Утиб кетар оғир синовли кунлар,
Саша, сен қайтарсан ёнимга омон.
Бошларимиз узра ёришар тунлар,
Ватанимиз бўлар қуёшли осмон.

Баҳор ҳақида қўшиқ

Қуёш чиқди чарақлаб,
Мовий ранг олди осмон.
Шиша каби ярақлаб,
Нурланди яшил ўрмон.

Қушлар янгротиб овоз,
Нурни кечиб ўйнайди.
Юксакда этиб парвоз,
Бахт ҳақида куйлайди.

Гул келтирди навбаҳор,
Шодликка тўлди юрак.
Хайр совуқ, хайр қор,
Дарахтлар ёзмокда барг.

Қушлар янгротиб овоз,
Нурни кечиб ўйнайди.
Юксакда этиб парвоз,
Бахт ҳақида куйлайди.

Майса кулоғин тортиб,
Қирга қадам ташлайди.
Тоғ жилғасин уйғотиб,
Баҳор куйлай бошлайди.

Қушлар янгротиб овоз,
Нурни кечиб ўйнайди.
Юксакда этиб парвоз,
Бахт ҳақида куйлайди.

Ҳасрат бегонадир, бегонадир ғам...

Ҳасрат бегонадир, бегонадир ғам,
Нур ичра порлайди ҳаёт йўлимиз.
Ошно эмас майда эҳтирослар ҳам,
Дарахтдай юксалиб ўсар кўнглимиз.

Турфа исён билан ўтади кунлар,
Бахтли болаликнинг тўлишар ёзи.
Умрга мазмундир орзули тунлар,
Юракка қуйилар истиқбол ёди.

Бизларга ярашмас ҳаётга нафрат,
Томирда жўш урсин қайноқ қонимиз.
Ярашмас, дилларга чўкса совуқ дард,
Оловланиб турсин пок имонимиз.

Дунёни шодликлар ичра буркаб биз,
Олға деб буюрдик бугун юракка.
Тоза нигоҳларни тикиб турибмиз,
Коммуна гул очар кун — келажакка.

Русчадан Анвар ЮНУСОВ таржималари.

сойдан сув ташиб юрибди, кекса қайнонасини етти қават кўрпачага ўтиргизиб қўйиб хамир муштраб, нон ёпяпти...

Йигитлар роҳатланиб кулишди.

Ҳамидулла туриб ўзига чой қўйди-да, яна бориб қаравотга ўтирди. Ўтирган жойидан унга жиддий ва синовчан тикилди.

— Бир дугонаси бор, таништириб қўяйми? Аммо пушаймон қилмайсан.

Аҳмад индамади. Энциси қотганини сездирмаслик учун кетма-кет чой ҳўплади.

У азал-азалдан қизлар билан «қўшмачи» орқали танишшудан ор қиларди. Айниқса, бир ой бурун бўлиб ўтган воқеадан сўнг бу хил танишувлардан кўнгли озадиган бўлиб қолган эди.

Ўзининг бригадасида ишлайдиган Салима опа деган хотин узоқ бир қариндошининг қизини мақтайдиган одат чиқарди: «Аҳмаджон, сиз жуда яхши йигитсиз-эй, — деб гап бошларди. — Агар қизим бўлганида ҳеч ўйлаб ўтирмасдан сизни куёв қилардим. Бир қариндошимнинг ойдеккина қизи бор... Қизи тушмагур бирам ақлли-бирам ақли, ҳуснига кўз теккудек... Шунингизга кўрсатиш ниятим бор. Яхши-ёмонга тушмасин дейман-да, укажон. Кўнглим сезиб турибди, узукка кўздай бир-бирингга моссизлар».

Хотин очикқина, гаплари самимий эди. Аҳмад уни ҳурмат қиларди. Шунинг учун унинг гапларига кулибгина қўя қолган эди. Шўх йигитлар хотинини аврашга тушган эдилар: «Салима опа, ўша қизни менга таништириб қўйинг. Тўйимизда бошдан-оёқ сарпо кийгизаман». Хотин эса чини билан қизғанарди: «Йўқ, сен бўлмайсан, қувлигинг бор. Фаришта эмиш. Вой ордона қолсин! Ўтган куни кўчада қўлтиқлаб бораётганининг ким эди? Тагин уялмайдиам. Қиз — Аҳмадниги. Яхшини яхшига қўшиш савоб иш. Лекин бу қурмағурдан садо чиқмайди. Бир оғиз ҳўп деса қани!»

Йигит эмасми, охири Аҳмаднинг ўша номаълум қизга қизиқиши ортди. Бир куни беихтиёр «ҳўп» деб юборди. Салима опа эртаси куни оғзи қулоғида қайтди: «Бугун оқшом соат еттида анави кинотеатр олдига келадиган бўлди. Узоқдан кўрсатиб қўяман. Лекин тўйларингга, а?»

Ишдан сўнг улар кинотеатр томон юришди. Салима опа йўлак четидаги ўриндиқлардан бирида ўтирган кўкиш қўйлакли қизни олисроқдан кўрсатиб, йўлига кетди. Аҳмад юраги дукурлаб қиз томон юрди. Салима опа унинг турқи-тароватини обдан таърифлаган шекилли, у яқинлашиб улгурмасдан, қиз дик ўрнидан қўзғалди-да, оёқлари учига тикилиб туриб қолди. — уялди.

— Салом, — деди Аҳмад яқин бориб.

— Яхшимисиз? — деди қиз майин оҳангда ва аввал кўз қирида, сўнг бошини кўтариб, рўй-рост қаради.

Қиз Салима опа таърифлаганча бор экан: қошлари камондай, кўзлари йирик-йирик, ўнг ёноғида сиёҳ сачрагандай кичкина хол, қомати нозикдан келган, хуллас, суқланса арзигулик эди. Унинг рухсори Аҳмадга танишдай туюлди, қаердадир кўрган. Лекин ҳарчанд уринса-да, эслаёлмади.

Улар узук-юлуқ сўзлашиб, худди олдиндан келишигандек, кинотеатр биқинидаги касса томон юришди. Кассада одам кўп эди, жимги наватда туришди. Аҳмад гапни гапга улаш мақсадида сўз қидириб турганида, ғала-ғовур ичидан «Нази-и» деган овоз эшитилди. Қиз бир зум бесаранжомланди, ранги оқаринқиради, кейин: «Мен ҳозир», деганча сал нарида, нимқоронғи бурчақда тўдаллашиб турган йигитлар томон жилпанглаб кетди. Жинси шим кийган йўғон

йигит, юзида ошкора изтеҳзо, боши билан Аҳмадга ишора қилиб, қиздан нимадир сўради. Қиз тезгина бир қараб қўйди-да, қийшанглаб бир нима деди. Унинг бу тахлит хатти-ҳаракатларидан жони чиқиб турган Аҳмад бирдан ҳўшёр тортди. Кўз ўнгида бир лаҳза, атиги бир лаҳза ёмғирли оқшом намоеён бўлдию у қизни таниди. Ёмғир шивалаб турган баҳор оқшомида қизни ётоқхона деразаларидан бирининг тағида кўрган эди. Деразадан ёруғ тушиб турар, қиз ҳозиргидек атрофга тезгина назар ташлаб келишган бир йигитнинг кўмағида дераза ошиб ичкарига кириб кетган эди...

Аҳмад бутун вужуди музлаб, секин сирғалиб четга чиқди-да, ётоқхонага йўл олди. Йўл бўйи сўкиниб, туфириниб кетди. Эртаси Салима опа, нима бўлди, деб сўраганида, «Мен қариндошингизга ёқмадим», деб жавоб берди.

— Нега хаёлга чўмиб қолдинг? — деб сўради Ҳамидулла жиддий. — Иккимиз божалардек борди-келди қилиб юрардик-да.

Аҳмад индамай стол устини йиғиштира бошлади.

— Сен аввал бир кўр, кейин хурсанд бўласан.

Аҳмад, йўқ, дегандай оҳиста бош чайқади-да, сўнг жилмайди.

— Назаримда, энди кеч...

Ҳамидулла сергак тортди.

— Нима? Қачон?

— Анча бўлди, — деди Аҳмад сир бергиси келмагандай тайсаллаб.

— Ий, гапирсанг-чи одамни хуноб қилмай, — Ҳамидулла уни елкасидан тутди. — Қани, гапир! Бўлмаса, нақ тилингни кесиб ташлайман. Оғайнилар ўртасида сир ётмаслиги керак.

Аҳмад секин юрагини оча бошлади.

У қизни институтда олдин ҳам бир-икки бор кўрган, лекин эътибор бермаган эди. Бир куни дарсдан чиқса, қиз бекатда ёлғиз турибди, неон чироқларидан сутдек ёришган кўчада ўзга зоғ йўқ. Аҳмад қизга шунчаки бир қараб қўйиб, ўриндиққа бориб ўтирди. Автобусдан дарак йўқ.

Шу пайт бекат томон уч йигит яқинлаша бошлади. Улар ниманидир қизгин баҳслашиб келишарди. Вақт — бемаҳал, қиз улардан чўчиди шекилли, Аҳмадга бир-икки ҳадикли назар ташлаб, қунишиб олди. Қизнинг саросимага тушганини пайқаб Аҳмад бошини кўтарди, бу сафар диққат билан уни кўздан кечирди: қиз у даражада соҳибажамол бўлмаса-да, нимаси биландир киши эътиборини ўзига тортарди. У қизнинг дид билан орайиш берилган қоп-қора сочларига, хаёлчан кўзларига, оппоқ қўйлаги сириб турган нозик қоматига кўз югуртириб чиқди-да, қўрқманг, сизни хафа қилдириб қўймайман, деган оҳангда:

— Бу... кечга қолибсиз? — деди.

— Озгина қўшимча дарс бўлувди, — деди қиз сал дадил тортиб.

— Сиз химия факультетида ўқийсиз-а?

Қиз бош ирғади.

...Йигитлар бекатга етиб келишди. Аммо улар на Аҳмадга эътибор бердилар, на қизга, аллақандай математик ибораларни тилга олиб, пича тортишиб туришди-да, дуч келган таксини тўхтатишиб жўнаб кетишди.

— Узимизнинг математиклар экан-ку, — деб кулди Аҳмад.

Қиз бекорга чўчиганидан хижолат тортиб, гўё бировни кутаётгандек институт томонга ўгирилиб олди.

— Дугонангизни кутяпсизми? — деб сўради Аҳмад.

— Йўқ, улар аллақачон кетиб бўлишди, — деди қиз ва қўшиб қўйди: — Негадир автобусдан дарак йўқ. — Кеп қолар.

Светафор кўзлари милтиллаб турган муюлишда автобус кўринди.

Бу — Юнусобод томонга борадиган автобус эди. Аҳмад қизни ёлғиз ташлаб кетгиси келмай, энди нима қилдик, деган маънода унга жонсарак қаради. Қиз эса, миннатдорона жилмайиб: «Хайр», деди-да, автобусга интилди.

— Э, сиз ҳам шу автобусгами? — Аҳмад ҳам қувониб, ҳам шошиб унга эргашди.

Автобус текилинч эди, лекин бир амаллаб чиқиб олишди. Бир бекат ўтгач, қиз одамлар орасидан сирғалиб, ичкари ўтиб кетди. Аҳмад эшик олдида туриб қолди.

Эртаси куни у қизни тасодифан институт буфетида учратиб қолди. Қиз эски танишлардай ҳол-аҳвол сўрашди. Аҳмад одоб юзасидан: «Йўлимиз бир экан, дардан сўнг бекатда кутиб тураман», деди. Қиз юмшоқлик билан эътироз билдирди: «Раҳмат, овора бўлманг». Қизнинг очиқлиги ва ширинсуханлиги Аҳмадга ёқиб қолди. У шу куни қандайдир ички хоҳишга бўйсуниб қизни кутди. Аммо у вақтлроқ кетиб қолган шекилли, келмади. У ҳар оқшом институтга келган заҳоти беихтиёр қизни қидирадиган бўлди. Ва уни гоҳ буфетда, гоҳ зинапояда, гоҳ йўлакда учратиб қоларди. Қиз одатдагидек кулиб сўрашар, лекин...

Бир куни Аҳмад дардан атайин эртароқ чиқиб, бекатга бориб турди. Кўп ўтмай, дарс тугади, институтнинг нимқоронги ҳовлисига талабалар гурра оқиб чиқишди. Бекат гавжумлашди. Аҳмад чироғи липиллаб турган симёғоч панасига ўтиб турди. Бир оздан сўнг қиз

икки дугонаси билан келди. Дугоналари кетиб, ўзи ёлғиз қолгач, Аҳмад кишиларни оралаб, аста қизга яқинлашди. Қиз: «Сизам шу ердамисиз?» дея чиройли табассум қилди... Бирга кетдилар. Қиз шундоқ йўл бўйидаги кўп қаватли уйлاردан бирида турар экан, автобусдан тушиши ҳамон тезгина хайрлашиб жўнаб қолди. Аҳмад сумкасини қўлтиқлаб қолаверди. Кейин уч бекат йўл босиб ортига қайтди.

Шу тариқа, Аҳмад қизни тўрт-беш гал кузатиб қўйди. Ниҳоят, кеча қиз ҳар сафаргидек тезгина хайрлашиб қочмади. Йигитнинг: «Бирпас туринг» деган ўтинчига бўйсунди. Хийла вақт гаплашиб турдилар, ҳатто массивни икки бор айланиб келдилар. Аҳмад муҳаббат изҳор қилмаган бўлса-да, шунга яқинроқ гап қилди, эртага фалон жойда кутаман, деди. Қиз энтикиб рози бўлгандай бўлди.

— Ҳолбуки сенга ёқибдими, — деди Ҳамидулла дўстининг елкасидан силтаб, — демак, яхши қиз экан. Аҳмад жилмайди.

— Яхши бўлганда қандоқ! Битта табассумига бутун жаҳонингни бергинг келади! Лекин бошда... кейин бирдан ёқиб қолди. Юрсам ҳам, турсам ҳам ўйлайдиган бўлиб қолдим...

— Энди келини бир кўрсатсанг бўларди?

— Улгурасан ҳали.

— Дарвоқе, исми нимаиди? Исмини айтмадинг-ку.

Аҳмад кўзларини катта-катта очиб, ҳайрон бўлиб турди-да, хижолатомуз оҳангда:

— Билмайман, — деди.

— Ни-има? — Ҳамидулланинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди. — Э, одамни жинни қилма. Қанақасига...

— Улай агар, исмини билмайман, — деди Аҳмад, — у ҳам меникини билмайди. Буни қара, неча кун

гаплашиб юрибмиз-у, лекин исмини сўрамабман. Қизик, шунақасиям бўлар экан-да, а?

— Девона! — дея кулди Ҳамидулла.

Аҳмад шимиға дазмол босди. Соқолини қиртишлаб обдан ўзига оро берди. Йўлга тушди. Димоғида кўшиқ, қалбида баҳор! Борлиқ кўзига тароватли кўринарди. Шунингдек, кўнглининг бир четида шубҳа ҳам йўқ эмас: «Келармикан? Келиши керак! Албатта келади! Келмас-я. Йўқ, албатта келади!»

Йўлда автобусга ўзининг бригадасида ишлайдиган ёшгина жувон бола етаклаб чиқди. Бир қўлида зилдек сумка, хушрўй чехраси дардчан. Аҳмад ўрнидан туриб жой берди. Жувон омонатгина ўтириб, ўғилчасини тиззасига олди. Ва шундан сўнггина кулимсираб унга юзланди.

— Аҳмаджон, яхши юрибсизми?

— Раҳмат, — деди Аҳмад. — Ўзингиз яхшимисиз, Муҳаббат опа?!

— Шукр.

— Бу... ишда кўринмай қолдингиз?

— Касал эдим, — деди жувон хаста товушда. — Энди каттамнинг мазаси йўқ... Жуда қийналиб кетдим.

Аҳмад нима деб далда беришини билмай, бошини сарак-сарак қилди.

— Чатоқ бўпти...

Жувон суҳбатга тоби йўқлигини очиқ билдириб, кўнглимга ҳеч нарса сиғмайди, деган қиёфада дераза томонга ўгирилиб олди. Қайсидир бекатга етганда: «Бригадирга айтиб қўйинг, келаси ҳафталарда чиқиб қоларман», деб тушиб қолди.

Аҳмад деразадан жувон оғир сумкасини базўр кўтариб бораётганини кўриб турди. Ана, у тўхтаб юкини иккинчи қўлига олди. Ранги ўчган... Бўлмади, сумкасини ерга қўйиб, нафасини ростлади. Ортада алаҳсиб қолган ўғилчасини жеркиб чақирди.

«Касал одам ўзини авайласа бўлармиди» деб ўйлади Аҳмад ва бирдан кўнглида хижолатга ўхшаш нимадир уйғониб, жувонга далда бериш қўлидан келмагандек, юкини уйига обориб бериш эсидан чиққандек ҳайрон бўлди. Сўнг... автобус аллақачон бекатни тарк этган эди. У бўш ўринга шалвираб ўтириб қолди. Бошқа пайт бўлганида у ҳеч мулоҳаза қилиб ўтирмасдан, ҳатто автобусни тўхтатиб бўлса-да, кўмакка шошиларди, ҳозир эса учрашувга кечикишдан, қизнинг келиб кетиб қолишидан чўчиб сусткашлиқ қилганини алам билан хаёлидан кечирди. Бояғи яхши кайфиятидан асар ҳам қолмади. Назарида, шу лаҳзада жувон оғир юкдан қадди қийшайиб: «Сиз эркаклар нақадар аблаҳсизлар», дея койиниб бораётгандек туюлди.

Аҳмад бу гапни жувондан илк бор, эндигина ишга келган кезлари эшитган. Ушанда уларнинг бригадаси йирик бир объектни сувоқдан чиқараётган эди. Аҳмад қоришма учун бўш челақ қидириб юриб бир хонада ғалати воқеанинг устидан чиқиб қолди. Қурилишга қум, шағал ташиб юрадиган Элдор деган шофёр йигит жувонни бурчакка қисиб чўлп-чўлп ўпмоқда эди. Жувон бўғиқ инграб, нозик қўллари билан унинг елкаларига муштар, аммо ҳирсдай йигитга бу зарбалар чивин чаққанча таъсир қилмас эди. Шарпани сезиб Элдор жувонни қучоғидан бўшатди-да, анграйиб турган Аҳмадга ўқрайиб қаради. Кейин ҳуштак чалганча чиқиб кетди. Аҳмад, нима гап, деган маънода жувонга боқди. Жувон тескари ўгирилиб у ёқ бу ёғини тузатди-да, сўнг кескин қайрилиб унга қаҳр ва нафрат билан тикилди:

— Сиз эркаклар нақадар аблаҳсизлар! Қўлимдан келганида ҳаммангизни оёқларингдан дарахтга осиб қўярдим! Наҳотки, бир оғиз «ҳой» дейишга қурбингиз етмади! Ё сизларда аёл кишини оёқ ости қилдириб

томоша қилиб туриш одатми?!

— Бизда нима айб? — деди шу иш устига келиб қолган бригадир бепарво оҳангда. — Қучоқлатган ўзинг-ку, тагин бизга иддао қиласан. Андава билан солмайсанми бошига қарсиллатиб.

— Қанақасига, ахир ўзим... — Жувон лаблари титраб бир зум қараб турди. Кейин оёқлари остида ётган андавани қўлига олиб ишга тутинди: — Эҳ-ҳ, сизлар...

— Яхши бўлмади, — деди Аҳмад пастга тушгач, бригадирга. — Анави сурбетни бир таъзирини бериб қўйиш керакмиди. Аёл кишини хафа қилдириб...

— Миянғ бўлса, бунақа ишларга асло аралашма, — деб гапни бўлди бригадирга. — Ким билади, балки ўйнашидир. Йўлига шундай қилаётгандир.

— Ўзим кўрдим, зўрлаб...

— Начора, эрсиз хотинга ит ҳам тегади, бит ҳам.

— Э, эри йўқми?

— Ҳа, эри биттасининг қош-кўзига учиб... буни икки боласи билан ташлаб кетган.

— Шундай денг. — Аҳмад бригадирга синчков тикилди. — Унинг ёмон аёллигига аминмисиз?

Бригадир бош чайқади:

— Йўқ.

— Унда нега ўзингизни панага оласиз?

— Мен аёлларнинг кафилини олганим йўқ, — дея зарда қилди бригадир. — Биров қучадими, биров ўпадими, менга нима алоқаси бор? Иш керак менга, иш. Бошқаси билан ишим йўқ.

— Аблаҳсиз!

Бригадир бир зум безрайиб турди-да, тап-тап юриб пастга тушиб кетди.

Орадан икки кун ўтиб Элдор яна жувон атрофида ўралашиб қолди. Аҳмад қўшни хонада ишлаётган эди, қаттиқ-қуруқ гап-сўзни эшитиб секин жувон ишлаётган хонага мўралади: жувон ҳавоза устида турганча қўлидаги андавани таҳдидли силкиб, «Яхшиликча кет, бўлмаса, андава билан нақ бошингга... Силкитма деяпман! Элдор, сени нима жин урди? Билиб қўй, бугуноқ устингдан шикоят қиламан...» дер, овозида ҳам ғазаб, ҳам илтижо оҳанглари бор эди. Элдор, лабида сигарета, унга ҳирс билан тикилганча ҳавозани кимирлатиб-кимирлатиб: «Пастга тушгин, гап бор, еб қўймайман, кўркма», дер эди.

Аҳмад умри бино бўлиб бу қадар сурбетликни кўрмаган эди. У эшикдан туриб наъра тортди:

— Йй! Қани йўқол бу ердан!

Элдор аввал анқайди, сўнг кишини ғашига тегадиган бир тарзда нописанди кулимсиради. Бундан Аҳмаднинг баттар қони қайнади.

— Нима, кармисан, кет деяпман! Бошқа бу ерда қорангни кўрмай!

Элдор юзидаги ифодани ўзгартирмай жувонга юзланди:

— Ҳм, тушунарли, бу ёқда бошқаси бор экан-да... Билмабмиз, узр.

Аҳмаднинг бардоши тугади, бир сакраб Элдорнинг қаршисида пайдо бўлди, жаҳд билан икки елкасидан тутиб зарб билан оёғига тепиб юборди. У эшик олдиға бориб тушди... Гусир-гусирни эшитиб бирпасда бошқалар йиғилди. Иккита йигит Элдорни пастга олиб тушиб кетишди...

Ҳоли қолишгач, улар бир-бирларига қараёлмай хийла вақт жим туриб қолишди. Ниҳоят, Аҳмад тилга кирди:

— Кечиринг, ўзимни туютмай қолдим... Умуман, нега у ҳадеб сизга тегишаверади?

— Турқи қурсин! — деди жувон унга миннатдор тикилиб. — Эрсиз хотиннинг ҳаммаси анақа деб ўйлайди-да. Яхши қилдингиз.

Жувон бу гапни шундай бир оҳангда айтдики, Аҳмаднинг юраги эзилиб кетди. Боя Элдорни обдан калтакламагани учун ич-ичидан ачинди. Кейин ўртадаги ноқулай вазиятни юмшатиш мақсадида ҳазиллашган бўлди.

— Ушани деб ҳаммамизнинг оёғимиздан осмоқчи экансиз-да.

Жувон жилмайди.

— Кечиринг, укажон. Баъзан одам... Қўйинг, эслатманг.

Аҳмад жувондан кўз узолмай қолди. Аёл чин маънода гўзал эди, айниқса, жилмайганда. У ўзини туюлмай:

— Кўнглингизга келмасин-у, сиз чиндан ҳам гўзалсиз! — деб юборди.

Жувон бирдан маънос тортиб қолди.

— У ҳам доим шундай дерди. Кейин...

— Ким, Элдорми?

— Йў-ўқ, хўжайинимни айтаман. Кейин ёмонга чиқиб қолдик. Эс-ҳушимни йиғиб олгунимча бўлмай ташлаб кетди.

— Кетса кетибди, — деди Аҳмад кескин бир тарзда. — Ўйлаб юрасизми, шартта бошқасига чиқинг-қўйинг. Нима, эр зоти қуриб қоптими!

— Айтишга осон. — Жувон рўмолини тузатди. — Бошқа эркак билан... Ўзи асрасин. У аблаҳни ўзи тугул, бармоқларигача, тирноқларигача яхши кўраман... Еш-сиз, кўнгил ишини билмайсиз. Бир кун боши деворга урилиб қайтиб келар.

— Келмаса-чи?

— Келади! — деди жувон ишонч билан.

— Ҳай, айтганингиз келсин! — деб Аҳмад эшикка йўналди. Эшикка етган жойида ортига ўгирилди: — Муҳаббат опа, агар сизни яна бирортаси... хафа қилдириб қўймаймиз. Зиғирдек ёрдам керак бўлса, ҳеч тортинмай, шахсан менга мурожаат қилаверинг.

— Раҳмат, укажон! — Жувоннинг кўзларида ёш айланди. — Илойим сизга йиғлаб-йиғлаб севадиган қизлар учрасин!

Аҳмад анқайди.

— Нима?

— Бутун вужуди билан яхши кўрадиган қизларнинг муҳаббатига етишинг деярман!

Аҳмад кулди.

— Унақаси бормикан?

— Бор, бор.

— Яхши, учраб қолса қўлдан чиқармаймиз.

— Чиқарманг, укажон.

...Мана ҳозир у ўша қизнинг истиқболига шовшилмоқда. Ушани деб жувоннинг лоақал қўлидаги юкини олиш хаёлига келмади. Келганда эса, иккиланди, сусткашлик қилди. У жувонга ёрдам беролмаганидан эмас, сусткашлик қилганидан азобланмоқда эди. Демак...

«Ҳар ҳолда... аблаҳмиз», деб пичирлади у.

Енида газета ўқиб бораётган семиз йигит ажабланиб бир қаради.

Аҳмад учрашув белгиланган жойга боргач, тўғри келган ўриндиққа чўкиб атрофга бефарқ назар ташлади. Яшил хиёбонда жуфт-жуфт ошиқ-маъшуқлар сайр қилиб юришар, қатор ўриндиқлар ҳам улар томондан банд қилинган эди.

Шу дам хиёбон этагида қиз кўринди. Эгнида бежирим қоматини сириб турган ўша оппоқ кўйлак. Яшил буталар оралаб оппоқ капалак мисоли келарди у. Аҳмад ўша заҳотиёқ жувонни ҳам, ўзининг «аблаҳ»лигини ҳам, атрофдагиларни ҳам, умуман, бутун борлиқни унутди. Қиз кўзига капалакдай нозик, капалакдай нафис

кўриниб кетди. Қизга пешвоз юрди, аввал секин-аста, сўнг тез-тез... Ниҳоят, учрашдилар. Бир он тилсиз, сассиз туриб қолдилар.

— Келмайсиз деб ўйлаган эдим, — деди Аҳмад энтиқиб.

Қиз ҳам энтиқканча ерга боқди.

— Мен эса...

Улар хиёбон бўйлаб юрдилар. Одатдагидек, Аҳмад гапирди, қиз тинглади; қиз гапирди, Аҳмад тинглади... Улар бошлари оққан томонга кетиб борардилар.

Хиёбондан чиқаверишда мўъжаз гулзорга дуч келдилар. Аҳмад ўйлаб-нетиб турмай шартта бир дона ок атиргулни узиб олди. Бармоғига тикон санчилиб жони оғриди. Қиз гулга кўшиб унинг қон сизиб турган қўлидан авайлаб тутди. Кўзларида чексиз меҳр балқиб турарди. Аҳмад бир қалқиб тушди. Қизни бағрига тортмоқчи, кўзларидан ўпмоқчи бўлди. Лекин ботинолмади.

— Мен сизни гулга кўмиб ташлайман! — деб шивирлади. Кейин ичида: «Гулдай авайлаганим бўлсин! Токи танамда жоним бор экан, кўзларингга гард кўндирмайман! Биргина табассуминг юрагимга қутқи солиб қанчалик азоблаганини билсанг эди! Мана шу жилмайишингни асраганим бўлсин!», деди. Тилига эса бошқа гап кўчди: — Гулни яхши кўраман, айниқса, ҳиди анқиб турганини.

Қиз майин табассум қилди.

— Гулни ким яхши кўрмайди.

— Яхши кўрмайдиганлар ҳам бор, — деди Аҳмад яна ўша жувонни эслаб. — Яхши кўриб кейин ташлаб кетадиганларга нима дейсиз?!

Қиз ҳеч нарсага тушунмади чоғи, йигитга меҳр билан боқиб тураверди. Аҳмад яна битта гул узмоқчи эди, лекин у қўймади.

Улар бир-бир одимлаб катта кўчага чиқдилар ва одамлар оқимига қўшилиб кетдилар...

Аҳмад ётоқхонага қайтганида Ҳамидулла курс ишини тугатиб, Темирнинг ишқий саргузаштларини лоқайд тинглаб ўтирар эди. Аҳмад эшикдан кириши ҳамон Темир «хўш-хўш»лаб ёнига югуриб келди. Аммо Аҳмад уни кераксиз бир буюмдай четга суриб дераза қаршисига борди. Ортидан Темир пичинг отди:

— Ҳа, овлари бароридан келмадимми? Яширмай гапиравер...

Аҳмад унинг гапига эътибор бермади. Деразадан чироқлар оламига боқиб тураверди. Олисда унинг бригадаси меҳнат қиладиган баланд бино қорайиб турарди, бино биқинида кўкка бўй чўзган кран тепасида ҳам чироқ милтилар эди...

Шу тобда бу улкан шаҳарнинг аллақайси бир бурчида ўзи каби муҳаббатга ташна бир қалб ҳам бедор эканини ҳис этиб турарди.

Ортидан Темир хира пашшадай ғинғилларди:

— Упай десам, ҳеч қўймайди, шунда шартта бағримга босдиму...

Эссе

«Одамларга нимани раво кўрмоқчисиз?»

Ўткир
Ҳошимов

Х

озирги китобхонларга бир жиҳатдан ҳавас қилса арзийди. Улар хоҳлаган пайтда хоҳлаган адиб билан учрашиши, кези келса ёзувчи билан бемалол баҳслашиши мумкин. Биз мактабда ўқиб юрганимизда тирик ёзувчи билан баҳслашиш у ёқда турсин, ўзини яқинроқдан кўриш ҳам амалга ошмайдиган орзу бўлиб туюларди. Билмадим, эҳтимол менда шундай бўлгандир. Ҳарқалай Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор деганда ёнига яқинлашиб бўлмайдиган улкан чуққилар кўз ўнгимга келарди.

Тирик ёзувчини умримда биринчи марта тўққизинчи синфда ўқиётганимда кўрганман... Адабиёт ўқитувчимиз бизни Ҳамза театрига — «Шоҳи сўзана» спектаклига олиб тушди. Бизлар орқа қаторда ўтирдик. Томоша тугаганидан кейин залдагилар актёрларни олқишлаб қарсак чала бошлади. Бир маҳал қарсаклар сал пасайган жойида қайтадан гувиллаб кетди.

Ўқитувчимиз оҳиста хитоб қилди:

— Ие, Абдулла аканинг ўзиям келган экан-ку!

Саҳна томонга қарасам, сочлари оқарган киши биринчи қатор олдида турибди. Йўқ, у саҳнага чиқмади. Турган жойида залга қараганча, жилмайиб қўл силкиди. Бу киши — ўзимиз дарсликларда портретини кўп марта кўрган Абдулла Қаҳҳор эди. Фақат, китобдаги расмда сочлари қоп-қора, ҳозир эса оқариб кетган...

Пайти келиб шу одам, шундай катта адиб бошқа кўплаб қаламкашлар қатори менга ҳам устозлик қилишни ўшанда хаёлимга келтирмаган эдим. Аслида-ку, бадий ижоддаги — устоз-шогирдлик бошқа соҳалардаги шундай муносабатдан жиддий фарқ қилади. Масалан, сувоқчи устоз шогирдининг қўлидан тутиб, андавани қандай ушлашни ўргатиши мумкин. Тикувчи устоз шогирдига чокни қандай босишни кўрсатиши мумкин. Лекин тажрибали ёзувчи қаламини қандай тутиб, сўзни қандай ишлатишни шогирдининг қўлидан ушлаб ўргата олмайди. Ижод — ўз номи билан ижод. Истеъдод қушга ўхшайди. Ўз қаноти билан учеди, бировнинг оёғига осилиб парвоз қилолмайди. Бинобарин шoir ёки адибларнинг устоз-шогирдлиги кўпинча билвосита бўлади. Яъни, ёш қаламкаш моҳир адибларнинг асарлари орқали бадийят сирларини ўрганади. Аммо бу ишга ҳам ижодий ёндашмоқ шарт. Акс ҳолда, нусха кўчиришдан нарига ўтолмайди.

Шунга қарамай, бугунги ўзбек совет адабиётининг қатор таниқли вакиллари — Саид Аҳмад билан Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров билан Улмас Умарбеков, Эркин Воҳидов билан Абдулла Орипов, Тўлапберган Қаипберганов билан Учқун Назаров... «устозингиз ким?» деган саволга «Абдулла Қаҳҳор» деб жавоб қилишади.

Гап шундаки, Абдулла Қаҳҳор кўплаб қаламкашларга ижодкор учун энг муҳим хусусиятлардан бирини — ўзига талабчанликни ўргатган. Меҳрибон, аммо қаттиққўл устоз бўлган... Бизлар-ку олтмишинчи йилларнинг бошида студент эдик. Лекин бирон мажлисга бориб қолсак, катта-катта ёзувчилар ҳам «Қаҳҳор нима деркин?», деб жавдираб турганини кўрганмиз. Чунки Абдулла Қаҳҳор асарга баҳо бераётганида адабиётдан бўлак ҳеч қандай манфаатни ўйламас эди.

1963 йили «Шарқ юлдузи» журналида «Чўл ҳавоси» деган тўнғич қиссам босилиб чиқди. Аслида бу машқнинг чоп этилиши ҳам тасодифий бўлган. Ёзган нарсамни бостириш у ёқда турсин, бировга кўрсатишга ҳам юрагим бетламас эди. Кунлардан бирида дўстим Муроджон Мансуров «бир ўқиб кўрай» деб кўлөзмани олиб кетди. (Муроджон асарларини журналларга, нашриётларга тез-тез олиб бориб турарди). Бир ҳафтадан кейин кўлөзмани сўрасам, илжайди.

— «Шарқ юлдузи»га обориб бердим.

Ростини айтсам, эсанкираб қолдим. Журналга бо-ришга ботинолмасдим. Орадан бирмунча вақт ўтиб, журнал редакциясига телефон қилдим.

Трубкини кўтарган киши «Мухторов» деб ўзини таништиради. Баттар довираб қолдим. Нақд Асқад Мухторнинг ўзи билан гаплашаётган эканман! Ҳаяжондан тутила-тутила ниятимни айтдим.

— Қиссангизни ўининчи сонда босамиз, — деди Асқад ака далда бериб. — Янги асарлар ёзаверинг.

Биринчи машқи эълон қилинаётган ёш қаламкашнинг бунақа пайтда қандай аҳволга тушишини бошидан кечирган одам билади. Қанот чиқаргудек бўлиб пахтага кетдим (ўшанда тўртинчи курсда ўқир эдик).

Ҳашар охириб қолганида курсдошим Тўлқин Алимов (ҳозир таниқли таржимон) уч кунга рухсат олиб, Тошкентга бориб келди.

— Сенга Абдулла Қаҳҳордан хат кепти, — деди. — Университет фойесигади столда ётган экан. Уйимга обориб қўйдим.

Аввалига ҳайрон бўлиб турдим-у, кейин қувониб кетдим. Бундан чиқди, машқим журналда босилган, Абдулла Қаҳҳор уни ўқиб, хат ёзган. Аввалроқ Учқун Назаровнинг «Одамлар» ҳикоясига ҳам устоз «оқ йўл» тилаган эди.

Хатда нима ёзилганини ҳовлиқиб сўраган эдим, дўстим елка қисди.

— Билмадим. Хатни очмадим.

Барибир, жуда хурсанд эдим. Тошкентга қайтишимиз билан қопни орқалаб курсдошимнинг уйига бордик. Ҳаяжондан қўлим қалтираб, хатни ўқиб чиқдим. Кейинчалик қайта-қайта ўқийверганимдан мактуб ёд бўлиб кетди.

«Ўтқир. «Чўл ҳавоси»ни ўқиб, суюниб кетдим. Бирдан лов этиб, аланга билан бошланган ижоднинг келажаги порлоқ бўлади. Қисса соф, самимий, табиий, илиқ, роҳат қилиб ўқилади. Қиссанинг хат шаклида бўлиши кўп ўринларда сизни чеклаб қўйган. Асар бош қаҳрамон тилидан ҳикоя қилинганда ҳам шундай бўларди. Келгусида буни ҳисобга олинг. Шу аланга ҳеч қачон пасаймасин. Ижодингиз ҳеч қачон тутамасин. Салом билан, Абдулла Қаҳҳор».

Умрим бино бўлиб ўша кундагидек қувонмаган бўлсам керак. Абдулла Қаҳҳордек улкан ёзувчи машқимни ўқибди.

Ҳарчанд қувонганим билан устозга қандай қилиб миннатдорчилик билдиришни билмас эдим. Уйига бораё десам, ийманаман. Шундай катта адибнинг мен билан гаплашишдан бошқа иши йўқми? Хат ёзиб, раҳмат айтай десам, нокамтарлик бўлади...

Охири, «Шарқ юлдузи»га бордим. Миннатдорчилик билдирдим. Қиссани катта ёзувчилардан бири — Йўлдош Шамшаров тахир қилган экан. «Абдулла аканикига кетяпман, сен ҳам бормайсанми?», деб қолди. Иккиланиброқ турган эдим, Йўлдош ака кулди.

— Қўрқма, Абдулла ака камтар одам.

Узун-қисқа бўлиб, домланинг боғ ҳовлисига бордик. Уша кун Абдулла Қаҳҳорни биринчи марта жуда яқиндан кўрдим. Салобати босиб довираб қолдим. Кибриё опа дарров дастурхон ёзди. Оппоқ кўйлак кийган, сийраклаша бошлаган сочлари ҳам оппоқ Абдулла Қаҳҳор мулойим жилмайиб саломлашди. Мажлисларда кескин гапиргани билан ўзаро суҳбатда ниҳоятда майин одам экан. Шошилмай, осойишта овозда гапираркан. Фақат кўзлари одамга «ичингда

нима борлигини кўриб турибман», дегандек синчковлик билан тикилади...

Йўлдош ака мени «шоғирдларингиздан бири фалончи» деб таништиради. Домлага, хатингизни ўқиб жудаям хурсанд бўлдим, раҳмат, деган маънода минғилладим. (Ҳалиям қимтиниб ўтирардим.) Домла машқимни куйиб-ёниб ёзганимни маъқуллади.

— Иложи бўлса, биринчи шахс тилидан ёзмаган маъқул, — деди тушунтириб. — Албатта, бундай қилганда бош қаҳрамоннинг дунёси чуқур очилади. Аммо бошқа қаҳрамонларнинг ички оламини тасвирлашга қийналиб қоласиз. Масалан, рўпарамда турган одам фалон нарсани ўйлаётти деёлмайсиз-ку. Бир персонаж иккинчи персонажнинг нима ўйлаётганини қаёқдан билади? Билган тақдирдаям буни ўқувчига қандай тушунтиради? — Домла бир зум ўйланиб турди-да, қўшиб қўйди: — Эплаб ёзилса-ку, ҳамма услуб ҳам яхши. Ҳамма гап эплаб ёзишда.

Йўлдош ака икковлари асар тили, қаҳрамон яратиш масалалари ҳақида гаплашишди. (Кўпроқ Йўлдош ака гапирди.) Мен миқ этмай қулоқ солиб ўтирардим. Абдулла Қаҳҳор онда-сонда бир гап айтиб қолар, аммо бу фикрларнинг ҳар бири ижоднинг туб масалаларига бориб тақалар эди (Бунисига кейинроқ ақлим етди).

— Асардаги ҳар битта исм ортида тирик одам туради, — деди домла. — Ростки, китобга бир одамни олиб кирдингми, унга жон ато қилишинг керак. Ёзувчиликнинг энг қийин жойи ҳам шунда. Кўп ёзувчиларимиз шундан оқсашади. Китобда «қаҳрамон» бор, қиладиган ишининг тайини йўқ. Оти бор-у, ўзи йўқ. Тақдирини йўқ...

— Асар қаҳрамони иложи борица торроқ тешиқдан ўтгани маъқул. Шунда унинг кимлиги кўринади. Китобхоннинг эсида қолади...

— Баъзи китобларнинг тилига ҳайрон қоламан. Қаҳрамони одамга ўхшаб гапирмайди...

Устоз адибнинг асар тили устида нақадар заргарона ишлаши ҳақида кўп ёзилган. Домла фақат ёзганда эмас, сўзлаганда ҳам ҳар бир сўзни пухта ўйлаб, олдиндан пишитиб олар экан. Бир мисол. Абдулла Қаҳҳорнинг 60 ёшли юбилеи муносабати билан Учқун Назаров ўн минутли ҳўжжатли фильм қиладиган бўлди. Биз — бир қанча қаламкаш устознинг суҳбатини тинглаётганимиз суратга олиниши керак экан. Ёзувчилар союзининг боғидаги аргувон тагида съёмка бошланди. Абдулла Қаҳҳор сўз бошлади.

— Адабиёт касбми, ҳунарми?..

Домла бадиий ижоднинг тирикчилик манбаи эмаслигини, қаламкашдан бус-бутун фидойилик талаб қилишини айтди. Кейин давом этди:

— Адабиётга ўғри мушукка ўхшаб туйнукдан ошиб тушадиганлар ҳам бўлади...

Худди шу ерга келганда лента тугаб қолдими, бошқами, хуллас Учқун ака «Стоп!» деб қолди. Суратга олиш қайтадан бошланди. Домла бояги гапларини бошқатдан такрорлади. Эпизод съёмкаси тугади. Ҳамма ўрнидан кўзгалди.

— Бир сўз тушиб қолди, — деди домла. — Уғри мушук деган жойда «ўғри» деган сўз айтилмай қолди.

Кимдир домлага тасалли берган бўлди.

— Туйнукдан тушганидан кейин ўғри бўлмай тўғри мушук бўлармиди?

Абдулла Қаҳҳор жилмайди.

— Шунақа-ку, адабиётга эшик қолиб тешиқдан кирадиган қаламкашни шунчаки мушукка ўхшатсак, мушукнинг ҳақи кетади-да! Бунақалар жўн мушукмас, ўғри мушук...

Ҳали айтганимдек, ижоддаги устоз-шогирдлик бошқа касблардагидан фарқ қилади. Устоз шогирдини қўлидан етаклаб юриши шарт эмас. Бироқ устоз шогирдга бевосита кўмак берадиган пайтлар ҳам бўлади. Мен ҳеч қачон Абдулла Қаҳҳорга биронта қўлёзмамни қўлтиқлаб борган эмасман. Фақат бир марта устознинг олдига «Йиғлаб» борганман. «Шамол эсаверади» деган қиссам журналда чиққан эди. Асарда бошқаларга намуна қилиш учун йўқ жойдан «қаҳрамон» яшаш, ошириб ёзиш қораланган эди. Бир мажлисда қиссани боплаб дўппослашди. Албатта, асарнинг камчиликлари бўлса бордир. Аммо, энг ёмони, мени деярли кўчирмакашликда айбладилар. Гўё мен Тендряковдан «кўчирган» эмишман. Гарчанд айнан шунақа деб айтишмаган бўлса ҳам, гапнинг оқаваси шунга олиб келар эди. Энди бир-иккита китоби чиққан қаламкаш учун бу жуда оғир айбнома эди. Бўйинимни эгиб домланинг боғ ҳовлисига бордим. Мен у киши қиссамни ўқимаган бўлса керак, деб журнални ҳам олиб борган эдим. Йўқ, домла ўқиган экан.

— Кўяверинг, — деди кулимсираб. — Унақа бўлса, Тендряков мендан кўчирган бўлиб чиқади. Қаҳрамон «ясаб» кўз-кўз қилиш ҳақида мен ҳам аллақачон ёзганман. Бир мавзуда ўн ёзувчи ўн хил ёзиши мумкин. Ҳамма гап ўша мавзунини ким қандай уддалашида. У ёғини сўрасангиз, бир-бирига ўхшаш эпизодлар ҳам адабиётда етарли. Айтайлик, «Бой ила хизматчи»да ҳам, «Утган кунлар»да ҳам, «Қутлуғ қон»да ҳам персонажлар заҳар ичиб ўлади. Нима энди, шу ёзувчилар бир-биридан кўчирган бўлиб чиқадими? Бу асарларнинг бирини олиб қолиб, бошқасидан воз кечишимиз керакми?

Устознинг олдидан қушдек енгил тортиб чиқдим.

Демокриманки, Абдулла Қаҳҳор озми-кўпми ялт этган истеъдодларни керак пайтда қаттиқ туриб ҳимоя қилар эди. Бошқа тенгқурларим ҳам буни тасдиқлашларига ишонаман. Бироқ домла нуқул «бош силаш» билан шуғулланган эмас. Пайти келса, ниҳоятда қаттиқўллик билан аямасдан дашном берган. Ана шундай дашномлардан мен ҳам бенасиб қолмаганман. Яхшиямки, ўшанда Абдулла Қаҳҳор тўғри йўлга солгани. Бўлмаса, билмадим...

Воқеа бундай бўлган эди. Биринчи қиссам босилиб унча-мунча мақтов эшитганим, айниқса, кимсан Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи хат ёзиб асарни маъқулланганидан талтайиб кетдим. Студентлар ўртасида обрў зўр, газета-журналлар янги ҳикоя сўраган. Биз ҳам «классик» бўлиб шариллатиб ёзиб ташлайверган...

Шунда Абдулла Қаҳҳор менга яна бир яхшилик қилди. Битта гап билан ҳушимни жойига келтириб қўйди.

Бир куни Абдулла Орипов айтиб қолди.

— Абдулла Қаҳҳор сени чақирди. Тўнни қалинроқ кийиб бор. Устознинг авзойи бузуқ. Дўппослайдиганга ўхшайди.

Юрагим шув этди. Қилган айбимни англадим. Яқинда журналлардан бирида ланжгина ҳикоям чиққан эди (Заказ билан ёзилган ҳикоя). Биров занжир солиб судрагудек домланинг шаҳар ҳовлисига бордим. Гуноҳ иш қилиб қўйган ёш боладек ер сузиб ўтирардим. Бирпасда дастурхон тузалди.

— Олинг, — деди Абдулла Қаҳҳор, койиш ўрнига кулимсираб.

Барибир қимтиниб ўтиравардим. Абдулла Қаҳҳор ҳеч қандай насиҳат қилмади. Узимизнинг адабиётдан, жаҳон адабиётидан кимларнинг ижодига кўпроқ қизиқишимни сўради. Кейин шунчаки оддий нарсалар ҳақида гапиргандек ижод масъулияти ҳақида сўзлади.

— Баъзилар асарига чиройли детал киритишга ўч бўлади. Уша детал чиройли бўлса бордир. Аммо асарнинг бош мақсадига хизмат қилмаганидан кейин тегирмончининг маҳсисига ўхшаб қолаверади. Оёқни бир қоқсангиз ёпишган ун гарди тушиб кетадию буришган маҳси кўриниб қолади. Детал пардоз эмас, ҳусн бўлиб, асарни очиши керак...

Домла яна кўп фикрларни айтди. Қайтараман. Насиҳат қилиб эмас, шунчаки гап орасида. Индамай ўтирардим-у, қачон менга «навбат келиши», оғизсизтишсиз ҳикоям учун қачон «елкамга мушт тушишини» кутардим. Йўқ, Абдулла Қаҳҳор бу масалада ҳеч нима демади. Фақат терлаб-пишиб ботинкамнинг боғичини боғлаётганимда мулойимгина қилиб «чақиб олди».

— Ҳақиқий ёзувчи қандай машҳур бўлиб кетганини ўзи билмайди. Уни халқ кўтаради. Ҳайронман, бир хил ёзувчилар бор: мен ҳали тирикман, ўлганим йўқ, деб писанда қилиш учун асар ёзиб, эълон қилади. Асар дегани дард билан туғилади.

Ана! Ниҳоят биз ҳам насибамизни олдик. Шоша-пиша хайрлашиб кўчага зингилладим...

Мана, ўша гапга ҳам йигирма йилдан ошибди. Улкан адибнинг юмшоқина қилиб айтган ўша дашноми ҳеч қачон эсимдан чиқмайди. Нимаики ёзмай, елкам оша Абдулла Қаҳҳор қараб тургандек, «Хўш, одамларга нимани раво кўрмоқчисиз?», деб сўроқ қилаётгандек бўлаверади.

ЎЗБЕК РАҚСИ АМЕРИКАДА

Феруза Солиҳова: «Етти марта
сахнага чикдим...»

1985 йил сентябрь ойи охирларида Ўзбекистоннинг нуфузли делегацияси Америкада бўлиб қайтди. Пойтахтимиз билан биродарлашган Сиэтл шаҳрида Тошкент кунлари бўлиб ўтди. Шу сафарда қатнашган маданият ва санъат ходимлари орасида Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Феруза Солиҳова ҳам бор эди. Яқинда Феруза Солиҳова редакциямиз меҳмони бўлиб, бир талай саволларимизга жавоб берди.

А

ввало «ёшлик» деган сўзга ўзингизча маъно берсангиз, таъриф айтсангиз.

— Бу, албатта, энг аввал умрнинг энг кизик даври, орзулар бирин-кетин амалга оша борадиган пайт. Ёшлик туйғулари ҳам, юракнинг завқ-шавқи ҳам юлдузли-чақмоқли бўлади. Мен учун бу йиллар фақат меҳнат, меҳнат, изланиш, бетиним тўкилган терлар! Барчаси рақсимизни янада ифодалироқ, ёрқинроқ кўриниш топтириш жараёни бўлди. Бир қараганда ҳеч гап эмасдай: мана

сахна, икки-уч дақиқа ичида ўз номерингни ижро этдинг, чапақлар ва ҳоказо...

Ахир раққосанинг сахнадаги ҳар бир ҳаракати — халқимиз характери, ҳаёти, тарихий тажрибалари, яшаш тарзини акс эттирувчи тимсолий образлардир. Агар шеърий асар маълум сўзлар, оҳанглар ва қофиялар орқали шоир туйғуларини ошкор этса, биз шу туйғуларни ҳаракат орқали намойиш этмоғимиз керак. Лекин шоирнинг қоғозга туширгани сакланиб қолади, бизнинг меҳнатимиз-чи, агар шу пайтда кимдир тасодифан кинога олиб турган бўлса бошқа гап, аксари ҳолда раққ бирпаслик ҳаёлий кўринишдек ғойиб бўлади. Биз учун яна салгина кайғулироқ томони: раққ умрнинг ёшлик деб аталган мана шу олов давригагина хос хунардир.

Раққоса сахнага бир ўзи чиқади, лекин балетмейстер, музика, созандалар у билан кўринмаса-да, бирга бўлади. Мен бу ўринда доимий маслаҳатчим, устозим, на фақат санъатдаги, шунингдек ҳаётда ҳам доимий маслаҳатчи мураббийим Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Вилоят Оқилвани алоҳида айтишни

истар эдим. Дунёнинг кўп жойларида машҳур, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Ортиқ Отажонов бошчилигидаги «Лазги» ансамбли ва унинг меҳнатсевар коллективи ҳам мен учун катта бир мактаб бўлиб келди.

— Дунёнинг ўзингиз бўлган жойларини айтсангиз.

— «Раққ санъатингиз билан катнашган» десангиз тўғри бўлар эди. Булар — Франция, Чехословакия, Афғонистон, Хиндистон, Непал, ГФР, Иордания, Марокаш, Югославия, Янги Зеландия, Австралия, Сингапур, Канада, Мексика, Америка...

— Шулардан қайси бири Сизда катта таассурот қолдирди?

— Австралия, Янги Зеландия...

— Қизик, Америка эмасми?!

— Бу икки мамлакат табиатан гўзаллиги биланми, тараққиёт даражасими ё санъатга алоҳида эътибори биланми, ҳуллас ғаройиб ва ўзгача кўринди менга. Лекин Америкага биз биродарлашган шаҳар Сиэтлда Тошкент кунла-

рида қатнашиш учун бордик. Шубҳасиз, бу алоҳида гапириш лозим бўлган сафар. Нега деганда, буғун жаҳондаги катта-кичик воқеалар ҳаммаси тинчлик деган олий орзуга, ҳаммаси икки буюк давлат — Совет Иттифоқи ва Америка Қўшма Штатлари ўртасидаги муносабатларга боғлиқ. Шундай шароитда дунёда биродарлашган шаҳарларнинг кўпайгани яхши. Шаҳарлар биродарлашса, сўзсиз, бу одамларнинг, уларнинг орзу ўйларининг яқинлашганидан бир далолат бўлади.

Биз Америкада 1985 йил сентябрининг охиригун кунлигида бўлдик. Албатта, асосий воқеалар Сиэтл шаҳрида бўлиб ўтди. Самолётдан тушаётган чоғимиздаёқ пастдан ўзбекча, ҳа, ўзбекча ясан-тусан қизларни, «Чаманда гул» кўшиғини жўровоз айтишиб рақс тушаётган одамларни кўриб, кўнглимиз тўлқинланиб кетди. Ахир юмалоқ ер куррасининг тикка нариги томонида қолган Ўзбекистонимизнинг жилвагар атласи, кўшиғи ва сўзлари қутилмаганда Америкада баралла янграб турса... Америкаликларнинг бизнинг санъатимиз ва маданиятимиздан хабардорлиги дилимизда масъулият ҳиссини яна оширди.

— Улар кимлар экан?

— Биласизми, машҳур «Баҳор» ансамблимиз гостролларида кейин, унинг санъатидан каттик таъсиранган Лоурел Грей хоним Сиэтлда «Тановар» номли ансамбль тузган. Ҳозир бу ансамбль кўплаб ўзбек рақс ва кўшиқларини ижро этади. Санъатимиздаги янгиликлардан хабардор. Бу учрашувлар ҳам албатта катта самара беради. Лоурел Грей хоним бизни балет мактабини кўришга таклиф қилди ва мен ижро этган «Тановар», «Лазги» ва «Доира рақс»ларини видеомагнитофонга ёзиб олди.

Сиэтлдаги «Тошкент» боғи ва унга қўчатлар ўтказилиши яна бир таъсири воқеа эди. Шу ниҳоллар катта бўлса, икки халқнинг келажак авлодлари биргаликда парвариш қилиб, ўстирса, улғайтирса, деб тилак қилдим. Бундай дарахтлар Тошкентимизда ҳам ўтказилган. Бу биродарлик ниҳоллари ҳеч қачон ядро курулининг даҳшатли оташидан жизганак бўлмасин. XXI асрда ҳам дўстлик, биродарлик рамзи бўлиб гуркираб турсин.

— Ҳа, ракеталар ҳеч қачон рақсга тушмасин, осмонга учмасин, музыка, рақс ва шеърят қучидан сел бўлиб, сув бўлиб оқиб кетсин демоқчисиз-да!

— Нимасини айтасиз! Фақат тинчлик замони-

гина бундай сафарлар учун, халқларнинг тинч-тотув яшаши учун муқаддас майдон эканини ҳар сафар дил-дилдан хис этаман. Фикримни яна шу нарса билан далиллар эдимки, Лос Анжелесда болалар учун махсус қурилган Диснейленд деб аталувчи шаҳар бор! Ҳа, ростакамига шаҳар! Дисней, биласиз, мультипликаторлар отаси, дунёда биринчи мультфильмлар унинг ташаббуси билан яратилган. Начора, зўравонликка, истибоддга, босқинчиликларга қарши Дисней қахрамонлари каби курашишни бугунги Американинг сармоядор корчалонлари истамаётирлар.

Шундай. Мен сафар чоғи Америкада етти марта сахнага чиқдим. Бир гал «Лазги»га тушганимда Лоурел Грей хоним ҳам кўшилиб кетди. Шу рақсни ўргатишимни илтимос қилди. Мен унга кийим ва бошқа жиҳатлари бўйича ёрдам беришга ваъда қилдим. Шундай бўлди, бизнинг сафаримиздан сал кейин Лоурел Грей Тошкентга келди. Биз яна учрашдик ва мен айтган совғаларимни топширдим. Қизиғи шундаки, у ҳам «қурук» келмапти. Сиэтлда Хоразмча рақс ижро этаётган пайтим залнинг олдинги қаторларида ўн ёшлар чамаси бир кизча ҳаяжон билан тикилиб ўтирганини кўрган эдим. Ўша кизча менинг рақс тушаётган сувратимни чиқибди. Сувратга дастхат ҳам ёзиб Лоурел Грей хонимдан бериб юборибди. Суврат бола қўллари билан бениҳоя содда чизилган бўлса-да, океан ортида яшовчи тоза юракли бир кизчанинг самимий ижоди эди. Бу мени, тўғриси, жуда каттик ҳаяжонлантирди.

— Ҳа, бизнинг мамлакатимизни, одамларимизни, болаларни яхши кўриб қолган Саманта Смит, унинг ёш ва мурғак юраги порлатган аланга ва учқунлар яшайди, яхшиликка хизмат қилади! Келинг, энди одатда ҳамма журналистлар берадиган анъанавий савол билан мурожаат қилсак...

— Тушундим. Режаларим кўп. Ахир 1986 йил давлатимиз ва халқимиз ҳаётида муҳим воқеалар йили — партияимизнинг улуғ анжуманлари йили. Бунга ҳар бир совет кишиси, ҳар бир ёш йигит-қиз ўз муносиб меҳнат, ижод хиссасини кўшиши азиз бурч.

Менинг «Ёшлик» рақсини яратиш орзуим ҳам бор! Композиторларимиз шундай музыка яратсалар! Бу — бугунги ёшларимизнинг, уларнинг ошиқ ва интилувчан юрагининг ифодаси бўлади! Бу сеvimли журналимиз «Ёшлик» ва унинг барча ўқувчиларига ҳам менинг дил миннатдорлигим, муҳаббатимдир!

Қадрли ФЕДУЗА!

Мен сизнинг рақсларингизни севиб қолдим. Сизни яна бир бор кўраман деб умид қиламан. Ўзбекистонга албатта бориш орзуим бор. Агар юртингизга боролсам, жуда ажойиб бўлар эди.

Мен сизни севаман!

Далия Перез

Далия Перез чизган суврат ва дил сўзлари ёзилган мактуб.

Рўзи Чориев

«МАФТУНИНГ МАН АРКТИКА!»

Хамза номидаги республика Давлат мукофоти лауреати, Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган санъат ароби rassom Рўзи Чориев билан суҳбат.

У

чинчи қават. Рассом ижодхонаси, бу ердан шаҳар сурони деярли эшитилмайди. Забардаст жуссали устахона соҳиби оқара бошлаган узун соқолини ўқтин-ўқтин силаганча, хона бўйлаб у ёқдан бу ёққа енгил одимлайди. Эллик бешга кирган бу кишининг юзларида биронта ҳам ажин йўқ. Ҳолбуки, бу одам ҳаётнинг аччиқ-чучугини кўп тотган ижодкорлардан.

— Кампир, — дейди Рўзи ака устахонани тартибга келтираётган рафикаси Марина опага, — битта пўпакли чой дамла.

У менга қараб жилмаяди. Таниш, самимий табассум. Факат хиёл салқи қовокларигина ўша-ўша жиддий.

— Арктика сафари дейсизми? Билсангиз, гениал иш бўлди-да. — Шундай деб хамсуҳбатим елим халтадаги емни рафикаси-га тутказди. — Балиқларга ризқ олиб келувдим.

— Рўзи ака, республикамызда камалакнинг барча ранги жамулжам бўлгани ҳолда, нега Арктика сафарини ихтиёр килдингиз? Ҳолбуки, ўлкамиз бўёқларининг ранго-ранглиги ва қуюқлиги шимолий ўлкаларда яшовчи rassomларни мудом ўзига мафтун қилиб келганини яхши биламиз. Мен Кола оролида бўлганимда, бунга шахсан ишонч ҳосил қилганман.

— Ўзбекистоннинг бўёқларини чуқурроқ тушуниш, хис қилиш учун бу сафар менга, таъбир жоиз бўлса, сув билан ҳаводай зарур эди. Гап шундаки, ўтган йил июнь-июль ойларида Зарафшон, Туркистон, Фон тоғлари бўйлаб саёҳат қилиб, мангу музликлар, корликларни кўрдим. Искандаркўл, Еттикўл, Зарафшон водийси гўзаллиги билан ошно бўлдим. Энди ўзингиз ўйланг: юртим бўёқларининг кескин фарқини қаерда кўришим мумкин эди? Факат Арктикада! Бу rassom ижоди учун ҳазилакам аҳамиятга эга эмас. Сирасини айтганда, Шимол ҳавосидан илгари ҳам бир марта нафас олганман. Бундан бир неча йил муқаддам Байкал, БАМ, Братск, Ангарск бўйлаб ижодий сафарда бўлгандим.

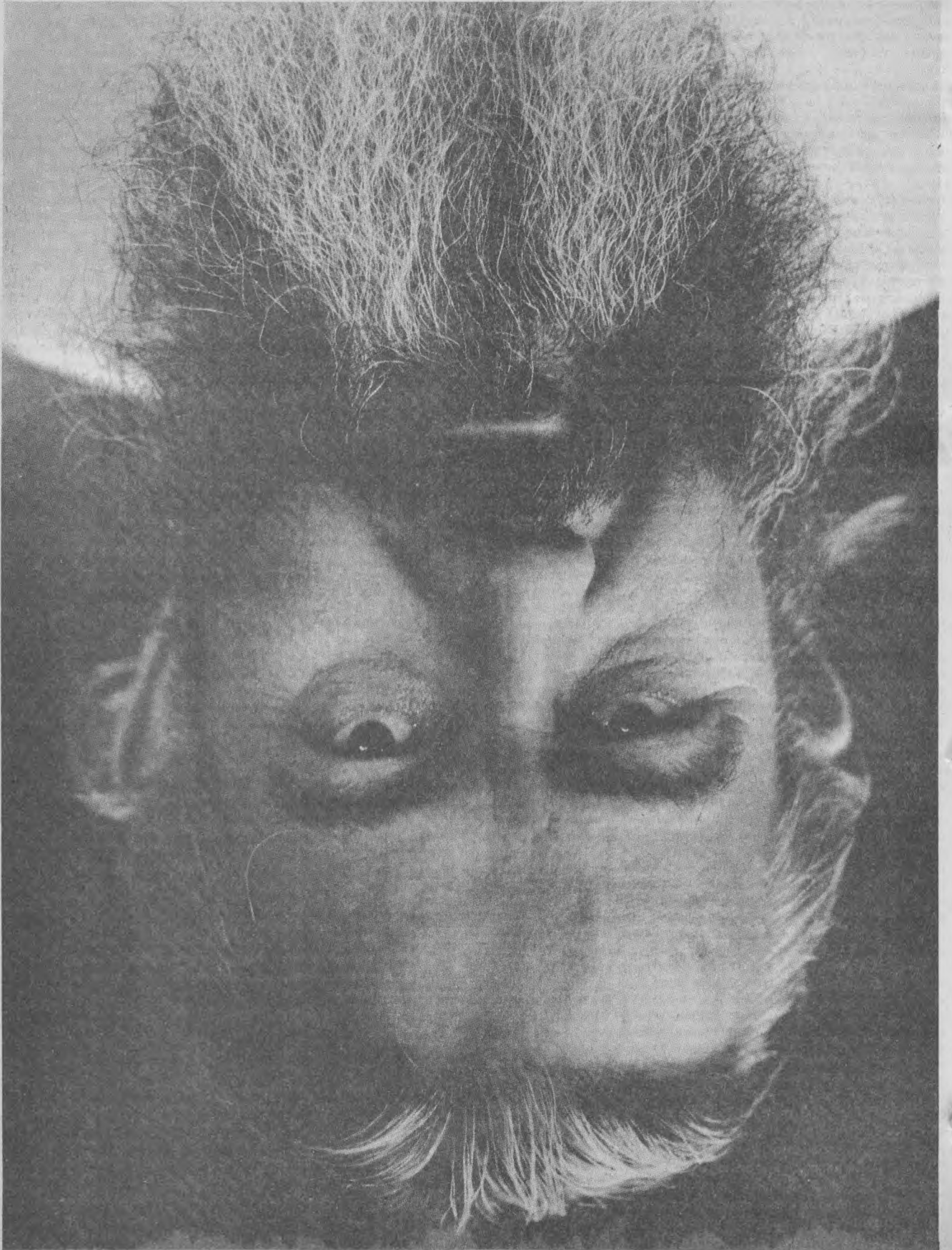
— Арктикага ижодий командировка қилган биринчи ўзбек rassomini Шимол қандай қутиб олди?

— Кирк саккиз кунлик сафарим чоғида қуруқлик ва денгиз бўйлаб минг-минглаб километр йўл босдим. Усть-Каменогорск, Иркутск, Магадан, Анадир шаҳарлари, Эгвекинот ва Башорат кўрфазлари, Беринг бўғози; Дежнёв ороли, Тикси порти... Башорат кўрфазидан то Тиксигача бўлган манзилни «Тоболлес» теплоходада босиб ўтдим. Илк бора кўрганым Охота денгизининг мудом кўпиклиниб турувчи қудратли, кўм-кўк тўлқинлари, кўламлилик мени энтиктириб юборди. Булар мен учун нотаниш бўлган манзара эди. Сув... сув... Чап томонимда калинлиги 4000 метрга етадиган кимсасиз муз саҳролари. Ғубор боған осмон номаълум куч билан тазйиқ кўрсатаётгандай, кишини муттасил «босиб» туради. Кейин-кейин бориб, музлик салтанати кўйнида овчиларнинг муваққат қўналгалари — урасалар, итлар кўшилган чаналар — нартлар кўринади. Дастлаб Шимол илтифотсиз, ҳаттоки қахрлидек туюлди, менга. Ахир киш фаслида совуқ минус 88 даражага етиб, зим-зиё Кутб туни 170 сутка давом этишини ўйлашини билан баданинг жимирлаб кетади-да. Бирок сал фурсат ўтиб, янглишганимни сездим.

Сафар давомида ғоятда оғир иқлим шароитларида меҳнат қилаётган фидойи совет кишиларининг жасорати мени, айниқса, кўпроқ ҳаяжонга солди. Фикримча, ватанларвар, иродали романтикларгина бундай матонатга қодирдирлар. Булар — Арктикага мафтун бўлган денгизчилар, докерлар, геологлар, геофизиклар, гляциологлар, гидрометеорологлар, пармаловчилар... Уларнинг кўпчилигини ёшлар ташкил этади. Шимолнинг табиати ўз ҳолича шиддатли-қаттиқ, шафқатсиз бўлса-да, назаримда, одамлар табиатдан ҳам қудратлироқ эди. Уларнинг ҳеч бири ўз кўмочига кўр тортмайди, бундай қилса, иш чаппасидан кетишини, умум ишига зиён келтиришини яхши тушунади. Бу боис, ҳамма бир ёқадан бош чиқариб ишлайди. Қани энди, биз — санъат ахли ҳам шундай фазилатга эга бўлсак.

Фикримнинг исботи учун узокқа бормасдан, мен тушган «Тоболлес» теплоходининг экипажини олиб кўрайлик. Улар билан кирк кеча-кундуз ҳамроҳ бўлдим. Теплоход Япония, Вьетнам, Шарки-жанубий Осиё мамлакатларига ёғоч ташир экан. Мураккаб шароитларда ишлаётган экипаж аъзоларининг бирон марта бўлсин, нолиганини эшитмадим, аксинча, бутун йўл давомида кўтаринки рух уларни тарқ этмади. Ҳолбуки, теплоход ҳар дақиқада муз исканжасига тушиб қолиши мумкин эди.

Ўтган йилги Кутб ортидаги «муз эпопеяси» хақида радио орқали эшитиб, телевизор орқали кўргансиз, бу ҳақда газеталар ҳам батафсил ёзишди. Экипажимиз эса теплоходни айсберглардан, муз уюмларидан, 8—10 балли пўртаналардан эсон-омон олиб ўтди. Манзилимиз — Тиксига соғ-саломат етиб келдик.

Теплоходда, албатта, роса кийнадим. Денгиз кулранг-кизғиш рангда товланади. Шамол бўридай увиллайди. Пўртана. Кема каттик чайқалади. Уйкудан турасан, аммо дам олганингни хис қилмайсан. Капитан Александр Гричуха, капитан ёрдамчиси Виктор Плочинта, барча матросларнинг иродасига қойил қолмаслиқнинг иложи йўқ. Қиш яқин эди. Сутканинг ёруғ қисми тобора қисқариб бормоқда. Қўлмақларни қалин муз қоплайди. Сўнги қушлар жанубга учиб кетмоқда. Материкка қайтадиган фурсат яқинлашиб қолди. 19 август куни Тиксидан «Ил-18Д» самолётида Москва томон парвоз қилдик.

— Олтинчи қитъага сафарингиз чоғида «Маяк» радиостанцияси мухбири билан бўлган суҳбатда Шимолга қилган сафарингиз ижодингизда, умуман, самарали бўлганлигини айтган эдингиз. Шу фикрингизни кенгроқ шарҳлаб берсангиз.

— Сафарим давомида ўнлаб асарлар яратдим. Тикси шаҳрида очилган вернисажда менинг саккиз асарим намойиш қилинди. Кези келганда, шаҳарда ажойиб картина галереяси ишлаб турганлигини айтмоқчи эдим. Мазкур картина галереясига ўзининг Арктика мавзудидаги асарларини соғга қилдим. Тикси — Лаптевлар денгизидagi порт шаҳри. Шунингдек, бу ерда муз устига қурилган аэропорт ҳам бўлиб, унга пассажир ва транспорт самолётлари, учувчи лабораториялар кўнади.

Чукоткада денгиз, тундра ва шимол халқи — чукчилар ҳаёти билан танишдим. Санъатга ошқ эл. Тасаввур қиласизми, мана шу тундрада дурустгина театр ишлаб турибди. Санъатни тарғиб қилишда фидойиликни ўшалардан ўргансак бўларкан. Айтгандай, у ерда «Герой труда» совхозининг машхур овчиси Пётр Иванович Пенеуги билан танишдим. Пенеуги аллақачон сочлари оқарган бўлишига қарамасдан, ҳали бақувват, кўзлари тийрак, унинг бригадаси овдан бўш қўл билан қайтганини ҳеч ким эслолмайди. Морж овида қатнашдим. Морждан лаззатли гўшт, ажойиб тери олинади. Қимматбаҳо морж тишидан турли-туман зеб-зийнат буюмлари ясалади.

Чукоткада қўрган бир манзара ҳамон кўз ўнгимда: ҳароратсиз куёш ҳолдан тойгандек, денгиз узра ҳорғин милтирайди. Офтобнинг бир тутам тилларанг нури уфқда зўрга кўриниб турган овчи кўналғасини ёритади. Мен ушбу манзарани холста муҳрлашга ҳаракат қилдим.

Беринг бўғозининг қояли соҳилларида яшовчи чукчилар ўзларининг кўп асрлик тарихи давомида ғоят ҳайратомуз ва бетакрор маданият яратганлар. Бу маданиятни тадқиқотчилар «Арктика мўъжизаси» ҳам деб атайдилар.

Певекда эса шу жойнинг инқилобий тарихи менда катта таассурот қолдирди. Ҳар бир бино, ҳар бир ёдгорлик, ҳар бир тош бу ерда ғоят қийин шароитларда Совет ҳокимияти ўрнатилганлиги ҳақида ҳикоя қилади. Ажаб: бу ерда ёз фаслида мойчеқаклар гулларкан. Мангу музлик ва табиатнинг табассуми — очилиб турган чечаклар. Ақлга сифмайди... Мавзудан чалғибезибман. Сафар давомида беш юзга яқин асар яратдим. Бу жиҳатдан саёҳатим самарали бўлди. Шимолий Қутб мавзуи ижодимда узок вақт «акс-садо» берса керак, деб ўйлайман.

— Арктикада ижод қилаётган рассомлар ҳақида нима дея оласиз?

— Совуқдан дарахтлар ёрилади, металл шишадай чил-чил синади. Аммо маҳаллий рассомлар ғоят қийин шароитга қарамасдан, баракали ижод қилмоқдалар. Анадирда мардлик ва жасорат намуналарини кўрсатиб ишлаётган рассом В. Истомин билан танишдим. Тикси шаҳрида ижод қилаётган В. Гвоздюк ҳам ана шундай фидойи мусаввирлар сирасига қиради. И. П. Рубан ҳақида алоҳида тўхталмаслиқнинг иложи йўқ. Игорь Павлович Шимолий ва Жанубий Кутб районларида яшаб, ижод қилган, «Фахрий кутбчи» унвонига сазовор бўлган СССРдаги ягона рассом ва адибдир. Машхур «Семён Челюскин» полотносининг, «Музлар. Одамлар. Учрашувлар» китобининг муаллифи, акксолик санъатини мукамал эгаллаган И. П. Рубан билан учрашувларимизни тоабат эсласам керак.

Биласизми, Пабло Пикассодан шундай сўзларни ўқигандим: «Қуёшни сариқ доғга айлантириб қўядиган рассомлар бор. Лекин ўзининг маҳорати ва тафаккур кучи билан сариқ доғни қуёшга айлантириб қўядиган рассомлар ҳам бор». Арктикада ижод қилаётган мўйқалам усталари кейинги рассомлар тоифасига кирган бўлиб туюлди, менга. Арктикага мафтун бўлган, мард, ғоят чиникқан бу мусаввирлар ўзларини жуда бахтли санайдилар. Ўзи яшаб турган заминни, унинг кишиларини улуғлаган ҳар бир рассом ўзини бахтли деб ҳисоблашга ҳаққи бор.

— Қутб қайси жиҳатидан хотирангизда муҳрланиб қолди?

— Майший турмушдаги экзотикага қарамай, Шимол кенглик-

ларида кийинишда пала-партишликка йўл қўймастик тамойили кучли экан. Бу табриклашга арзийди. Ҳар бир киши қайси вазифани бажаришдан қатъи назар, темир интизомга бўйсунмиши, озода кийинган, соқоли қиртишланган, башанг қиёфада юриши керак. Бундай фазилат узок давом этадиган экспедициялар учун фавқулодда муҳимдир. Негаки, одамлар мискин кайфиятга берила бошлашлари билан интизом бўшашади, турли касаликлар келиб чиқади, натижада экспедиция ўз олдига қўйган мақсадни бажара олмайди.

— Сиз эса Арктикага соқолингизни олдирмасдан борган эдингиз.

— Ҳа-я, нимасини айтасиз? Соқолим бир неча марта кема экипажи муҳокамасига тушди. Хуллас, менга хушмуомалалик билан «соқол қириб ташланганда яхши бўларди», деган гапни айтишади. Нима қилиш керак? Мен ғоят жиддий қиёфада: «СССР Бадиий академиясига аъзо бўлмагунимча соқолимни кирмасликка аҳд қилгандим. Бу ёғи қандай бўларкин?» — дедим. Хайрият, гапимни эътиборга олишди.

— Сиз юқорида сафарингиз Арктика ёзи охирида қолган пайтга тўғри келганлигини айтгандингиз...

— ...Арктика ёзи. Бу фаслни фақат ўз кўзинг билан кўришинг керак, киши. Куёш ботмайди. Муттасил кундуз давом этади. Куёш мангу музлик узра киш бўйи тўпланган қорларни, океан устидаги қалинлиги тўрт метргача етадиган музнинг юқори қатламини эрита бошлайди. Натижада муз далаларо чуқурлиги бир ярим, икки метр келадиган қўллар ҳосил бўлади. Менга қолса, бу қўлларни табиатнинг бетакрор, нутилмаган гўзалликларидан бири, деган бўлур эдим. Афсуски, кўпчиликнинг тасаввурини «Арктика» ва «Гўзаллик» сўзлари бир-бирига унчалик ёпишмайди. Улар, модомики шафқатсиз совуқ ҳукм сураб экан, Қутб қандай қилиб гўзалликка даъво қилиши мумкин, деб ҳисоблашса керак-да!?

Яна нима десам экан? Рудольф оролининг минорасимон қоялари узра қулоқни том битирувчи қушлар чугурини, ҳар нарсанга қизиқувчи, соҳиблик ҳисси ривожланганидани, ўта дабдаба билан юрувчи пингвинлар галасини, оқиш-яшил муз тоғлари — айсбергларнинг вазмин сузишини нутиб бўладими? Буюк шимол денгиз йўли бўйлаб борарканман, бир куни бармоғимнинг териси билинар-билимас шилиниб тушди. Ҳеч қандай оғриқ сезмадим. Эртаси куни тери ўрни кўкарди. Эвоҳ, бармоғимни совуққа олдирибман. Мана сизга, Арктика ёзи!

— Буюк шимол денгиз йўли дедингиз. Бу қандай йўл?

— Бу йўлнинг узунлиги 5600 километр бўлиб, Кара дарвозасидан Башорат кўрфазигача давом этади. Асримизнинг 20-йилларида асос солинган бу йўлда ҳаракат бор-йўғи 2-4 ойгина давом этади. Баъзан музёрлар кемалар қарвони қатнови учун йўлни музлардан тозалаб беради. Анадирь. Эгвекинот. Башорат кўрфазига. Дежнёв бурни. Певек. Тикси. Диксон. Дудинка. Игарка. Шимолнинг буюк денгиз йўли ана шу манзиллар орқали ўтади. Бу манзилларнинг ҳар бири кемалар қатнови ва денгизчилар учун жуда катта аҳамиятга эга. Ана шу манзиллар туфайли Арктика қўл етмайдиган музлик салтанатидан инсон яшайдиган ва ишлайдиган маконга айланган.

Дарвоқе, мен буларнинг ҳаммасини сизга нега гапириб ўтирибман? Булар ҳақида мен чизган этюдлар, манзаралар, картиналар ҳикоя қилиши мумкин-ку? Мана, улар...

Манзаралар, портретлар, натюрмортлар, картиналар, уларнинг қораламалари ва эскизларига қанчалик синчиклаб назар солсангиз, Чориевга хос бўлган услуб — соддалик, ҳаққонийлик ва табиийликни шунчалик чуқур тушуна бошлайсиз, табиат ва инсоннинг такрорланмас, ягона ва реал ҳолати муҳрланганини илғаб оласиз. Бу асарлар қилқалам соҳибининг ҳаёлотли маҳсули бўлмиш сюжет эмас, балки ҳаётнинг қудрати ва унинг нофосати бўлиб, сезиларингизга таъсир қилади. Негади хотирада ёшлиқнинг беғубор тонги уйғонади. Ёркин ва қувнок оҳанглари қалбимизни тебратлади...

Мана, Чориевнинг «Арктикадан келтирган» асарлари билан танишув пиროвардига етди. Гўё рассом билан биргаликда Қутб кенгликлари бўйлаб саёҳат қилгандай бўлдик. Ватанга даҳлдорлигимиздан, унинг фарзанди эканлигимиздан кўнглимиз гурурга тўлди.

— Мангу музлик шароитида қандай ишладингиз? Ахир каттик совуқда бўёқлар музлаб қолмади?

— Сувбўёк билан ишлашнинг имкони бўлмади, ҳисоб. Мойбўёк билан ишладим. Фақат музлаб қолмаслиги учун сикма мойбўёқларимни қўйнимда сақлаб юрардим. Рости гап, республикамиздан жуда узокда, нотаниш шароитларда ижод қилар

эканман, республикамиз тасвирий санъати келажagini ўйладим...

— Рўзи ака, шу ерда фикрга «хатчўп» солсак-да, шундай саволга жавоб берсангиз: ўзбек тасвирий санъатида қандай долзарб муаммолар бор?

— Долзарб муаммолар талайгина. Қирк йиллик ижодий фаолиятим давомида шундай бир аччиқ ҳақиқатга амин бўлдимки, биз — рассомлар танкидчиларни тушунмаймиз, улар эса бизни тушунмайдилар. Балки бу англашилмовчиликни танкидчиликнинг табиатидан кидириш керак? Масалан, рассом-рассомни бир имо билан тушунади. Танкидчиларнинг чиқишлари эса рассомнинг, айти пайтда санъатсеварларнинг ҳам қалбига камдан-кам ҳолларда етиб боради. Тўғри, баъзан матбуотда яхшигина танкидий мақола учраб қолади. Ана унда тўс-тўполодни кўринг! Ўша мақолада тилга олинган рассом қўйиб берсанг ҳаммани ёқа вайрон қиладиган. Ҳамма ёқда аччик-тирсик гап-сўз. Нега бундай қиламиз? Чунки рассомларимизнинг «гуручи» ҳаддан ташқари «сув кўтармайдиган» бўлиб қолган. Танкидчи-рассом муносабатларидагина вужудга келган бундай ҳолатда биз, мусаввирлар ҳам айбимиз.

— Ўзбек тасвирий санъатининг кенжа авлодига мансуб қайси рассомларнинг ижодини эътиборга сазовор, деб ҳисоблайсиз?

— Менга Собир Рахматов, Раҳмон Шодиев, Сувонкул Аҳмедов, Бобониёз Қурбонов, Аслиддин Исаев, Баҳодир Саломов каби ёш рассомларнинг ижодидаги теранлик, кўлам ёқади. Лекин уларда гоҳо дадиллик етишмай қолади. Ваҳоланки, ҳозир айти камолот чўққисида бўлган мусаввирларимиз 20—25 ёшдаёқ ўз асарлари билан республика, қолаверса, Иттифоқда ном қозонган эдилар.

— Ёш ижодкорларга истакларингиз?

— Модомики, санъат тушунарли ва аниқликдан ақл бовар қилмас сирлиликка қўйилган қадам экан, яратган асарингиз бугунги ва эртанги куннинг ҳақиқати бўлсин; ҳаёт ҳақида фикр айтмоқчи экансиз, ҳаётни қандай бўлса, шундай тасвириш шарт эмас, балки ҳаёт ҳақида нимани ўйласангиз, шуни чизинг дегим келади, ижодкор укаларимга. Ёшларимиз санъатда қосиблик — қаззобликка тенг эканлигини қанчалик барвақт англашса, шунчалик яхши бўларди.

— Режаларингиз?

— Арктика сафари чоғида яратган асарларимга сайқал беряпман, бўёқларни саргарози қиялпман, шу йил Москвада очиладиган «Рассомлар—флотга» Иккинчи Бутуниттифоқ бадий кўрғазмасида иштирок этиш ниятим бор. Бундан ташқари, Шўрчи райони ташкил этилганининг 50 йиллиги муносабати билан бир туркум асарларимни ниятисига етказмоқдаман. Бу — менинг ҳамюртларимга совғам бўлади.

Сўхбатни Шерали СОКИН ёзиб олди.

КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ ◆

Абдурашид Қосимов

Тун қўйнидан ҳарир қўйлақда
Чиқиб келар уятчан қиз — тонг.
Ҳайрат ёниб муштдек юракда
Дафтаримга тўкилар оҳанг.

Сўзларимни тераман тизиб,
Ҳаёл олиб кетар қишлоққа.
Томиримда бир туйғу сизиб,
Айланади яшил япроққа.

Баҳор

Куртаклар очдилар кўзларин
Тарк этиб уч ойлик уйқуни.
Ва айта бошлайди сўзларин
Шамоллардан олиб туйғуни.

Яшил дунёларда кўрдинг ўзингни,
Яшил эртакларни айтганда дарахт.
Тушунмай қолганда бир-биримизни
Дарахт сўзларини тушуниш бу — бахт.

Хаёлимдан бир-бир ўтар
Карвон-карвон хотирот.
Йўллар мени қайга элтар?

Вазмингина оқар ҳаёт,
Оққандай сув чулдираб
Ой нурида жимирлаб.

Бари ўтар, ҳилпираркан
Деразангнинг пардаси;
Эриб кетар барчаси...

АДАБИЁТ НЕГА ЎҚИТИЛАДИ?

Хайридин
Султонов

Б

ир караганда, бу масала юзасидан ҳеч қандай саволга ўрин йўқдек туюлади: адабиёт инсонни маънавий баркамол қилмоқ учун, гўзалликнинг сирли олами билан ошно этмоқ учун ўқитилади, тамом-вассалом. Лекин...

Ўнинчи синфда адабиёт муаллими ўқувчилардан сўрапти: «Хўш, болалар, «Уруш ва тинчлик»ни ўқиб келдингларми?» Бир оз жимликдан сўнг кимдир: «Мен киносини кўриб келдим», дейди аста. «Фильм сенга ёқдим?» «Ёқди». «Нимаси ёқди?» «Штирлиц Наташа Ростова билан ракс тушган жойи ёқди...»

Менинг бир танишим, олий маълумотли инженер, кунларнинг бирисида: «Бадий китоб ўқисам, юрагим сиқилиб кетади, — деган эди, — шунинг учун диалоги билан пейзажини ташлаб ўқийман». Бу гапни эшитиб, мен аввал кулган, кейин ҳайрон бўлган эдим: диалоги билан пейзажини ташлаб кетса, нимасини ўқир экан?! Бирок, ўшанда сўз сеҳридан бебаҳра қолган бундай «китобхонлар» қаердан пайдо бўлиши ҳақида ўйлаб кўрмаган эдим. Энди жиддийроқ ўйлаб қарасам, бунинг кўпгина турли-туман сабаблари бор экан...

Кейинги йилларда республикамызда китобхонлик масаласи, китобларимизнинг тарқатилиши, савдоси, пропагандаси билан боғлиқ бир қанча проблемалар вужудга келди. Ҳатто баъзан ёзувчиларнинг ўзлари бу ташкилий муаммолар билан шуғулланмоқдалар. Айниқса, поэзия нашрларининг тиражлари камайиб кетаётгани, дўконларда, базаларда сотилмай қолиб кетаётган, пештахталарда йиллаб эгасини тополмай ётган китоблар, бундай кўнгилсиз ҳолларнинг сабаб ва оқибатлари ҳусусида матбуотда кескин танқидий фикрлар айтилмоқда. Биз баъзан китоб савдосидаги ўртокларни фаолиятсизликда айбла-япмиз, гоҳ асарларимизнинг савияси талаб даражасида эмас, деб айтаёلمиз, гоҳ эса одамлар китоб ўқимай қўйди, деб китобхонлардан нолияпмиз. Бу тахмин-тусмолларнинг ҳар бири ҳақида атрофлича фикр-мулоҳаза юритиш мумкин, албатта. Лекин, шу билан бирга, кўпчиликнинг тили учидан турган яна бир муҳим муаммо борки, бу — мактабларда адабиёт ўқитиш масаласидир.

Шубҳасиз, бу борада республикамызда жуда катта илмий-амалий тажриба тўпланган, муайян ютуқларга эришилган. Ўзбек совет адабиёти ва маданиятининг бугунги юксак савияси, илмий-техник тафаккур даражаси шундан далолат бериб турибди. Аммо замон ва давр таракқиёти жамиятимиз олдида кун сайин янги ва янги, мураккаб вазифаларни қўймоқда. Бу вазифаларни муваффақиятли ҳал этишга эса теран марксча-ленинча дунёкарашга, мустақкам ҳаётий ва назарий билим ҳамда тажрибага эга бўлган кишиларгина қодирдир. Шу маънода кейинги йилларда мамлакатимиз бўйлаб кенг жаҳдаларда амалга оширилаётган мактаб ислоҳоти муҳим тарихий-маърифий аҳамият касб этади.

КПСС Марказий Комитетининг 1983 йил июнь Пленуми ҳужжатларида ҳақли равишда таъкидлаб ўтилганидек, кишиларнинг онгини ўзгартирмай туриб жамиятни революцион тарзда ўзгартириш мумкин эмас. Бу муҳим қоида мактаблар учун чикарилаётган ўқув қўлланмалари, дарслик ва хрестоматиялар, методик справочниклар, шунингдек, болаларга мўлжалланган бадий асарларда алоҳида эътиборга олиниши лозим.

Шу нуқтаи назардан, бугунги кунда ширин-шакар фарзандларимиз, бийрон сингилчаларимизу қорақўз укажонларимиз таълим олаётган адабиёт дарсликларини синчиклаб кўздан кечириб чиққанда, айрим китобхонлар томонидан адабиётдек мислсиз мўъжизага нисбатан бирмунча лоқайдлик, эътиборсизлик сабаблари озми-кўпми ойдинлашгандек бўлади. Очигини айтиш лозимки, дарсликларимизнинг аксарияти давр талаблари даражасида эмас; агар бу борадаги аҳвол зудлик билан тузатилмаса, уларни ўқийдиган ўқувчилар орасидан эртага бадий асарнинг «пейзаж ва диалогини» ташлаб ўқийдиган кўплаб китобхонлар етишиб чиқиши тайин.

Маълумки, халқ оғзаки ижоди — ҳар қандай бадий ижоднинг тиник сарчашмаси ҳисобланади. Шу жиҳатдан караганда 5-синф «Ватан адабиёти» дарслигига «Чамбил камали» дostonи киритилгани эътиборга моликдир. Аммо бу дoston ҳақидаги таҳлил тексти қуруқ, қашшоқ тилда ёзилган. Масалан, халқ оғзаки ижодининг ажойиб намояндalари — бахшилар ҳақида дарсликда шундай таъриф берилган: «Бахшилар кўпинча кекса ва саводсиз бўлиб, асосан қишлоқларда яшайдилар». Хўш, бу гапни қандай тушунмоқ керак? Бунақа таъриф билан ўқувчига халқ оғзаки ижоди, адабиёт ҳусусида тўғри тасаввур бериб бўладими! Қолаверса, эндиликда бахшилар орасида кўплаб олий маълумотли кишилар, ҳатто СССР Ёзувчилар союзининг аъзолари ҳам

бўлиб, уларнинг аксарияти нисбатан ёшлар-ку? Ёки бахши шаҳарда яшаса нима бўлади?

Кўриниб турибдики, бу сохта илмий таъриф бу ажойиб санъат эгалари ҳақида ўқувчига тўлиқ ва тўғри маълумот бермайди, аксинча, уни чалғитади.

Сал куйироқда эса, бахшилар дoston айтишни ўз боболаридан ўрганганлар, деган фикр таъкидланади. Бордию ўз бобосидан ўрганмаса нима бўлади? Унда бахши бўлмай қоладими?

3-синф «Ўқиш китоби»нинг 213-бетида «Ким нима боқадим?» деган шеър берилган. Шу шеърдан кичик бир парча:

...Шундан сўнг туриб Вали
Ўрдакдан гап очгали,
Сўзга сўз улаб кетди:
— Энди менга гал етди.
Битта эди онаси
Ўнта бўлди боласи.
Анҳорда шўнғиб сузар
Бири бирдан ўзар...

«Алдагани бола яхши», лекин бу ердаги ёлғонни ҳатто бола ҳам яққол сезиб туради: наҳотки, ўрдакнинг онаси битта эмас, иккита ёки учта бўлиши керак? Шеър муаллифининг икки киши (Н. Тошпўлатов, Ғ. Юсупов) экани ҳам кишини хайрон қолдиради.

Хар кимнинг фарзанди ўзига азиз. Биз уларни жондан ортик кўрамыз, энг ёруғ, энг чиройли сўзлар айтиб суямиз, эркалаймиз. Оналаримиз нури аллалар айтиб, мурғак гўдакларнинг танглайини сеҳрли сўз билан кўтардилар. Афсуски, адабиёт дарсликларимизнинг аксариятида эса биз дағал, ҳиссиз ўлик сўзларни, қотиб қолган жонсиз ибораларни фарзандларимизга раво кўрамыз, ҳеч ким гапирмайдиган, ҳеч ким ўйламайдиган чучмал бир тил билан уларнинг қалбига адабиётга меҳр уйғотмоқчи бўламиз. Ўша 3-синф «Ўқиш китоби»да Аркадий Гайдарнинг «Иссик тош» деган ҳикояси бор. Ҳикоя таржимаси тилидан намуна: «Ёзувнинг пастига печать босилган эди, аммо бу печать кишлоқ советидаги оддий юмалок печатга ёки кооператив талонларига уриладиган учбурчак печатга ўхшамас, балки ғалатирок эди...»

Бир жумлада «печать» сузини турт марта такрорлаган, билиб-билмай тилимизни қашшоқлаштираётган кишилар наҳотки ўзбек тилида «муҳр» деган бинойидек сўз борлигидан беҳабар бўлсалар?

Умуман, мактаб дарсликларидан ўрин олган бадий асарлар таржимасини махсус ўрганиб чиқиш лозим. Чунки кўп ҳолларда бу таржималар чалакам-чатти, пала-партиш амалга оширилган бўлиб, юксак бадий талабларига жавоб бермайди, бинобарин, ўша улуг адибнинг ҳам, адабиётнинг ҳам обрўсини ўқувчи кўз олдида ерга тўкади.

Шу китобнинг 113-бетида шундай сатрларни ўқиш мумкин:

Аввал чизаман уйча,
Ўзимга ёққанича
Кўрганда муҳим нарса
Расмини чизсам кўркам,
Расмда уй кўринса,
Худди чинакам.

Шеър тепасида В. Маяковский номи турганини кўриб таажжубга тушишингиз табиий. Чунки Маяковский ҳеч қачон бундай «шеър» эзмаган...

Худди шундай камчиликларни 6-синф «Ватан адабиёти» дарслик-хрестоматиясида ҳам учратиш мумкин. Н. В. Гоголнинг «Тарас Бульба» асаридан кискартириб олинган боблар таржимаси таникли таржимон Н. Алимхамедов қаламига мансуб. Бу таржима бир неча марта нашр этилган. Аммо асарнинг дастлабки саҳифасидаёқ учрайдиган қуйидаги жумлалар кишини таажжубга солади: «...Бу нимаси, поплар киядиган рўдапо тўнларни (?) кийиб олибсизлар?»

Бу гапни ўқиган 6-синф ўқувчисида, поплар тўн кийса, мусулмон экан-да, деган янглиш тушунча пайдо бўлади. Ёки сал пастроқда: «Киев мадрасасида (?) ўқиб қайтиб келган икки ўғлини кекса Бульба шу сўзлар билан кутиб олди». (33-бет).

«Мадраса» сўзи бу ерда христиан диний академияси маъноси билан берилган ва нотўғри тасаввур туғдиради. Ваҳоланки, бир

жумла юқориди таржимон уни тўғри ишлатган: «Ё академиядаги-лар ҳаммаси шунақа кийинишадими?»

Қиссин таржимаси умуман ёмон эмас. Фақат, дарсликка киритаётган тузувчи ва муҳаррир уни яна бир қарра синчиклаб кўздан кечиришлари, мана шундай тахрир талаб ўринларни тузатишлари керак эди.

Шунга ўхшаш нуқсонлар М. Твеннинг шу китобга киритилган «Том Сойернинг бошидан кечирганлари» асари таржимасида ҳам кўзга чалинади. «Яқун» қисмида шундай жумлани ўқиймиз: «Эхтимол, кейинча (лик) мен бу китобда тасвирланган болаларнинг тарихлари билан шуғулланишни лозим кўриб, улардан қандай кишилар ва хотинлар етишиб чиққанини ёзишга киришарман...» (255-бет). Маълумки, «дети» сўзи родсиз, бинобарин, уни «болалардан... кишилар ва хотинлар етишиб чиққани...» деб ёзиш ўзбек тилида ғализ, қулги уйғотилади.

Ёшлиқда ўқилган нарсанинг таъсир кучи умр бўйи кишига ҳамроҳ-ҳамнафас бўлади. Ва ёшлиқ чоғларда хаёлга ўрнашган тушунча, тасаввурлар ҳамиша энг тўғри бўлиб туюлади. Чунки боланинг оқ қозоқ соф, тоза онги, шуури китобда зикр этилган ҳақиқатларни хайратомуз бир ташналик билан шимади. Бола учун китоб — муқаддас. Унда хато бўлиши мумкин эмас. Шу боис ҳам, агар диққат қилган бўлсангиз, ўқувчи фарзандларимиз бир-бирлари билан баҳслашиб қолган пайтларида «Китобда шундай деб ёзилган!», дея мўътабар, муқаддас дарсликларини шохид келтирадилар. Уларга чексиз бир ишонч билан ишонадилар. Модомики шундай экан, китобда, ҳусусан, болаларга атаб чиқарилган китобларда хато бўлмаслиги лозим.

Адабиёт дарсликларимизнинг умумий савияси ҳақида бирмунча тасаввур ҳосил қилмоқ учун юқориди зикр этилган китоблардан бирини, келинг, яна, 6-синф «Ватан адабиёти» дарслик-хрестоматиясини батафсил варақлаб чиқайлик.

Дарслик муайян илмий-педагогик нуқтаи назардан, 6-синф ўқувчиларининг ёши, онги ва қизиқиш доирасини ҳисобга олиб тузилган. Қўлимиздаги китоб — дарсликнинг ўн иккинчи наشري, демакки, у маълум бир давр синовидан ўтган. Унда бепоён мамлакатимизнинг бой, ранг-баранг адабиёти ҳақида ҳажм имкон берган ҳолда муҳтасар тарзда сўз юритилган. Алишер Навоийдан тортиб Марк Твенгача бўлган турли хил услуб ва ижодий йўналишга эга шоир-ёзувчилар ижодидан намуналар, баъзи оддий жанрлар, терминлар ҳақида ҳам қисқа-қисқа, содда изоҳлар берилган. Афсуски, бу изоҳлар баъзан ниҳоятда жўнлашиб кетган. Масалан, дарсликнинг 23-бетидаги «Бадий асарнинг турлари ҳақида» деган изоҳномада роман жанрига шундай таъриф берилди:

«Роман эса энг мураккаб асар ҳисобланади. Унда кўп киши қатнашади, уларнинг ҳаёти ва қураши бир-бири билан боғланади, тўкнашади. Масалан, Ойбекнинг «Қутлуг қон» романида Мирзакаримбой билан Йўлчи тўкнашади, Шоқир ота Йўлчининг химоя қилади...»

Кўриниб турибдики, бу примитив таъриф роман жанри ҳақида ўқувчига етарлича тушунча бермайди. Бошқа жиҳатларини назардан соқит қилганда ҳам, назарур изоҳда роман жанрининг иккита энг муҳим белгиси — романга хос тафаккур («романное мышление») ҳамда романда халқ ҳаётининг тарихий бурилиш давлари акс этиши шартлиги ҳақидаги фикрларнинг тушиб қолганини таассуф билан қайд этиш лозим. Эхтимол, дарслик муаллифи ўқувчилар учун таърифни имкони борича соддалаштиришга ҳаракат қилгандир, аммо бу тариқа йўл тутилганда кўзланган мақсадга эришиб бўлмаслиги табиий. Чунки «кўп киши қатнашадиган, уларнинг қураши ва ҳаёти бир-бири билан боғланадиган, тўкнашадиган» юзлаб қиссалар ҳам борки, уларни фақат шу хусусиятига кўра роман деб бўлмайди. Масалан, Н. Гоголнинг «Ўлик жонлар» асари «поэма», М. Горькийнинг кенг қамровли, кўп планли «Клим Самгиннинг ҳаёти» асари «повесть» деб аталган. Табиийки, романга берилган бояги таъриф билан танишган ўқувчи бу асарларни ўқиганда хайрон бўлиши турган гап.

Замон суръати, кишиларнинг тафаккури, шу жумладан, боланинг ҳам дунёни идрок ва ифода қилиши ҳозирги кунда бениҳоя ўсиб-ўзгариб кетди. Бинобарин, мураккабликдан, ўқувчини мустақил фикрлашга даъват этадиган тушунча ва қарашлардан чўчимаслик лозим.

Китобни шу нуқтаи назардан синчиклаб кўздан кечирилганда кўпгина фикрларнинг жўнлиги, эскириб қолганлиги кўзга ташланади. Масалан, 17-бетдаги «Меҳр ва Сухайл» ҳикояси ҳақида деган мақолада шундай жумлани ўқиймиз:

«Сабъаи сайёр» дostonи ва «Хамса» («Беш дoston»)нинг тўртинчи дostonи бўлиб...» Бу жумлани тушуниб бўлмайди. Чамаси, «ва» ортиқча бўлса керак.

Таассуф билан шунини кайд этиш лозимки, дарсликнинг аксарият саҳифаларидаги тушунтириш текстлари бениҳоя куруқ, хиссиз, сийқа тилда ёзилган, уларда кўплаб маъновий, стилистик хатолар, ғализ жумлалар учрайдики, буларнинг барчаси ўқувчиларнинг сўз санъатидек буюк мўъжизага бўлган муҳаббатини сусайтирмадан қолмайди. Инсоният бадий тафаккурининг даҳоларидан бири Алишер Навоий ҳақида қанчалар хаяжон билан сўзлаш мумкин ва шунда ҳам сўзлаб адо қилмоқ маҳол! Адабиётимизда, адабиётшунослигимизда бу қутлуғ мавзу теран тадқиқ этилган кўплаб кўркем асарлар бор. Дарсликнинг Алишер Навоийга бағишланган қисмида улардан бениҳоя омилкорлик билан фойдаланиб, улуг шoir ҳақида хаяжонли бир ҳикоя яратиш мумкин эди. Бироқ, афсуски, дарсликда буюк санъаткор ҳақида шундай куруқ, таъсирсиз сўзлар битилган: «Шoirнинг энг гўзал рубойларидан бири «Гурбатда ғариб...» рубойсидир. Ватан муҳаббати бу рубойнинг асосий ғоясидир. Бу ғояни шoir ғоят гўзал бадий маҳорат билан яратади, яъни шoir «Гурбатда ғариб...» рубойсини яратар экан...» Аввало, шунини айтиш лозимки, бу ўринда ғоя «яратади» эмас, «ғояни ифодалайди» дейилса, мантиқан тўғри чикарди. Қуйроқда: «Навоий гоҳ Астрободда, гоҳ Самарқандда, гоҳ Балхда бўлди», дейилади-ю, бироқ бунинг сабаблари ҳақида — шoir шахсининг шаклланишида бениҳоя муҳим ўрин тутган бу омиллар ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. 5-бетда эса бир неча халқ мақоллари келтирилиб, «Алишер Навоий мана шу мақоллар таъсири билан «Хўб эл била...», «Ҳар кимки чучук сўз...» каби рубойларини яратди...», дейилади. Наҳотки, шундай бўлса?! Ҳар ҳолда, Алишер Навоийдек гениал санъаткорлар ҳақида сўзлаганда ҳар бир сўзини қайта-қайта ўйлаб-ўлчаб кўрмоқ лозим. Ёки 6-бетда яна шундай бир жумла бор: «У (Алишер Навоий — Х. С.) ўзининг рубойлари билан олам-олам маъноли ва мазмундор бадий асарларни ижод қилди...» Бу жумладаги ғализликка 6-синф ўқувчисининг эмас, тажрибали адабиётчининг ҳам тушуниши амримаҳол.

Дарсликдаги изоҳ ва тушунтириш текстларининг, талкин ва илмий баёнларнинг яна бир камчилиги — умумийлик. Китобга киритилган кўпгина асарлар умумий сўзлар билан умумий тавсиф қилинади. Биз уларда ёрқин эҳтиросли илмий таҳлилни кўрмаймиз. Наҳажада зерикари қайтариқлар майдонга келади.

«Захириддин Муҳаммад Бобур» қисмида ҳам шунга ўхшаш камчиликлар учрайди. Бобур шеърларига «чуқур (?) самимий» («глубоко искренний») деган ясама таъриф берилади, «иккинчи бир рубойсида инсоннинг худк-атворига оид бўлган «вафо ва жафо» темасини бадий ёритиб беради», деган ғалати бир жумла (28-бет) учрайди; «Буюк мўғул империяси» деган тарихий атама кичик ҳарф билан ёзилади ва ниҳоят: «У шеърятдан ташқари ўз даврининг ҳаётини ифода этган... «Бобурнома» асарини ҳам яратди», деган сўзлар билан (29-бет) бўлим якунланади.

«Ўзбекистон» шеъри ҳақида» деб номланган бўлим (137-бет) бениҳоя қашшоқ ва сийқа тил билан ёзилгани кишини ачинтиради. Унда хассос шoir Ҳамид Олимжоннинг «Ўзбекистон» шеъри куруқ тавсиф қилинади. Кичкинагина бир текстда 12 жойда «гўзал» деган сўз ишлатилган. Афсуски, бундан илмий таҳлил «гўзаллашмаган», чучмаллашган, холос. Шoir Эркин Воҳидов ҳақидаги қисмда ҳам фактларни шунчаки кайд этиш кўзга ташланади, куруқ баёндан иборат тавсиф кишида фақат таассуф уйғотади: «Шoirнинг ҳаётий-фалсафий лирикаси, севиғ-муҳаббат шеърлари алоҳида тўплам шаклида нашр қилинди. Бундай тўпламлардан «Тонг нафаси» (1961) «Юрак ва ақл» (1963)... ва бошқа асарлари (?) нашр қилинди». Умуман, мазкур китобдаги энг муваффақиятсиз чиққан, илхомсиз ёзилган бўлим ана шу бўлиmdir. «Илмий» таҳлилдаги: «Табиат жилолалари, жавоҳирлар каби жилваланиб турган юлдузлар онага гўзаллик бағишлайди, табиатнинг бу оромбахш гўзалликлари орқали она фарзандига бахт-саодат тилайди...» (219-бет) каби жумлалар «Нидо» дostonининг бадий киммати ни туширишгагина хизмат қилади.

Аниқ илмий-бадий фикр йўқ жойда мана шу тарика сохта эҳтирослар, чучмал ва баландпарвоз, предметсиз «таҳлиллар» авж олади. Афсуски, мазкур дарсликнинг аксарият саҳифаларида ана шундай камчиликлар кўплаб учрайди.

Ойбек ҳақидаги бўлимга ёзувчи ҳақида маълумот билан бирга «Улуг йўл» романидан боблар киритилган. Бизнингча, бу ўринда адбнинг гоъвий-бадий баркамол асарларидан бири — «Болалик» қиссасидан боблар берилиши мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Чунки, иккала асар ҳам бир мавзуда, бир тарихий давр ҳақида яратилган. Бироқ, «Болалик» қиссасининг ёрқин, теран бадийяти унинг ёш китобхонлар томонидан ҳазм қилинишини осонлаштирган, бинобарин, ёзувчи ижоди тўғрисида тўлақонли тасаввур ҳосил бўлишига хизмат қилган бўлур эди.

«Комсомольская правда» газетасининг ўтган йилги сонларидан бирида воронежлик ўқувчи Н. Гореловнинг мактуби босилди. «Мен адабиётни яхши кўраман, аммо мактабдаги адабиёт фанини ёмон кўраман», деб ёзади у. Бу мактуб юзасидан газета саҳифаларида узок вақт баҳс-мунозаралар давом этди. Орадан кўп ўтмай «Наш современник» журналининг 7-сонида шу мавзуга бағишланган катта бир «давра гурунги» босилиб чиқди. Баҳсда иштирок этган кўплаб адабиёт ўқитувчилари, олий ўқув юрталарининг муаллимлари, мутахассислар, адиллар мактаб дарсликларининг чиндан ҳам давр талаблари даражасида эмаслигини асосли далиллар билан исботлаб бердилар. Баҳс қатнашчиларидан бири — олий мактаб ўқитувчиси Т. Иванова шундай бир кескин фикрни таъкидлаган эди: «Некрасовнинг «Темир йўл» шеъри мактабда шу даражада сийқа, хиссиз ва эскирган усул билан талкин этиладики, агар шу синфдан адабиётга меҳр қўйган бирорта ўқувчи етишиб чиқса, демак, у тасодифан ўша дарсга қирмаган ёки ўқитувчиси шеърни тушунтираётганда деразага қараб хаёл суриб, дарсни эшитолмай қолган бўлса, ажаб эмас...»

Демак, кўриниб турибдики, мазкур муаммо бутун мамлакат миқёсида долзарб аҳамиятга эга. Бу муаммонинг моҳияти «Адабиёт қандай ўқитилиши керак?» деган саволда тўла ифода топади.

Адабиёт, аввало меҳр билан ўқитилиши керак. Бу дегани — адабиёт фанидан «сабаби тирикчилик» деб юрган тасодифий қимсалар эмас, адабиётга чинакам, беғараз муҳаббат қўйган фидойилар сабоқ беришлари лозим.

Бейхитёр мактаб йилларимни, адабиёт муаллимимни эслайм-ан. Ҳамиджон ака Юнусов деган бениҳоя маърифатли, юрагида сўзга муқаддас меҳр ёнган киши эди у. Едимда, бир гал «Тарас Бульба» қиссасини бизга ўқиб бераркан, душманлар Остапни ҳатгиз қийноқларга солган саҳнада ўпкаси тўлиб, товуси титраб кетган, давомини ўқиймай қолган, кўзёшларини тарчанд уриниб тия олмаган эди. Бу соф, мардона, кишини руҳан тозартадиган, қалбдан юксалтирадиган кўзёшлар эди. Ҳақиқий санъатнинг қудратини, сеҳру салобатини илк бор ўшанда ҳис қилган эдик... Бундай устозларни кейинчалик ҳам хаёт йўлиmdа кўплаб учратдим. Ҳар сафар уларнинг теран, хаётбахш сабоқларидан баҳраманд бўлганимда тақдирга қайта-қайта шукрона айтардим.

Афсуски, адабиёт оламига бир пайтлар адашиб кириб, энди ўзгаларни адаштириб юрган, устоз Абдулла Қаҳҳор бошлаб суратини тортиб кетган «адабиёт муаллимлари» ҳозир ҳам йўқ дейсизми? «Китобингизнинг охирида Эшмат билан Нилуфар турмуш қурадим, йўқми? Илтимос, яна бир бет шунини ёсангиз», деб ёзувчиларга нотавон мактублар йўллайдиган китобхонларнинг пайдо бўлишида уларнинг «хизматлари» озми?

Қачон адабиёт ҳақида сўз кетса, бизга талантли ёзувчилар керак, бизга талант билан ёзилган асарлар керак, дея тақрор-тақрор айтамыз. Ҳаққоний талаб, ҳақли талаб. Аммо, шу билан бирга, бизга талантли китобхонлар ҳам керак! Чунки қарс икки қўлдан чиқади. Олтин билан мининг фаркига ета оладиган, ёзувчининг қалб дардини ўз дардидек англай оладиган зукко китобхонлар ҳозир — XXI аср бўсағасида ҳар қачонгидан ҳам кўра кўпроқ керак.

«Китобхонликка ўрганиш учун қанчалик кўп вақт сарф қилинишини одамлар тасаввур қилмайдилар. Бунинг учун мен ҳаётимнинг саксон йилини бағишладим. Лекин ҳали ҳам ўргандим, деб айта олмайман», деган эди улуг мутафаккир шoir Гёте.

Чиндан ҳам, истеъдодли китобхон учун мутолаа — меҳнат, машаққатли ижодий меҳнатдир. Аммо бу машаққатли меҳнат сўнгида киши эришадиган маънавий лаззатларни бошқа ҳеч бир хузур-халоват билан қиёслаб бўлмайди. Истеъдодли, фаол, сергак фикрли китобхонларни тарбиялаб вояга етказмоқ эса адабиётнинг, маорифимизнинг кечиктириб бўлмас эзгу вазибаларидан бири ҳисобланади. Истеъдодли китобхон тарбияси учун биринчи галда истеъдод билан яратилган адабиёт дарсликлари керак. Яна тақрор айтамызки, бу соҳада илмий-амалий жиҳатдан қимматли катта тажриба тўпланган. Эндиги вазифа — ана шу тажриба негизда, илм-фаннинг энг сўнги ютуқлари, адабиётшунослик фанининг янги сўзи асосида замонамизнинг юксак суръати ва шиддатли тафаккури даражасига муносиб, муаммал

дарсликлар яратишдан иборат. Бу ишга болаларни севган, уларнинг келажаги ва маънавий дунёси учун ўзини жавобгар санаган ҳар бир соф ниятли киши дахлдор бўлиши мумкин. Биринчи гада, бу ишга бевосита масъул ташкилотлар, мутасадди ўртоклар шу хусусда жиддий ўйлаб кўришларини истар эдик. Республикамизда бундай ташкилотлар кўп: Маориф министрлиги, А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти, педагогика илмий текшириш институтлари, «Уқитувчи» нашриёти, Ёзувчилар союзи... Ҳа, мазкур дарсликлар «Ватан адабиёти» деган ном билан ҳар йили миллионлаб нусхаларда нашр этилаётган экан, республика Ёзувчилар союзи бу ишдан четда туриши мумкин эмас. Классик ва ҳозирги замон адибларининг ижоди, умуман, бадий адабиётнинг келгуси насллар учун қандай ва қай тарика тарғиб қилинаётгани адабий жараён штаби — Ёзувчилар союзи учун ғоят муҳим аҳамиятга эга. Бинобарин, союзнинг адабиётшунослик ва болалар адабиёти бўйича ижодий советларида тегишли мутахассислар иштирокида мазкур дарсликлар муҳокамасини ўтказиш, йўл кўйилган камчиликларни зудлик билан бартараф этиш чораларини кўриш пайти аллақачон етган.

Ўтган асрда яшаган бир жабрдийда рус деҳқони жонидан ситам ўтиб кетганидан кейин, кунларнинг бирида: «Подшо менинг арзимни эшитса, эшитсин, бўлмаса, нақ Толстойнинг ўзига арз қиламан», деган экан.

Меҳнатқаш, жафоқаш халқ ҳамма замонларда ҳам адабиётни ўзининг тоғдай таянчи деб билган, ҳамиша ундан маънавий мадад излаган. Ҳақ сўзнинг салмоғи, мавқеи тобора юксак эътибор топиб бораётган бизнинг кунларимизда адабиёт шунчаки адабиёт бўлиб қолиши мумкин эмас — у инсон онгини ўзгартиришга кодир қудратли реал воқеликка айланмоқда. Партия-мизнинг янги таҳрирдаги Программасида ҳам адабиёт ва санъатга ана шундай юксак баҳо берилгани бежиз эмас. Бас, модомики шундай экан, биз адабиётни ҳам, адабиёт ҳақидаги фанларни ҳам мана шу қутлуғ ва масъулиятли вазифаларни амалга оширишга зудлик билан сафарбар этишимиз лозим. Чунки улуг устозларимиз ҳақли равишда таъкидлаб кетганларидек, «адабиёт атомдан кучли, лекин унинг кучини ўтин ёришга сарф қилиш керак эмас».

Муҳаббатнома

Алишер Навоий

«ФАРҲОД ВА ШИРИН» Достонидан

Деди: қайдинсен, эй мажнун гумроҳ?
Деди: мажнун ватандин қайда огоҳ.

Деди: недур санга оламда пеша?
Деди: ишқ ичра мажнунлуқ ҳамеша.

Деди: бу ишдин ўлмас касб рўзи.
Деди: касб ўлса басдур ишқ сўзи.

Дедиким: ишқ ўтидин де фасона!
Деди: куймай киши топмас нишона.

Дедиким: куймагингни айла маълум!
Деди: андин эрур жоҳ аҳли маҳрум.

Деди: қай чоғдин ўлдунг ишқ аро маст?
Деди: руҳ эрмас эрди танға пайваст.

Деди: бу ишқдин инкор қилғил!
Деди: бу сўздин истиғфор қилғил!

Деди: ошиққа не иш кўп қилур зўр?
Деди: фурқат кун ишқи балашўр.

Деди: ишқ аҳлининг недур ҳаёти?
Деди: васл ичра жонон илтифоти.

Дедиким: дилбарингнинг де сифотин!
Деди: тил ғайратидин тутмон отин.

Дедиким: ишқиға кўнглунг ўрундур?
Деди: кўнглумда жондек ёшурундур.

Деди: васлиға борсен орзуманд?
Деди: бормен хаёли бирла хурсанд.

Деди: нўши лабидин топқай эл баҳр?
Деди: ул нўшдин эл қисмидур захр.

Деди: жонингни олса лаъли ёди?
Дедиким: ушбудур жоним муроди.

Деди: кўксунгни гар чок этса бебок?
Деди: кўнглум тутай ҳам айла деб чок.

Деди: кўнглунг фидо қилса жафоси?
Деди: жонимни ҳам айлай фидоси.

Дедиким: ишқдин йўқ жуз зиён буд,
Деди: бу келди савдо аҳлиға суд.

Деди: бу ишқ тарки яхшироқдур.
Деди: бу шева ошиқдин йироқдур.

Деди: ол ганжу кўй меҳрин ниҳоний!
Деди: туфроққа бермон кимёни.

Деди: жонингға ҳижрон кинақашдур.
Деди: чун бор васл уммиди хушдур.

Дедиким: шаҳға бўлма ширкат андеш.
Деди: ишқ ичра тенгдур шоҳу дарвеш.

Деди: жонингға бу ишдин алам бор.
Деди: ишқ ичра жондин кимга ғам бор?

Деди: кишвар берай, кеч бу ҳавасдин!
Деди: бечора, кеч бу мултамасдин!

Деди: ишқ ичра қатлинг ҳукм этгум.
Деди: ишқида мақсудумға етгум.

Деди: бу ишда йўқ сендин йироқ қатл.
Деди: бу сўзларингдин яхшироқ қатл.

Саида
Зуннунова

Комсомолга

Забардаст қадамининг зарбидан, товушидан
Яқин коммунизмнинг гимнини эшитаман.
Ҳайрату қувонч, ишққа тўлиб ҳар бир ишингдан
Меҳрингда қалбим ёниб шеъримни пиштаман.

Оламга кўз-кўз бўлган, олам кўз тиккан ёшлик,
Ватану халқ ҳар қанча фахрланса арзийди.
Ленинча садоқати, ленинча ақл-идрок,
Зотан шундай бўлмоқлик ёшлигимиз қарзийди.

Партиямизнинг буюк, ҳаётбахш таълимоти,
Енгилмас қудрат бўлиб сингиб кетган қонингга.
Шунинг учун дўстга зўр ҳурмату оқибатинг,
Шунинг учун ўлмаслик битган азиз жонингга.

Комсомол йўлланмаси қўлга тегди дегунча,
Ҳарқандай мушкул ишнинг ечилади чигали.
Ғолиб қутлуғ қадамнинг ҳали бориб етгунча,
Яна қанчалаб ишлар кутиб ётибди галин.

Бўлғуси шаҳарларнинг энг биринчи уйида,
Каттакон иш устида тўйлар ўтади баъзан.
Шу ерни обод қилиш келин-куёв ўйида,
Қадаҳлар жарангида иқбол ётар муаззам.

Курашларда тобланган жўшқин, қайноқ ёшликсан,
Пахтазорда мақтовинг, заводларда донғинг бор.
Қаерда меҳнат, ақл тантана қилар экан,
Ўша жойда тилларда дoston бўлган номинг бор.

Навқирон шу ёшингни яшнаган гулми десам,
Гуллар ўзи унади ҳар бир босган изингдан.
Ўзингни ишққа тўлган покиза дилми десам,
Покиза диллар чиқмас буйруғингдан, измингдан.

Забардаст қадамининг зарбидан, товушидан
Яқин коммунизмнинг гимнини эшитаман.
Ҳайрату қувонч, ишққа тўлиб ҳар бир ишингдан
Меҳрингда қалбим ёниб шеъримни пиштаман.
1958.

Шеър ёзсам...

Шеър ёзсам юрагим симобдай эриб,
Юзимга балқийди ундан аланга.
Ҳаётдай чиройли, умрдай ширин
Ҳеч нарса йўқ каби бўлади менга.

Шеър ёзсам, дунёда ҳамма гўзаллик
Йиғилиб келгандай бўлар қошимга.
Нурдек тиниқ ўйлар, оташин ўйлар
Қўшиққа шайланиб кезар бошимда.

Шеър ёзсам тошлар ҳам бағрини очиб
Кўрсатган бўлади қалбда борини.
Қишда ҳам шивирлаб кўм-кўк япроқлар
Бирга чертишади кўнглим торини.

Шеър ёзсам, ёшлигим кетмайди нари,
Ишқ мени олади иссиқ қўйнига.
Мисралар муҳаббат, садоқат бўлиб
Маҳкам чирмашади ёрнинг бўйнига.

Шеър ёзсам, ҳайқиргим келар оламга,
Қалбим сатрларга сиғмай энтикар.
Довдираб қоламан, гўё қаламим —
Қўйган ҳар нуқтага минглар кўз тикар.

Бу кўзлар сизники, азиз ўқувчи,
Мени шоир қилган муҳаббатингиз.
Сиз учун куйлайман, сизни ўйлайман,
Қалбимда яшаркан улўғ отингиз.

1959.

Зиналар

Кимдир елкасини тутган йўлимда,
Кимларнинг меҳнати очган кўзимни,
Кимларнинг қалбига, ишига боқиб
Ойнадан равшанроқ кўрдим ўзимни.
Улар беҳисобдир, гарчи тарихда,
На бир юлдуз бўлган на бирон қоя.
Улар кишилиқнинг йўлига мағрур —
Мардлик-ла ястанган бир пиллапоя.
Тошдан ўт чиқарган кимдир қачонлар,
Кимдир таёқда, ё қўлда ер чизган.
Кимдир сукут билан боқиб дарёга,
Биринчи мартаба ёғоч оқизган.
Ким нина ясаган, кимдир ғилдирак,
Кимдир биринчи бор қурган мўрини.
Энг аввал бугдойни татиб кўрган ким,
Кимдир ўйлаб топган сочининг ўримин.
Қушлар парвозига солиб зеҳнини,
Биринчи мартаба хаёл сурган ким.
Зиналар, зиналар, буюк зиналар,
Сизсиз улғаймади тарихда ҳеч ким.
Битта погонангиз бўлсам кошкийди,
Кимдир босиб ўтиб олдинга юрса.
Ҳеч қандай умрга келмасди рашким,
Унутилган битта поғона бўлиб,
Шарафли, муборак шу йўлда турсам.

1963.

* * *
Майли гапирсинлар, қилсинлар иғво,
Демак, жиғларига тегар эканман.
Фикру ўйларига бўлиб бир ғавго,
Санчилар эканман мисоли тикан.
Қоралик ин қўйган улар ичига,
Гўё бир чақимчи, бекорчи қўшни.
Мен қудуқ қазийман игна учида,

Бутун юрагимни сатримга қўшиб,
Бировни боламдек суйиб, аядим,
Бировни дилимда отамдай кўрдим.
Кимнидир жеркидим, ёмон қарадим,
Бировнинг ҳолини меҳр-ла сўрдим.
Шундай яшадим мен, шундай яшайман,
Олов бўлиб ёнди бағримда юрак.
Бу ўт — яхшиларнинг йўлини ёритиб,
Ёмонни ёқмаса не учун керак?

1968

Йўқламаган ҳар кунинг йилча бўлурми ҳай-ҳай,
Шунчалик шафқат билмас дилча бўлурми ҳай-ҳай.

Хушсуратинг бир нафас тарк этмас ҳаёлимни,
Кўз шахло-ю, қош эса нилча бўлурми ҳай-ҳай.

Ҳар сўзда юз андиша қилғум донолигингдан,
Кўнглингнинг нозиклиги қилча бўлурми ҳай-ҳай.

Гоҳ ханжар, гоҳ асалдек сўзларингдан доғдамен,
Жон олиб, жон бергувчи тилча бўлурми ҳай-ҳай.

Васлингнинг умидида дунёдан ўтиб боргум,
Қаноатда Саида филча бўлурми ҳай-ҳай.

Мен сени шунчалар ёниб севганим,
Севишни сенга ҳам ўргатмоқ учун!
Ўзимни ўйламай, сени деганим,
Сенга ҳам ўзимни ўйлатмоқ учун.
Шаънингни булбулдек юз тилда айтдим,
Сени ҳам булбулдек куйлатмоқ учун,
Бахтимни таърифлаб ғазаллар битдим,
Сенга ҳам бахтингни сўйлатмоқ учун.

ЭЗГУ ТУЙҒУЛАР СОҲИБАСИ

Саида опа қайси жанрда қалам тебратмасин, ижодда бир нарсага — самимий ва эҳтирос тўла сатрларда аёл руҳий дунёсининг энг нозик қатламларини садоқат билан тасвирлашга содиқ қолди. Ҳурматли журналхон, шоира таваллудининг 60 йиллиги арафасида сизнинг ҳукмингизга илҳом мевалари сифатида ҳавола этилаётган ушбу машқлар унинг андижонлик жамалакдош дугонаси Меҳрихонга қолдирилган «Юрак сирлари» дафтаридан олинди. Бу шеърларнинг самимий туйғуларга бойлиги шоира ижодий фаолиятининг бошланғич пайтидаги тўкин нурлардан хабар беради.

Исмоил Тўлақов,

филология фанлари кандидати.

Кошки билсанг эди ўртанганимни,
Қалбимда бир жаҳон ўтнинг борлигин.
Кошки билсанг эди, сенингсиз менга
Яшамоқ азобу олам торлигин.

1947. САГУ.

Кўзларингни қанча севсам ҳам,
Кўрганда бир марта тик боқолмадим.
Гарчанд занжирланган бандидек ўзим,
Шу қувноқ сўзларнинг асири эдим.

1947.

Кўрганингда солмасанг назар,
Кўрмагандек ўтсанг бепарво.
Барибир севаман, унутолмайман,
Сен учун қайғуни кўрмасман раво.

Қалбимда севгинг бир оташдек ёнур,
Тилим лол, бир сўз ҳам айтолмай сенга.
О, қувноқ кўзларинг, қора кўзларинг
Тинчимни бузарди боқсалар менга.

Инонгин, ҳар қачон ишқинг йўлдошим,
Хаёлинг берарди дилга тасалли.
Яширин куйишни пича англасанг,
Сабру бардошимга деярдинг балли.

Бахтлиман, кўрганда сўрадинг аҳвол,
Мен эса йўқотдим бир зум ўзимни.
Наҳотки сезмасанг, ё, қалбинг тошми?
Ҳатто айтолмадим оддий сўзимни.

Эшитдим, бетоблик азиз жонингга
Озор етказибди, берибди азоб.
Кошкийди шу дардни мен тортганимда,
Ҳар қанча қийноққа берар эдим тоб.

Сен холос бўлгилу ўша азобдан
Майлига мен тортай жабрини минг йўл.
Майлига, жонингдан бўлайин садқа,
Аммо сен ҳамиша соғ-саломат бўл.

Тилагим: ҳамиша соғ-саломат бўл,
Ким билан бўлсанг ҳам яша бахтиёр.
Сен юрган йўлларда очилсин гуллар,
Сен юрган йўлларда бўлмасин ғубор.

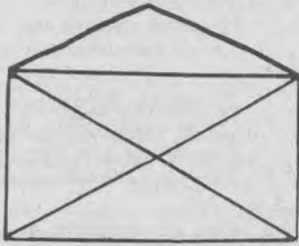
Тоқат қилолмайман юмшоқ чеҳрангга
Қайғунинг шарпаси кезса бир нафас.
Кўнглимга нақадар оғир ботади,
Сенинг йўлларингга кўрсам хору хас.

Бир нафас шодлигинг учун, жонгинам,
Қўлимдан не келса мен бўлай рози.
Нималар деяпман, ахир не қилай,
Ишқ учун йўқ экан тошу тарози.

САГУ.

Адолат чала бўлмайди

Шодмонбек
Отабоев

«Интизомни мустаҳкамлаш, кадрларнинг масъулиятини ошириш ишида, салбий ҳодисаларга қарши курашда жамоатчилик фикри кучидан кенг фойдаланмоқ лозим. Адолат чала бўлмайди, ҳақиқат ошкораликсиз яшай олмайди».

(Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI пленуми материалидан)

У ахйри чидолмади: «Ёзаман, нима бўлса бўлар, кўлидан келса қишлоқдан бадарға қилворсин, барибир ёзаман. Ҳаммасини, рўй-рост ёзаман! Ахир қачонгача тоқат қилиш мумкин?!»

Дарҳақиқат, у бор гапни рўй-рост ёзди. Колхоз йилдан-йилга қоқоқлик ботқоғига ботиб бораётганини, колхозчилар моддий-маданий турмуш даражасининг пастлиги, одамларнинг ишдан кўнгли совиб, қишлоқдан бешиб кетаётганлиги, колхоз мулкани раис бошлиқ бир гуруҳ юлғичлар аёвсиз талон-тарож қилаётганлиги — ҳамма-ҳаммасини ёзди. Колхозга чорва моллари сотиб олиш баҳонасида давлатнинг катта маблағи ўмарилгани, уй-жой ва томорқа таксимотида мутлақо адолатсиз иш тутилаётганини ҳам яширмади. Раиснинг савияси паст, кўпол, тўқимтабиат одам эканлигини, колхозни бундай одамга ишониш кўйни бўрига топшириш билан баробар эканлигини алоҳида уқтириб ўтди. Давъоларига ўзича асосли далил-мисоллар келтирди. Хатта кўрқмай «Элбек Ашуралиев, ўрта мактаб ўқитувчиси» дея исм-фамилиясини тўлиқ ёзиб, имзо кўйди. Шикоятини эринмай область марказига олиб бориб, ўз кўли билан почта кутусига ташлаб келди.

Орадан бир неча ҳафта ўтди. Ашуралиев, гарчи ҳақлигига заррача шубҳаланмаса-да, арининг инига чўп суқиб кўйган одамдек безовталаниб, кўнгли алағда бўлиб юрди. Ҳаловати йўқолди. Тезроқ бу иш бирёқли бўлмагунча тиниб-тинчимаслигини сезди. Гоҳо у тинчгина болаларни ўқитиб юраверсам бўлмасмиди, дея ўзича афсуслангандек иккиланиб қолар, аммо энди кеч, ғишт қолипдан кўчган эди.

Ашуралиевдан олдин ҳам колхоздаги қатор тартибсизликлар, жиноятлар ҳақида кўп ёзишган, аммо бирон натижа чиқмаган. Айтишларича, раиснинг юқорида суянган тоғлари бор, илдизи мустаҳкам эди. Қолаверса, анча-мунча текширувчини ўзи ҳам ё зарри ё зўри билан тинчитиб юборар, шу тариқа ҳар гал сувдан курук чиқар эди. Шикоятчилар эса, гарчи юз фоиз ҳақ бўлишса ҳам, «ёзувчи» деган кинояли ном олиб, мулзам бўлиб қолаверишади.

«Наҳотки мен ҳам шунчаки шикоятчи — «ёзувчи»ликдан нарига ўтмасам? — деб ўйларди Ашуралиев. — Нега энди келиб-келиб мен ёздам? Бошқалар-чи? Мен ҳам «кўзим кўр, қулоғим кар» дея тинчгина юраверсам бўлмасмиди?»

Ашуралиев ўзи адабиётдан дарс берадиган юқори синфда Шолоховнинг «Очилган кўрик» романи юзасидан бир ўқувчи берган саволни эслаб кетди: «Домла, ҳозирги раислар Шолохов тасвирлаган раисларга ўхшамайди-ку! Нега шундай?» Ашуралиев ўзича бир нималар дея фалсафа сўққан бўлса-да, барибир ўқувчининг саволига қониқарли жавоб беролмаганини пайқайди. Назаридан, ўқувчи «Ҳозирги раислар» деганда ўзларининг раисини кўзда тутганди. Касб танлаш мавзусидаги эркин ишода бошқа бир ўқувчи дангал шундай ёзганди: «Мен Холбой пўрдокқа ўхшаган одамлар раислик қиладиган бўлса, ҳеч қачон пахтакорлик касбини танламайман, ҳеч қачон колхозда ишламайман!»

Тишининг оқини биров кўрмаган, одамларга самимий, очик чеҳра билан муомала қилмайдиган, сал нарсага оғзидан боди кириб, шоди чиқадиган Холбой пўрдокнинг қандай раислиги ва қанақа одамлигини қишлоқда етти яшардан етмиш яшаргача билса ҳам, қандай қилиб раис бўлиб қолганини кўпчилик билмасди.

Ашуралиев Холбой билан деярли тенгдош, болалигида бирга тупроқ чангитиб, бирга мол боқиб ўсишган. Холбой бўш-баёв, ҳаммадан калтак еб юрар, ўқишгаям уқуви йўқ эди. Бир гал «зоотехник» сўзини «уч юз техник» деб ўқиганда роса кулги бўлган. Албатта, ана шундай боланинг келиб-келиб колхозга раис бўлиб қолиши ҳеч кимнинг етти ухлаб тушига қирмаган.

Раис қишлоқда катта одам, биринчи шахс. У ҳаммага, ҳар жиҳатдан ўрнак бўлмоғи лозим. Колхознинг иқтисодий қудрати, барча тармоқлар бўйича ютуғи-ю камчиликлари, қишлоқнинг бутун кўрку қиёфаси, одамларнинг моддий-маънавий даражаси — ҳамма-ҳаммаси кўп жиҳатдан раисга, унинг уддабуронли-

гига, раҳбарлик қобилиятига боғлиқ. Холбой пўрдоқ эса... Эҳ!.. Ашуралиев алам билан кўл силтади. Назарида, Холбойни кимдир жўрттага, одамларни жазолаш учун, уларнинг сабр-тоқатини синаш учунгина раис қилиб қўйганга ўхшарди. Одамлар эса, ахён-ахёнда сомонхонагача югуриб борадиган бир-иккита шоввозларни мустасно қилганда, пана-панадан раиснинг қилмишлари, колхознинг абгор бўлгани ҳақида минғир-минғир қилишарди-ю барибир ҳаммасига чидаб юраверишарди.

«Нега улар бонг уриб юқорига арз-дод қилишмайди? Нега қайта-қайта ёзишмайди? Бир марта бости-бости бўлса, иккинчиси, балки учинчисида ҳақиқат юзага чиқар? — дея Ашуралиев ўзича мулоҳаза қиларди. — Лоақал йиллик ҳисобот йиғилишида сўзга чиқиб, кўнгилларидаги гапни айтишса бўлмайими? Қанийди шундай йиғилишларда раис ҳамманинг хоҳиш-иродаси билан сайланса!.. Эҳтимол ёпиқ овоз бериш йўли билан сайлаш маъқулроқдир? Хўп адолатли иш бўларди-да! Ушанда Холбойга ўхшаганлар икки дунёда раисликка сайланмасди. Нега шундай муҳим ва зарур ишни қилиш мумкин эмас? Нега? Наҳотки бу иш шу қадар қийин бўлса?! Дарвоқе, гоҳида ҳисобот йиғилишлари ҳам хўжақўрсинга ўтказиларди бўлиб қолди. Колхозчилар деярли қатнашмай қўйди. Номигагина мактаб ўқувчиларини йиғиб келиб, мажлис ўтдими-ўтди қилишади. Илгари бундай эмасди. Одамлар ҳисобот йиғилишини интиқлик билан қуттишар, мажлис жуда жонли, қизиқарли ўтар, жиддий танқидлар, баҳс-мунозаралар бўлар эди. Ҳаммани оғзига қаратиб қўядиган ажойиб, уста нотиклар қани энди? Эҳ!.. Ҳаммасига раис... Йўғ-э? Наҳотки ҳаммасига фақат раис сабабчи бўлса? Ўзимизчи-чи? Ўзимизда айб йўқми? Ҳамма бало лоқайдлигимиз, ноаҳиллигимиз, ношудлигимизда эмасми?»

Ашуралиев ич-этини кемираётган ўй-мулоҳазаларига жўялироқ жавоб тополмай, ўз ёнига ўзи қоврилиб юрган кунларнинг бирида колхозга комиссия келганини эшитди. Кетма-кет ёзишмалар, текшир-текширлардан кейин одамлар четдан бўлган ҳар қандай ташрифни комиссия дейишга одатланишган. Ашуралиев бу комиссия ўзининг шикоятчи юзасидан келганини ички бир сезги билан пайқади. Орадан бир неча кун ўтса ҳам уни чақиринмаётганидан ҳайрон бўлиб юрди. Ниҳоят, Ашуралиевни колхоз идорасига чақиринди.

Раиснинг яшил моват ёпилган кенг столи атрофида идора ходимларидан беш-олти чоғли одам давра қурган, улар орасида новча, қотма, чўтир юзли кишигина нотаниш эди. Ашуралиев комиссия — ана шу одам эканлигини пайқади. Остонадан ўтиши билан Холбой раиснинг ўқрайган кўзлари вужудига найзадек қададди. Партком секретари пойгакроқдаги бўш столга ўтиринг дея имо қилди. Ашуралиев столга омонатгина чўкди. Раис унга яна бир қарра зуғум билан ўқрайди-ю, комиссия вакилига «Мана шу!» дегандек маъноли бош ирғади. Меҳмон ҳам «Тушундим» дея енгил бош силкиди.

Ўқитувчи халқи кўпинча тажангроқ бўлади. Ашуралиев нисбатан оғир-босиқ бўлса-да, бу сирли имо-ишоралардан жони ҳалқумига келди. Нафаси сиқилиб, ёқасидаги тугмачани бўшатди.

— Шикоятингиз билан танишиб чикдик, — деди вакил кўзойнагини бурнига кўндириб, олдидаги қоғозларни варақларкан. — Умуман олганда, колхоз иши учун жон қуйдирганингиз бир ҳисобдан яхши, бунга биз тушунамиз. Аммо, афсуски, шикоятингизда келтирилган фактлар тасдиқланмади.

— Қанақасига тасдиқланмади? — деб сўради Ашуралиев ҳайрат билан.

— Шунақасига! — деди вакил пинагини бузмай. — Бир ишга қўл уришдан олдин, ўртоқ... Ашуралиев, унинг оқибатини ўйлаш керак, тушундингизми?

— Мен тўғриси янги ёзганман, тасдиқланмаслиги мумкин эмас, — деди Ашуралиев базўр ўзини босиб.

— Ўчир овозингни! — дея ўшқирди раис. — Энди номеринг ўтмайди, ифвогар! Шикоят ёзиш қандай бўлишини ҳали сенга кўрсатиб қўйганман!

— Оғзимга урма! — деди Ашуралиев аламдан қалтираб. — Дўқингдан кўрқадиган аҳмоқ йўқ! Шаҳар бедарвоза эмас, керакли жойга бораман ҳали. Сенга ўхшаганларни фош қилмагунча қўймайман!

— Мана кўрдингизми, — деди раис вакилга қараб. — Ёш авлоднинг тарбиясини мана шунақа муттаҳам, тухматчиларга ишониб топшириб қўйганмиз.

— Бу ҳақоратларинг учун ҳали жавоб берасан, — деди Ашуралиев қалтираб. Сўнг вакилга мурожаат қилди. — Сизнинг олдингиздаки одам билан шунақа муомала қилиптими, қолгани-

ни ўзингиз билиб олаверинг. Сиз яна фактлар тасдиқланмади, дейсиз.

— Қизишманглр, қизишманглр, — деди вакил қўлни кўтариб. — Ҳамманглр ҳам бир жойдаги одамсизлар. Арзимаган нарсига ит-мушук бўлиш яхшимас. Ҳали бир-биринглрга кўп ишинглр тушади. Муроса қилиш керак. Энди, фактлар масаласига келсак, ўртоқ Ашуралиев, тасдиқланмагандан кейин нима ҳам деймиз — тўғриси янги айтмай-да. Биз холис одаммиз. Аслида шикоятчи ноҳақ чикса, тухматчи сифатида жазоланиши керак. Аммо раисингиз олиҳиммат одам экан. Қўяверинг, болачақаси бор, бир марта шайтон йўлдан оздиргандир, дея сизга раҳми келиб, жазолашга кўнмади.

Ашуралиев бундай қарши ҳужумни кутмаганди, бир зум каловланиб қолди. Зўрға ўзини қўлга олиб, гап қотди:

— Гуноҳим бўлса, жазодан қочмайман. Аммо сиз менга тўғриси янги айтган фактларни қандай текширдингиз? Кимлар билан гаплашдингиз? Кимлар ёрдам берди? Ахир гувоҳлар, уларнинг тушунтириш хатлари — ҳаммаси бор эди-ку! Сизларга нухсасини жўнатганман, асли ўзимда. Наҳотки улар сўзларидан тонишса?!

— Аввало, фактларни қандай текширганимиз ҳақида сизга ҳисоб беришимиз шарт эмас, ўртоқ Ашуралиев! — деди вакил кесатиб. — Модомики сиз қизиқаётган экансиз, қисман жавоб беришим мумкин. Сиз тушунтириш хатларини одамларни алдаб-авраб, бошини қотириб, ҳатто айримларига ароқ қуйиб бериб, маст ҳолида олган экансиз.

— Ё алдзар?! — деди Ашуралиев титраб-қақшаб. — Ҳаммаси ўз инон-ихтиёри билан ёзиб берган. Ишонмасангиз юзлаштингиз.

— Ҳожати йўқ. Бизда улар ўз қўллари билан ёзган тушунтириш хатларининг асл нухсаси бор! — деди вакил тантана билан, ҳузур қилиб ва олдидаги бир даста қоғозларга ишора қилди. — Мана, ўқиб кўришингиз мумкин.

Ашуралиев вакил узатган хатларга шоша-пиша кўз югуртирди. Ҳаммасида олдинги тушунтириш хатларининг «янглишиб», «шайтон йўлдан оздириб», «кайфчиликда», «домланинг юзидан ўтолмай» ёзилгани қайд қилинганди.

Ашуралиевнинг бир зум кўз олди қоронғилаши-ю беҳол ўтириб қолди: «Ўзингдан чиққан балога, қайта борасан давога?! Эҳ, гумроҳлар!»

У кўп гаплардан, аввало раис вакилнинг «этини ўлдириб, обдан ийлаганидан кейин икковлашиб гувоҳликка ўтганларни дўку пўписа билан бирма-бир чиғирикдан ўтказишгани, айрим ўғарларга «тила тилагингни», дея илтифот қилишгани... ҳамма-ҳаммасидан беҳабар эди.

Раис «ўл бу кунингдан, ажаб бўпти!» дегандек ошқора тиржайди. Вакил мийғида кулиб, қоғозларни йиғиштири бошлади. Идора ходимларининг кўпчилиги Ашуралиевнинг ҳақлигини билишар, баъзилар ҳатто унга хайрхоҳдек эди, аммо ҳеч ким чурқ этиб оғиз очмади. Ҳозирча раис зўр эди.

Ашуралиев тарвузи қўлигидан тушиб, ташқарига чикди. Тошлоқ йўлдан оғир қадам ташлаб бораркан, ҳозирги моҳор бир-бир хаёлидан ўтди. «Наҳотки одамлар шу қадар безъतिकод, бебурд, субутсиз бўлиб кетишган? Ёки жон ширинми? Ҳақиқатнинг юзига тупуриш шу қадар осонми? Майли, гувоҳлар сўзидан тонибди, аммо исбот талаб қилмайдиган, шундоқ рўй-рост кўриниб турган фактлар ҳам кўп эди-ку! Масалан, туғилгандан буён ёғунинг ичида ўсиб, суяги меҳнатда қотган, энди қўпайишиб, беш-олти ҳўжалик бир хонадонда тору танг қолса-да, алоҳида уй-жой ололмаётган оилалар беҳисоб бўлгани ҳолда раис ёлғиз энасига, ҳали колхозга меҳнати сингмаган такасалтанг ўғилларига, акиси ва бошқа қариндош-уруғларининг бола-чақаларига алоҳида уй-жой билан таъминлаб қўйган-ку! Тез-тез янгилаб турадиган қўшалоқ шахсий машиналарини маошига оляптими? Колхознинг яшнаб турган мевазор боғи йўқ қилиб юборилди-ку! Сойдаги шоплопянинг ҳосили қаёққа гумдон қилинганини ҳамма билади-ку! Фақат пул олиш ведомостидагина кўринадиган, ўроқда йўқ, машоқда йўқ «ўлик жонлар»чи? Бу ҳаром пулларни раис ҳамтовоқлари билан бўлишиб олишини биладиганлар кўп-ку! Бунақа фактлар тўлиб-тошиб ётибди-ку! Наҳотки ҳаммасидан кўз юмиш мумкин бўлса?! Нега шуларни боя айтмадим? Нега? Айтмаган бўлсам энди яна ёзаман.»

Ашуралиев яна ёзди. Колхозга яна комиссия келди. Бу гал уни чақиринмади. Ҳамма ишни махфий, енг ичида бажаришди. Ҳамма нарса ўз ўрнида қолаверди. Яна эски ҳаммом — эски тос. Жиноят ва кўзбўямачиликлар авж олаверди. Колхоз пахта тайёрлаш планини яна бажаролмади. Область ҳўжаликлари

орасида охиридан иккинчи ўринни олиб, рекорд қўйди. Бошқа соҳаларда ҳам ишлар хуржун, одамларда колхоз ишига рағбат-майль йўқ эди.

Ашуралиев энди нима қилсам экан, дея боши қотиб юрган кунларнинг бирида уни яна идорага чақирдишди. Раиснинг басавлат хонасида бу гал қишлоқ оқсоқоллари тўпланган эди. Улар Холбойнинг қистови билан «ёзувчи» домлани яхшилаб чилёсин қилиб, шаштидан қайтариш учун чақиртилган эди.

Ашуралиев дабдурустдан ҳеч нарсага тушунмади. Маҳалла комиссиясининг раиси Салоҳиддин маҳсум Холбойнинг ишораси билан гап бошлади:

— Элбек, ўғлим, ҳаммамиз бу дунёга меҳмонмиз. Шундай экан, бир-биримизни эғовлаб, пайимизни қирқшдан нима фойда? Энди сен ҳалиги ишларингни қўйгин, айб бўлади.

— Қайси ишларимни? — энсаси қотиб сўради Ашуралиев.

— Энди раиснинг устидан ёзма демокчимиз-да! — гап қистирди Хусанбой сартарош.

— Э-ҳа, шундайми? — деди Ашуралиев заҳарханда билан. — Ёзсам... айб бўладими? Қизик, билмаган эканман. Қари билганини пари билмас дейишади. Ҳарқалай, сизлар ҳам билиб айтяписизларми? Демак, энди ёзмайми? Оббо ҳақиқат пешволари-ей! Ахир мен фақат ўзимни ўйлаётганим йўқ-ку!

— Раис сенга нима ёмонлик қилди? — деди Турдимурод қассоб. — Осилаверасанми ҳадеб? Текшир-текширлардан тўйиб кетдик-ку!

— Раис шахсан менга ҳеч қандай ёмонлик қилмаган! — деди Ашуралиев хуноб бўлиб. — Унда ҳеч қандай хусумат-ғаразим йўқ! Нима учун, нима мақсадда ёзаётганим энди сизларга тушунтиришининг ҳожати йўқ, шекилли. Қалланларда фақат битта фикр — нима қилиб бўлса ҳам раисни ҳимоя қилиш! Ахир бу раис сизларга, қишлоққа, умуман халққа нима қаромат кўрсатяпти? Колхоз хароб бўлди-ку! Илгари областда машғал хўжалик эди. Наҳотки шуни билмасанглар? Мен кўрган, одамлар кўрган нарсани наҳотки сизлар кўрмасанглар?!

— Одамларни қўявер, эл оғзига элак тутиб бўлмайди. Сен... қўйгин энди шу ишингни. Бу — ҳаммамизнинг илтимосимиз, Элбек, — деди маҳсум худди ялингандек бўлиб. Чамаси, раис уларга жуда қаттиқ тайинлаган эди.

— Йўқ, энди сўзимдан қайтмайман!

— Ёзаверасанми?

— Ёзавераман.

— Қачонгача ёзасан?

— Колхозда адолат ўрнатилмагунча ёзавераман.

— Қачон адолат ўрнатмоқчисан?

— Сизлар шунақа ҳақ ишни қўйиб, ноҳақликка фатво бериб турсанглар яқин орада адолат ўрнатилмайди!

Ашуралиев аслида «Холбой пўрдоқ бошлиқ юлғич, муттаҳамлар йўқотилганда адолат бўлади!» демокчи эди-ю раисга кўзи тушиб индамади. Холбойнинг олдинги зуғумкор қарашлари йўқ, бир оз шаштидан тушиб, ювош тортиб қолган эди. Аммо бу шунчаки эшаги лойдан ўтгунча тилинаётган сиполик эди, холос.

— Элбек! — деди раис муросаюмуз оҳангда. — Отанг тенги одамларнинг гапини ерда қолдириш гуноҳ бўлади-я!

— Энди шу йўлига ўтдингми? — кесатди Ашуралиев. — Ахир бу фирромлик-ку! Дарвоқе, жиноятчига фирромлик нима деган гап! Аммо гуноҳ билан савоб ҳақида ҳамма гапирса ҳам сен гапирма! Гуноҳ бўлади!

— Оғзингга қараб гапир! — деди раис тутоқиб.

— Кўп ўжарлик қилма энди, Элбек. Бирон дард-илинжинг бўлса секин раиснинг қулоғига айт, йўқ демайди, ёки мана бизга ёрил, иложини топамиз, — маҳсум яна аврашга тушди.

— Бас энди, бас! — деди Ашуралиев хит бўлиб. Азбаройи сиқилганидан дод деб юбораёзди.

— Майли, овора бўлманглар, бунга гап уқтиргунча эшакни мулла қилиш осон! — раис охири чиқолмади, Ашуралиевга тик боқди. — Энди ўзингдан кўр!

— Э бор-э, осмон кўлингда бўлса ташлаб юбор! — Ашуралиев ўрнидан туриб кетди, беихтиёр раисга қараб хезланувди, маҳсум қўлидан тутиб қолди. Ашуралиев шайтонга ҳай берди-ю қўл силтаб чиқиб кетди.

Эртаси кунни уни мактаб директори кабинетига чақиртирди. Ашуралиевдан «ёзувчилик фаолиятига» энди бутунлай чек қўйишни талаб қилди, акс ҳолда оқибати ёмон бўлишини уқтирди.

Директор раис билан куда эди. Умуман, қишлоқдаги ҳамма катталар ўзаро куда-кудагай, қариндош-уруғ... Бу «анъана» узок йиллардан буён давом этарди. Қариндошлар жуда аҳил, кимнинг

бошида «қора булут» уймалашса, дарҳол бир-бирига ёрдам қўлини чўзишади. Қўл эса узун...

Орадан яна кунлар, ойлар ўтди. Колхозда ҳамма иш эскича давом этар, ҳамон раиснинг айтгани айтган, жиноятлар, ҳийла-найранглар, талон-тарождларнинг чеки-чегараси кўринмас эди.

Ашуралиев бир оқшом дала йўлидан келаётиб кенг майдондаги колхоз макказорида галати манзарани кўрди. Одамлар—биров пийёда, биров от-эшақ, машина, мотоциклда маккани ўриб, юлиб-юлқаб, худди чумолидай ғимирлашиб маконига ташмалашарди. Оёқ-қўллари, башара ва кийим-кечакларининг лой-тупроққа беланганига ҳеч ким парво қилмасди. Бу ерга эрта-индин комбайн тушиш керак эди. Аммо кимдир атай макказорга сув қўйиб юборган, натижада вақтинча ўғирликка имкон туғилган эди.

Бу нохуш манзарани кузатиб турган Ашуралиев худди қанотли туя кўргандек бир дақиқа серрайиб қолди. Шу лаҳза у қўлида суратта оладиган кинокамераси бўлмаганидан жуда-жуда афсусланди. Унингча, бу фактни фақат шу йўл билангина исботлаш мумкин эди. Оғзаки гаплар, хатто ёзма маълумотларга энди у ишонмасди.

«Қизик, — деб ўйлади Ашуралиев. — Ҳозир шу ерга раис келиб қолса нима бўларкин? Одамларга «Ҳой, нима қиляписизлар дея олармикин? Менимча, финг деёлмайди. Чунки ўзи ўғрибоши, тили қисик. Одамлар унга олдин ўзингга бок, кейин ноғора қок, дейишлари тайин. Шунинг учун иллатлар болалаб кетаверади...»

Ашуралиев эртаси кунни оддий бир колхозчи йигирма йил беҳуда кута-кута ахйири раисга пора бериб, иморат учун ер олганини эшитганда овоз ёзадиган чўнтақ магнитофони бўлмагани учун ҳам афсусланди. Шунда Холбойга ўхшаган раисларингни-на эмас, осонгина сотилиб кетаверадиган комиссиялар, текширувчи-ревизорларни ҳам фош қилиб, жазосини бериб қўйиш мумкин деб ўйларди. Ҳозирча эса оқни оқ, қорани қора эканлигини исботлаш унинг учун ҳал қилиб бўлмайдиган мушкулот эди.

Оқсоқоллар тазйиқидан сўнг Ашуралиев тап тортмай яна юқорига шикоят йўллади. Бу гал комиссия айрим фактларни қисман тўғри деб топди. Ашуралиев бунни эшитиб, ҳафсаласи пир бўлди. У раис ишдан бўшатилибгина қолмай, жиноий жавобгарликка тортилиши керак, энг жайдари адолат, оддий ҳақиқат мантиғи шуни тақозо қилади деб ҳисобларди.

Қишлоқ зиёлисининг, айниқса қишлоқ ўқитувчисининг ўзига яраша масъулияти, ташвишлари беҳисоб. Ашуралиевнинг шикоят ёзишдан бошқа ишлари ҳам етарли эди. У адолат, ҳақиқат учун баҳоли қудрат курашди. Аммо одамнинг жисмоний-руҳий қуввати ўлчовли. Саъй-ҳаракатларидан қутилган натижа чиқавермагач, боёқиш домланинг ахйири тинка-мадори қуриб, шашти пасайди.

Ёзги таътил маҳали қишлоқда тўй бўлди. Ашуралиев пойтахтдаги редакциялардан бирида ишлайдиган собик ўқувчиси билан ёнма-ён ўтириб қолди. Журналист домласининг ёзишмаларидан қисман оғоҳ эди, гап орасида шикоятларнинг натижасини сўради. Ашуралиев бор гапини айтиб берди.

— Ҳақиқат учун курашни билиш керак, домла, — деди журналист. Сизлар эса, мени кечирингу, ана шу муҳим нарсани яхши билмайсизлар. Жиноятчи-муттаҳамлар қанчалик туллак, устамон бўлса, уларга қарши курашадиганлар ҳам шунчалик тадбиркор, доно ва матонатли бўлиши керак. Яна насихат қиляпти деб ўйламанг, куйинганимдан айтяпман. Бошқалар шикоят ёзганда сиз жим эдингиз, энди улар сизга томошабин. Фирром текширувчилар бунни ҳисобга олмайди дейсизми? Агар сизлар собитқадамлик билан, биргаликда, ҳеч нарсадан тап тортмай курашсанглар, албатта ҳақиқат юзага чиқмай қолмайди.

— Бу гаплар айтишга осон, лекин амалда-чи? — дея эътироз билдирди Ашуралиев. — Сен қишлоқдан чиқиб кетганингга анча бўлган, маҳаллий шароитни яхши билмайсан. Масалан, колхоз уставига кўра кўп масалалар правление йиғилишида адолатли ҳал қилиниши керак. Аммо бизнинг раис ҳамма ишни якка ўзи ҳал қилиб қўя қолади. Устав-пустава билан иши йўқ. Ўзи хон, қўланлиқ майдон. Бундай камчилик фақат бизнинг колхозгагина хос деб ўйлайсанми? Демак, амалда, одат тусига кириб қолган айрим ишларимизни яна чуқурроқ ўйлаб кўриш лозим. Шундай тартиб ўрнатиш керакки, аввало тартибсизлик, жиноят юз бериши мутлақо мумкин бўлмай қолсин, шундай иш содир бўлса, гуноҳдор осонгина тумшугидан илинсин! Бу битта менинг тилагим эмас.

— Тўғри, гапларингизда жон бор, домла, — деди журналист. — Ҳозир ҳамма жойда шунга интилиш бўляпти-ку!

Одамлар партиямизнинг бу одил сиёсатини жон-жон деб маъқуллаяпти. Муттаҳамлар, попок кимсаларнинг пайтавасига қурт тушган. Улар бирин-кетин жазога тортиляпти. Имоним комилки, сиз тилга олган айбдорлар тумшугидан илинади.

— Илантириш қийин бўляпти-да, — деди Ашуралиев қуйиниб.

— Илинмай қаёққа боради, илинади. Келинг, яхшиси биргалашиб курашамиз.

— Канақасига? — Ашуралиев ҳазиллашяпсанми дегандек собиқ ўқувчисига ишонқирамай қаради. Журналист жиддий жавоб қилди:

— Шунақасига! Бунинг ҳеч қандай бош қотирадиган жойи йўқ. Сиз тўплаган фактларингизни берасиз, мақола, балки фельетон қилиб ёзиб чиқарман. Ўйлайманки, бирон натижа чиқади.

Ашуралиев индамай ўтираверди.

— Хўш, келишдикми? — деди журналист бетоқат бўлиб.

— Энди, қандоғ бўларкин? Менимча, кераги йўқ.

— Мен сизни тушунмаёпман, домла! Нега энди иккиланиб, ланжлик қилясиз? Сиз иғвогар эмассиз, хайрли, савоб ишга қўл уряпсиз. Энди ана шу бошланган ишни охирига етказиш керак. Ўзингиз-ку шунча вақт арз-додингизга кулоқ соладиган одам тополмай хуноб бўлиб кетдингиз, энди биров ёрдам берай деса...

— Тўғриси, шу ишлар жонимга тегди, ҳиқилдоғимга келди, — Ашуралиев бармоқларини томоғига тиради. — Сен газетага ёзиб чиқсанг, кейин алғов-далғов бўлса, бу ишда қўлим борлиги барибир сир бўлиб қолмайди. Раис уруғ-авлоди билан мендан домангир бўлади, кун бермайди. Ахир мен ҳам тирикчилик қилишим керак, бола-чака бор...

— Илгари кўрқмаган эдингиз-ку! — деди журналист афсус билан бош чайқаб.

— Мен яхшиси кейин сенга ёзиб юбораман. Адресингни қолдир.

Журналист адресни ёзиб берди. Шу билан суҳбат совиди.

Ашуралиев сўзининг устидан чиқмади, собиқ ўқувчисига ҳеч нарса ёзмади. Ростдан ҳам жон ширинлик қилдими ёки бошқа нарса сабаб бўлдими — буниси номаълум эди.

Колхозда ҳамон ишлар ўлда-жўлда, ҳамон тартибсизлик ва хўжасизликнинг охири кўринмас, одамлар эса пана-панадан раиснинг қилмишлари, «еб кетди, ичиб кетди»лар ҳақидаги сўнгги ахборотларни ўзаро баҳам қўришдан нарига ўтишмас, жиддий бир ўзгариш бўлишини кўпчилик истар, аммо биргина истакнинг ўзи камлик қилар эди.

Ашуралиевнинг «ёзувчилик фаолияти» ҳам қишлоқдаги бошқа «ёзувчилар» қатори тўхтаб қолди.

Юқоридаги можаролар уйдирма эмас. Мен бунга ўхшаган воқеа-тафсилотларни анчадан буён кузатиб келаман. Кўпдан буён кўнглимга тинчлик бермай келаётган мулоҳазалар, ўй-муаммоларни шу баҳонада ўртоқлашгим келди. Шу мақсадда баъзи тафсилотларни умумлаштирдим, айримларини атай, алоҳида таъкилладим. Назаримда, ҳамма гап айланиб келиб битта муҳим муаммога тақаларди: нега энди Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI пленумидан кейин ижобий ўзгаришлар рўй бераётган, ленинча иш услуби, партия ва давлат интизоми мустаҳкамланаётган бир паллада ҳамон айрим жойларда ўзгаришлар жуда секинлик билан бўляпти, ҳамон ҳамманинг меъдасига тегиб кетган эскича услубда иш юритил-япти? Нега айрим раҳбарлар бўлаётган хайрли ишларга шунчаки бир кампаниячилик деб қарамоқдалар, яна эскича иш услубига қайтишни хомхаёл қилмоқдалар? Нега?

Партиямиз нуқсонларни рўй-рост очиб ташлаётган экан, кураш осон бўлмаслигини ҳам назарда тутган, албатта. Мураккаб, қийин шароитда ғойибдан мадад кутиб ўтирмай курашга бел боғлаган Ашуралиевнинг борлиги гарчи бошлаган ишини ирода ва сабот билан охиригача етказолмаган бўлса-да, ҳарқалай, кишини қувонтиради. Айни чоғда Холбойга ўхшаган ноинсофлар ҳамон бемалол номаъқулчилигини қилиб юрганлиги, ҳатто уларни қўллайдиган раҳнамолар ҳам топилаётганлигидан ташвишланмай, афсусланмай илож йўқ. Мен ишонаманки, бугун бўлмаса эртага Холбойларнинг илдизи қуритилади. Ҳақ жойида қанча эрта барқарор бўлса, шунча яхши! Партиямизнинг ҳозирги адолатли сиёсати ҳам шунга тақозо этади. Чунки партиянинг халқ манфаатини кўзлашдан юксакроқ мақсади йўқ. Шундай экан, у ҳаминша халққа, оммага, унинг ташаббускорлигига таяниб иш кўради. Демак, бугун одамларнинг инсоний, гражданлик бурчини юксак даражада англаши янада муҳим ижтимоий аҳамият касб этади.

Қишнинг сўнгги кунлари

Расми О. ҚОЗОҚОВ чизган

Игорь жангномаси

800 йиллиги жаҳон миқёсида кенг нишонланаётган рус халқ эпоси «Игорь жангномаси» жаҳон адабиёти жавонидан жой олгандир. Бу асарнинг бош қаҳрамони, ёш князь Игорь Святославич — салбий образ сифатида талқин қилинади.

У енгил шон-шуҳрат топиш истагида половецлар-Кумонлар юртига лашкар тортади ва мағлубиятга учраб асир тушади. Уша даврларда Киев русининг энг яқин қўшиниси бўлган, руслар «Половец»,¹ яъни «бугдойранглилар» деб атаган Кумонлар Игорнинг мағлубиятидан фойдаланиб, қарши ҳужумга ўтадилар, ўзаро низолардан ҳолдан тойган Киев князлиги қаршилик кўрсатишига ожизлик қилади. Асарнинг асосий ғояси ана шу воқеалардан кейин князь Святослав тилидан очиб берилади, у рус князларининг ўзбошимчалик билан қўшни халқлар тинчлигини бемаҳал бузганликларидан шикоят қилади, ва халқни бирликка чақиради. Шуниси диққатга сазоворки, князь Игорнинг асирликдан қутулиб, юртига қайтишига Кумон йигити —

Овлур ёрдам беради. Бу эпизод шу жиҳати билан Алпомш ва Қоражон ботир муносабатларини эслатади. Ҳар икки дoston қаҳрамонларини ҳам мардона дўстлик мақсадга етказлади. Игорь юртига қайтгач муқаддас Пирогоша саждагоҳига бориб ўз қилмишларига тавба-тазарру қилади, ана шу қайтиш — халқ шодиёнасига сабаб бўлади.

Уруш ва тинчлик — давримизнинг асосий муаммоси бўлиб турган бугунги кунда улғур рус эпоси «Игорь жангномаси»нинг байрам қилиниши алоҳида аҳамиятга эга бўлган воқеадир. Қуйида «Игорь жангномаси»дан парча ўқийсиз:

Святослав ҳасрати

Святослав туш кўрар,
Тушлари алғоқ —
Киев довонида
Нотинч тўлғонар.
Икки нордек ўғли
Эмишки, шундоқ —
Уни ўриндиқда
Қорага ўрар.
Ҳамда май тутармиш,
Зангори ранг май.
Тахир эрман ҳиди
Анқирмиш ундан,
Ўғиллар оғзига
Қуяр аямай.
Ота кўнгли озар
Зангор заққумдан.
Қумонларнинг бўм-бўш
Садоғин қоқиб
Кўксига тўкармиш
Олмосу-гавҳар.
Тинимсиз олқишлар
Айтишар эмиш,
Том эса осилиб,
Солармиш хатар.
Тўсини устига
Оғиб қолганмиш,
Қарғалар қағиллаб
Солармиш шовқин,
Учиб-қўнар эмиш,
Силташиб қанот.
Бутун борлиғида
Мудҳиш бир ваҳм,
Бутун вужудида
Бир соқов фарёд.
Плесне кентининг
Юксак девори —
Устида қузгунлар
Тиним билмади,
Олисдан князнинг
Маскани сари
Чарх уриб учишни
Канда қилмади.
Кисани ўрмони
Қўзғолиб қолди,
Босиб бораверди
Денгизга қараб,
Гулдиради ўрмон,
Қасирға солди,
Даҳшат изғийберди
Борлиқни қамраб....

Тушга таъбир сўрар
Князь уйғониб,
Юраги алағда,
Сир бермас аммо.
Боярлар сукутда,
Ўйларга толиб —
Оғир хўрсиниқдай
Қилурлар имдод:
— Хаёлинг чулғамиш
Қайғули армон,
Тақдир юз ўгириб,

Тарк этмиш омад.
Икки лочин учиб
Олис юрт томон
Тмутароканни
Этмоқ истар — забт.
Аммо қанотлари
Қирқилди ногоҳ,
Узоққа бормасдан
Тойдилар ҳолдан.
Гирдларини зулмат
Қоплади мутлоқ,
Умидин йўқотди
Эрку-иқболдан.
Икки кўёш юзин
Босмиш қора доғ,
Уч кундан сўнг кундуз —
Бўлди қора тун.
Саробга айланди
Сен ишонган тоғ,
Қулади суянчинг —
Икки зар устун.
Святослав ва Олег,
Ёрқин кўш ҳилол
Қоял дарёсига
Чўкди-да кетди.
Фарқ бўлди умидинг,
Князь, қулоқ сол,
Улар ҳалокати
Ёвга қўл келди.
Энди қумонлар ҳам
Ошгуси ҳаддан,
Нурни ўксиз зулмат
Забт этди буткул.
Бостириб келурлар
Қуюндек даштдан,
Сиртлондек изғишар
Бизнинг ёқларда,
Энди эл қолмағай
Улардан омон.
Оҳ-воҳлар учади
Қон дудоқлардан,
Ёвуз руҳ — ҳукмрон,
Қасос — ҳукмрон.
Шоён эркимизни
Қилмоқда қувгин
Тизгинин йўқотган
Саркаш гирдибод.
Ночор бошлар узра
Чарх урар қузгун,
Тушинг маъниси шу,
Таъбири — фарёд.

Билсанг, Гот қизлари
Куйлашар қувноқ
Жўшқин зангор денгиз
Қирғоқларида,
Бус даврин эслашар
Мақташиб бу чоқ,
Тақиб зар сирғалар —
Қулоқларига.
Унинг ўч олганин
Шарокан учун
Кўкларга кўтариб
Қўшиқлар айтар.
Руслардан ўлжага
Олинган олтин —
Жаранглаб акс-садо
Берар-да, қайтар.

Аммо эгилгандир
Бизнинг бошимиз,
Ошно бўлиб қолди
Дарду-ғам фақат.
Томоққа қадалган
Аччиқ ёшимиз.
Очиқ айтай десак —
Сигмас эди ҳад...

Тушинг маъниси шу,
Таъбири фарёд!

Святослав уҳ тортди,
Қўзғолди оғир,
Сўз очди. Бебаҳо —
Сўзлари, аммо —
Кўзлари аламли
Ёшлардан басир,
Қаддин букмиш бошга —
Тушган бу савдо...

— Оҳ жигар бандларим,
Игорь, Всеволод,
Нечун ошиқдингиз
Кўтармоққа тиғ,
Ахир сиз эдингиз
Менга кўшқанот,
Энди сиз асиру,
Отангиз мунглуғ,
Қумонлар юртига
Солдингиз низо,
Бемаҳал даштликка
Кўтардингиз қўл.
Қандай бу қилмишга
Бўлмайин ризо,
Шухрат деб қулфатга
Гар очсангиз йўл!
Тадорик кўрдингиз
Ғайрлик билан,
Тўқмоққа шайланиб
Қумонлар қонин,
Мардона юракли,
Жангда чиниққан,
Оташда тобланган
Лочинлар қани!
Сочимнинг оқига
Оқлар кўшдингиз,
Кўксимнинг оқига —
Оҳлар кўшдингиз!

Энди у кудратли,
Тенгсиз давлатдор —
Ярослав оғамни
Изларман қайдан...
Чернигов аҳли ҳам,
Сардор, тотронлар,
Шельберлар, ольберлар,

Жангда жайнаган —
Ревуглар, топчоқлар
Туриб ёнма-ён,
Қуюндай чимраниб
Қўзғолган чоғи
Ғаним тўдаларга
Келтирар қирон
Қалқонсиз, суғуриб
Қўнждан пичоғин.

Боболар шаънига
Қилиб зътиқод,
Ғанимлар устидан
Қозонган зафар.
Сизга-чи? Бу туйғу
Тамом экан ёт,
Ёт экан — мағлублик
Демак, муқаррар.
Дедингиз: «Ўтмишнинг
Шону-шавкати
Албатта бизники
Бўлмоғи керак!
Насиб этса агар
Тақдир ҳиммати —
Бизнинг ҳасмимизда
Қолгай келажак!»
Менсиз от сурдингиз
Қоялга, эвоҳ,
Йўқ, андуҳ чекмайман
Кексалик учун.
Ғалат бўлар эди
Ёшликка қайтмоқ
Оқиллик синайдир
Шижоат кучин!

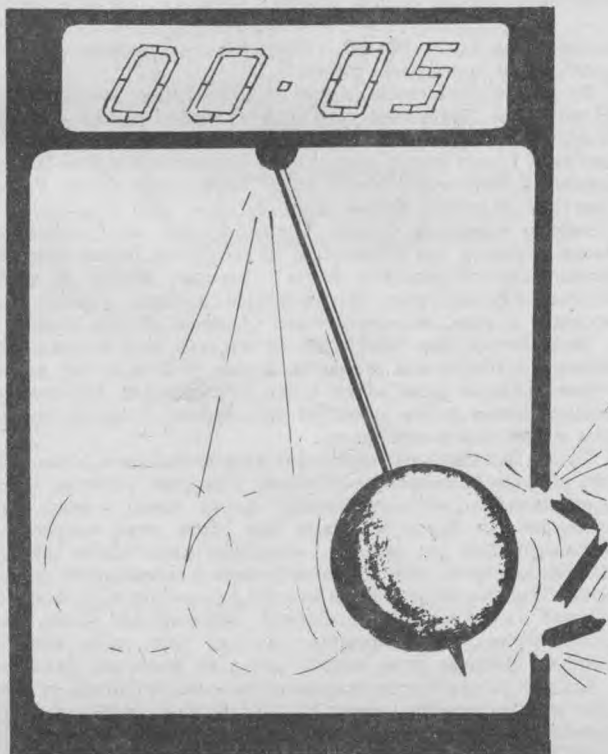
Едгор ОБИДОВ таржимаси.

1. Қадим Русьда Қипчоқлар, Қумонлар ва бошқа қўшни туркий халқларни умумий ном билан «Половец» яъни «буғдойранглилар» деб аташган. Профессор Карл Менгес, Дм. Лихачёв фикрича Русьга яқин халқ — Қумонлар бўлган.

Азиз Қайумов

ЯХШИ ТОПИБ СЎЗЛАР...

1958 йили Тошкентда Осиё ва Африка ёзувчиларининг анжумани бўлиб ўтди. Сентябрь ойининг бошлари эди. Навоий номидаги Ўзбек давлат академик Катта театри биносига ҳар куни турли мамлакатлардан келган ижодкорлар ўз фикр-туйғуларини баён этадилар, шеърлар ўқийдилар. Осиё мамлакатларидан келган баъзи шоирлар ўз асарларини ўқиб эмас, куйлар эдилар. Минбарга гўё шоир эмас, кўшиқчи чикқандек туюларди кишига. Бир куни дўстлар даврасида мен шу ҳақда гапирдим. Суҳбатдошларимиздан ёши улурғоғи менга жавобан шундай дедилар:

— Шоир кўшиқ айтган эмас, у ўз шеърини ўқиган. Сизнинг ота-боболарингиз ҳам шеърни куйлаб ўқиганлар. Фақат ажнабий меҳмонларнинг шеър оҳанги нотаниш бўлганидан сизга кўшиқдек эшитилган.

Дарҳақиқат, кекса авлод шеърни куйлаб ўқиган. Мен ўзим ҳам шундай ўқишларни тинглаганимни эсладим.

1940 йил. Ўзбекистон мактабларида Навоий асарлари кенг ўқитила бошлаган пайт. Биз — саккизинчи синф ўқувчилари Навоийнинг «Золим подшоҳлар», «Риёли шайхлар» тўғрисидаги шеърларини ўқиймиз.

Табийки, шеърларда тушунарли бўлмаган сўзлар кўп. Ўқув китобининг саҳифалари лугат билан тўла. Кўп сўзларнинг талаффузини, аруз вазини қондаларини билмаймиз. Мисраларни ўқиб, уларнинг маъзини чақиш қийин. Бир куни мактабимизда юқори синф ўқувчилари учун Навоий ижоди тўғрисида лекция бўлажаги эълон қилинди. Ҳаммамиз бир синфга йиғилдик. Лектор кириб келди. У баланд бўйли, ранги анчагина синикқан, кўрimsиз киши эди. Эғнида кўп кийилганидан хийла эскирган, аммо тоза костюм, кўлида тошбосмада босилган, кўп ўқилганидан бўлса керак бир оз уринган «Хамса» китоби. Мактаб мудирди лекторни бизга таништирди. Лектор Ўзбекистон Давлат университетининг (ҳозирги Самарқанд давлат университети) доценти экан. Лекин ўша пайтларда қандайдир сабаблар билан университетдан кетган, Қўқонга келиб қолган, педагогика билим юртида дарс бераркан. Танишувдан сўнг лектор баланд, ҳаяжонли овоз билан лекцияни бошлади: «Ўзбекнинг улуг шоири Алишер Навоий...» Лекция икки соат давом этди. Дастлаб бепарво бўлган ўқувчилар дарс давомида бу ўқитувчининг билимдонлигига, ифода услубининг мукамаллигига, Навоийга муҳаббат билан тўла қалбининг оловли тафтига махлиё бўлиб қолдилар.

У жуда тушунарли, таъсирчан ва равон жумлаларни баланд овоз билан сўйлар, шеърини парчаларни эса стол устида турган араб ёзувидаги «Хамса»дан оҳанг билан ўқиб берар эди. Бундай оҳанг тингловчиларга энг ёқимли кўшиқдан ҳам ортиқ роҳат бағишларди. Бутун синф жим-жит, бир вужудга айланиб, ўқитувчининг сўзларини жон қулоғи билан тинглар эди.

Ҳаммамиз бу дарсинг ҳеч ҳам тугалланмаслигини истар эдик. Лекин машғулот аяунланди. Ўқитувчи бир неча тушган саволларга жавоб бергач, қандай камтарона равишда пайдо бўлган бўлса, шундай синфдан чиқиб кетди. Биз ўқувчилар эса зўр ғала-ғовур билан дарсдан олган ҳаяжонли таассуротимизни гап-лашар эдик. Ҳамма тўлқинланган, ҳаммада Навоийга нисбатан бутунлай бошқача бир караш пайдо бўлган эди. Ана шу дарсдан сўнг менинг кўзим ярқ этиб очилгандек бўлди. Кўнглим тубига Навоийга бўлган муҳаббат учқуни тушиб, порлай бошлади.

Тушди дил доманина бир шараре шўр ангез...

У мухтарам ўқитувчи аллақачонлар дунёдан ўтиб кетганлар. Аммо унинг Навоий ижодига ихлос ва муҳаббат билан тўла оташин сўзлари ҳамон хотирда. Ўша учқундан пайдо бўлган олов ҳамон гулхандек гуриллайди.

Мана сўзнинг қудрати.

Сўз гуҳариға эрур онча шараф
Ким бўла олмас анга гавҳар садаф.

Тўрт садаф гавҳарининг дуржи ул
Етти фалак ахтарининг буржи ул.

Яъни: сўз гавҳари шунчалар шарафлидирки, унга гавҳар садаф ҳам бўла олмайди. У тўрт садафдаги гавҳар сақланадиган қутича, етти осмон жисмларининг айланадиган жойидир. (Навоий, «Ҳайратул аброр»дан. «Хамса» 1960 й. 33-бет.)

Демак, сўз гавҳардан ҳам қимматли, ер юзаси, самовий

жисмлардан ҳам улугроқдир. Инсоннинг бошқа мавжудотдан афзаллиги ҳам сўз туфайли («Сўз била ҳайвондин анга имтиёз», Навоий).

Модомики, сўз инсонга шунчалар афзалият бағишлар экан, киши уни жуда қадрлови ва ундан ғоят ўринли истифода этмоғи керак.

Юқорида шеърнинг оҳанг билан ўқилиши тўғрисида сўз юритдик. Бу шеърнинг таъсир кучини оширади. Тингловчига ҳузур бағишлайди. Аммо бу — ҳамма шеър ҳам оҳанг билан ўқилсин деган гап эмас. Бу — шеър чиройли ва таъсирчан равишда ўқилсин деган гап.

Маълумки, ҳар бир шеър шоир қалбидан чиқади. Шунинг учун у тўлқинли бўлади. Шеър ўқиганда ана шу тўлқинлар тингловчи қалбига етиб бормоғи ва унда жавобий мавжлар кўтармоғи шарт. Бу гаплар шеъргагина эмас, балки барча нутқ хилларига ҳам боғлиқ. Хусусан, минбардан айтилаётган сўз аниқ ва тушунарли бўлиши керак. Шунинг учун минбардан сўзловга қарор қилган киши жуда пухта ҳозирлик билан чиқиши керак.

1954 йил бўлса керак, бир йиғилишда мен қаттиқ хижолатда қолганман. Тошкентдаги олимлар уйда йиғин бўлди. Бир-икки ўртоқ менга сўзга чиқмоқни таклиф қилдилар. Қистов натижасида минбарга чиққач, гарчи баъзи фикрларим тайёр бўлса-да, пухта ўйлаб кўрмасдан, бемаслаҳат ўша фикрларни ўртага ташладим. Мажлис аҳлининг кўпчилигига бу фикрлар ёқмади. Мен минбардан туриб сўзлашга тайёргарлик кўрмаганим туфайли эҳтимол ўшанда ўз фикрларимни кўпчиликка тўғри еткази олмаган эдим. Натижада кўпчилик одам менинг фикрларимни рад этиб, устига устак менга таънамуз гаплар айтдилар. Йиғилишда бесаранжомлик юз берди. Хайрият бир тажрибали ва тadbиркор киши сўзга чиқиб, яхши гаплар билан одамларни тинчитди. Мен эса тамоман мағлубиятга мубтало бўлдим. Бундан хулоса шуки, киши иккита одам олдида гапирадиган бўлса ҳам, ўз фикрларини йиғиб олиб, пухта ўйлаб, тингловчиларга ўз фикрини тушунтира биладиган ҳолда сўзламоғи керак. Пала-партиш гап гапирмоқ жоиз эмас.

Ҳар бир гапнинг ўз ўрни бор. Сухбатда ўша гапни гапириш фурсати келгандагина айтмоқ маъқул. Афанди бир полизга шолғом ўғирлашга тушган экан. У шолғомларни юлиб қопга солаётганда полиз эгаси келиб қолибди.

— Хей, нима қиялсан? — дебди полиз эгаси.

Афанди:

— Эй биродар, уйдан чиққанимда қаттиқ шамол кўтарилди. Шамол мени учуриб келтириб шу полизга ташлади. Шамол зарбидан шолғомга ёпишим, улар юлиниб кетаберди, — деб жавоб берибди.

Полиз эгаси кулиб:

— Ҳеч қандай шамол бўлган эмас. Майли, бу ёлғон гапга ишондм дейлик, лекин ким шолғомларни қопга солди? — деб сўрабди. Шунда афанди:

— Хей, сен, нега хотинингга кавуш олиб бермайсан? — дебди дабдурустан.

— Бу гапнинг шолғомларга нима даҳли бор? — дебди таажжубланиб полиз эгаси. Афанди унга жавобан:

— Гапни кавласа гап чиқа беради-да, — деган экан. Шунга ўхшаб пойма-пой гапларни ўрин-ноҳрин гапирабериш мақбул иш эмас. Ақлли ҳамсухбат ўз суҳбатдошининг кайфияти, унинг қайси мавзу, қайси тарздаги гапга мойиллигини пайқаб сўз айтмоғи шарт. Томдан тараша тушгандек оғзига келган гапни тўқиб солмоқ номақбулдир.

Навоий, Жомий ва яна бир киши суҳбат куриб ўлтирганларида учинчи киши бир фикрни изҳор этади. Жомий ҳам унинг айтганини маъқуллайди. Навоий ҳеч нарса демайди. Кўп ўтмай шу фикрнинг нотўғри эканлиги исбот топади. Жомий кулиб:

— Биз хато фикр қилган эканмиз, — дейди. Шунда Навоий, ўшанинг нотўғри эканини бир китобда ўқиган эдим, дейди. Жомий яна кулиб Навоийдан нега буни олдин айтганини сўрайди.

— Бу киши ишонч билан айтдилар. Сиздек киши маъқулладилар. Шундай фурсатда менинг раддия билан кишимин одобдан бўларми эди, — деб жавоб беради Навоий. Бу суҳбат Жомий билан Навоий ўргаларида қанчалар назокатли, одобли муомала бўлганини кўрсатади. Ҳатто бир фикрнинг нотўғри эканлигини ҳам Навоий дарҳол айтишини лозим кўрмаган, пайти келгандагина айтмоққа жазм этган.

Қандай гап бўлмасин хоҳ ёқимли, хоҳ ёқимсиз, хоҳ тўғри, хоҳ нотўғри — одоб қобилига ўралган ҳолда айтилмоғи керак. Ҳатто баҳс пайтларида ҳам, кескин тортишувларда ҳам қарши

томоннинг шахсиятини ҳурмат қилиш шарт. Чунки ўзгага нисбатан беҳурматлик, ўзига нисбатан беҳурматлик демакдир. Ҳар қандай ҳолда ҳам киши яхши гапни топмоғи мумкин ва лозим.

Яна бир муҳим мавзу — кишиларнинг ўзаро муомалаларидаги сўзлашув одоби тўғрисидадир.

Ота ва она билан фарзандлар қандай сўзлашмоғи керак? Фақат одоб билан. Ота ва онага ҳурматли муомала ҳар бир фарзанд учун зарурий шарт. Албатта, ҳар бир масаллада ҳам фикрлар тўғри келабермаслиги мумкин. Лекин ота ва онага шаккоқлик қилиш, бетга чопарлик билан гап қайтариш инсонийликдан ташқари бир ҳолатдир. Ўзбекларда бир гапдан қолиш деган ифода бор. Шу жуда ҳикматли гап. Абдулла Қаҳҳорнинг «Шоҳи сўзана» пьесасида она ўғлининг Мирзачўлга кетмоқ қарорини эшитгач, бобилаб беради. Аммо ўғил секин-аста, гўё олдиндан онасининг гапига кўнган бўлиб, уни ховуридан туширади, сўнг ўз сўзини ўтказди. Бир хорижий фильмда бундай воқеа баён қилинган эди: бир бойвачча йигит ва камбағал қиз бир-бирини севишади. Аммо йигитнинг онаси бунга монелик қилади. Натижада қиз ўзини ҳалок этади. Она ўғлини шундай қизнинг ҳалокатига сабаб бўлдинг, дея қаттиқ айблайди. Йигит:

— Ахир, ўзингиз унга уйланишимга қўймадингиз-ку, — деб хитоб қилади.

— Йўл қўймадим, ҳозир ҳам йўл қўймасликка ҳаракат қилган бўлар эдим. Аммо сен ўзинг унга уйланишим керак эди, — деб жавоб беради она. Демак, она ўз фикрида қолса-да, ўғлининг хатти-ҳаракатига кўнмоққа ўзини шайлаган эди. Бу ерда она ўғлининг бўшлиғи, қатъиятсизлигини қораламоқда.

Бундан хулоса шуки, агар фикрлар турлича бўлса, шаллақилик қилиб, жанжал чиқариб ўлтирмаган оқилона бир йўл топиб, киши ўз қарорини амалга оширмоғи мумкин. Чунки ота ва она ҳеч қачон ўз фарзандига ёмонликни раво кўрмайди. Фақат тушунчалар бошқача бўлиши мумкин ҳолос.

Ўқитувчи билан ўқувчилар ҳам ўзаро ширин сўз бўлишлари лозим. Яхши ўқитувчи ўз шоғирдига доимо муҳаббат билан қарайди. Аммо одамлар хилма-хил. Гоҳо баъзи ўқувчилар ўз ўқитувчиларини танкид қилдилар, уларнинг дарсига баҳо бермоқчи бўладилар, ўқитувчи шаънига нолойиқ сўз айтадилар.

1944 йил. Биз САГУ шарқ факультетининг I курсида ўқиймиз. Талабалардан бири мажлисда форс тили ўқитувчимиз ҳақида анчайин танкидий фикрлар айтди. Ўша ўқитувчининг дарс бериш методикасидан беҳабар эканлигини юзига солди. Шунда факультет декани ҳалиги талабага қараб кескин равишда:

— Ўлтир, бундай гапни гапирма. Ўша ўқитувчи форс тилини сендан яхши билади. Ўшанинг билганидан юздан бирини ўрганиб олсанг, жон дер эдим-а, — деди.

Бу танбех кутилмаган тарзда қатъий бўлганидан ҳамма жим бўлиб қолди. Ҳақиқатдан ҳам ўқитувчи форс тилини мукамал билар эди. Биз эса форс тили у ёқда турсин, ҳатто араб ёзувини ҳам хали дуруст билмас эдик, ўқитувчилар етишмас эди. Шундай шароитда ўқитувчига бирор даъво қилиш ўринлими? Умуман ўқитувчи ўқувчини билим сари, эзгулик сари етақлайди. Бу вазифани уларнинг бирови тажриборлик ва тadbиркорлик билан, бошқаси эса укувсизлик ва ношудлик билан бажаради. Аммо уларнинг мақсади битта — ёшларга билим ва тарбия бермоқ. Шунинг учун ўқитувчиларга ҳаммиша ҳурмат билан муомала қилмоқ, миннатдорчилик сўзларини айтмоқ даркор.

Энди бошқа бир ҳолат. Маълумки ҳар бир хизматчи бир бошлиқ раҳбарлигида ишлайди. Киши ўз бошлигини ҳаммиша ҳурмат қилади, ундан ибрат олади, иш ўрганади. Шунинг учун бошлиқ билан тобеъ хизматчи ўртасидаги сўзлашув, муомала ҳам муҳим аҳамиятга молик.

Ёшлик йиллари мен бир бошлиқ қўлида ишладим. У кишининг кўп ибратли фазилатлари бўларди. Ўзи очик чеҳрали, юмшоқ муомалали, тарбия кўрган киши эдилар. Аммо у киши билан хизматта оид бирор масалани ҳал этмоқ ғоят мушкул эди. Масалга аниқ ҳа, ёки йўқ жавобини олиш қийин кўчарди. Натижада хизмат юмушларини бажариш қийинлашиб кетарди. Бошқа бир бошлиқ эса доимо жиддий, қовоғи солиқ, камгап киши эдилар! Унинг ҳузурига кирмоққа тортинар эди киши. Аммо хизматта оид барча ишларни тез ҳал этар, аниқ жавоблар айтарди. Шунинг учун ишлаш енгил ва қўнғили бўлар эди.

Бошлиқ ўз қўл остидаги кишиларга яхши сўз айтиб, уларнинг қўнғилини кўтармоғи, юриш-туриш, сўзлаш, ишга муносабат, одамийликда ҳаммиша ибрат кўрсатмоғи керак. Аммо шундай вақт ҳам бўладики, ходимга бошлиқнинг бирор гапи ноўрин

туюлади. Шундай пайтда ходим ўзини қандай тутмоғи тузук.

Восифий ўзининг «Бадое ул вақое» китобида қуйидаги воқеани ҳикоя қилади: Навоийнинг ҳузурига бир неча меҳмонлар келишган. Дастурхон ёзилиб таомлар тортилган. Навоий дилгир, ноҳуш кайфиятда эди. Меҳмонлар буни сезишган. Шунинг учун дастурхон йиғиштирилгач, улар кетмоққа отланганлар. Навоий норозилик билан уларга шундай дейди:

— Навоийнинг уйи овқатхона эмас. Бу ерга таом емоқ учун эмас, суҳбат учун келадилар.

Шу пайт ёш шогирди Восифий ҳам бир ёққа отланиб қолган экан.

— Сен қаёққа кетмоқчисан? — деб сўрайди Навоий.

— Ўзингиз, Жомийнинг тоблари қочган, бориб хабар олиб кел, деган эдингиз-ку, ўша ёққа бормоқчиман.

Навоий Восифийни ҳам койиб ташлайди ва ўз хонасига чекинади.

Эртаси эрталаб Навоий Восифийни ўз ҳузурига йўқлади ва унга деди:

— Кеча сенга ноҳақ гап гапирдим. Кўнглинга олмагин. Аммо сезиб туриб эдингки, ноҳуш кайфиятда эдим. Меҳмонларнинг кетуви туфайли бу ноҳушлик яна ортди. Унинг устига сен ҳам ўзим айтган гап ёдимдан кўтарилиб, қарилик устун келаётганини ҳамманинг олдида юзимга солиб хижолат қилдинг. Ўша гапингни айтмай турсанг бўлмасми эди?

Бу ҳикоянинг моҳияти шундаки, катталар ҳузурига ҳамма гапни ўйламай-нетмай гапиравериш керак эмас. Андиша билан, шу гапни гапиришнинг хонаси келдими, ёки йўқми шунга қараб гапириш керак. «Мард киши ёлгон сўз демас, лекин ҳар бир чин ҳам дегулик эмас» (Навоий). Яъни ёлгон гап гапириш керак эмас. Лекин ҳар бир чинни ҳам пала-партиш тўкиб солмоқ жоиз эмас. Керак бўлганда сукут сақламоқ афзал. «Сўзла, мен сени бир кўрайин» деган экан бир кўзи ожиз киши. Сўз орқали, унинг маъноси, жаранги, ифода усули ўринли ёки ноўрин эканлиги билан кишининг ким экани кўринади. Халқда бекорга демаганлар: яхши топиб сўзлар, ёмон копиб...

Муҳаббатнома

Уйғун, Иззат Султон

«АЛИШЕР НАВОИЙ» драмасидан

4 парда VIII кўриниш

НАВОИЙ. Куй,
Ҳазал... Оҳ... Қайтадан тирнар ярамни,
Тагин эслатди у машъум ҳарамни...
«Фақат бир илтимос кўркам чаманда,
Очиб гул ғунчалар этканда ханда,
Жувонмарг ғунчани ҳам эсла, ёд эт!
Унутма, доимо руҳимни шод эт!..»

Навоий сўзлар экан Абдулмалих чидай олмай бир чеккага бориб йиғлайди, йиғисини Навоийдан яширишга ҳаракат қилади.

Унутмайман сени токим, тирикман,
Сени жон ўрнида сақлар тирик тан.
Ҳамон қалбимга сен илҳом солурсен.
Менинг шеърим билан мангу қолурсен.
Сенга беш бебаҳо ҳайкал қурурмен,
Гаҳи Ширин, гаҳи Лайли бўлиб сен,
Яшарсен доимо дostonларимда...
Хазонсиз гул бўлиб бўстонларимда...
Мен эрсам ғам билан йиғлаб кетармен,
Сенинг ишқинг билан танҳо ўтармен.

Абдулмалихнинг йиғиси кучаяди.

Яна кўз ёшими? Кўнглимни бузма!
Ва ёш дарёсида беҳуда сузма!
У дарё хавлидур ғарқ айлағай бот
Ўчирмас дил ўтин кўз ёши, ҳайҳот...

АБДУЛМАЛИХ. Пирим...

НАВОИЙ. Ҳайҳот, бирор осуда дам йўқ.
Кўнгил йиғлайдию, кўзларда нам йўқ.
Эсиз... Тақдир экан қайдан билибмиз...
Азизим, дунёга бевақт келибмиз...

Навоий деразадан боққа қараб жим қолади.

Мана, фасли баҳор кўркам чаманда
Очиб гул ғунчалар қилмоқда ханда.
Гулимнинг қабрига эккан чечаклар,
Очилгандур бу чок... Оҳим печаклар —
Каби кўк тоқига чирмашмасинму?!

ҚИЗЛАР ГУРУНГ ҚИЛАДИ

Бугунги ёшлар, хусусан қизларимиз ўз шахсий ҳаётларини қандай йўлга қўйишяпти? Уларнинг қизиқишлари ва мақсадлари қанақа? Оилада ўзларини қандай тутишмоқда? Севги ва муҳаббатни қандай тушунишади? Янги оилаларда эр ва хотин, қайнона ва келин муносабатлари қандай? Севиб турмуш қурган баъзи ёш оилалар нима сабабдан тез орада бузилиб кетяпти? Яқинда Ўзбекистон комсомоли Марказий

Комитети қошида ташкил этилган «Қизлар гурунги» лекторийси машғулотларида ёшлар юқоридаги каби саволларга жавоб топишлари мумкин.

Лекторийнинг биринчи машғулотида Ўзбекистон фанлар академияси Тарих институтининг бўлим мудири

Раҳима Ходиевна Аминова, Ўзбекистон комсомоли Марказий Комитети пропаганда

бўлимнинг сектор мудири Лаълихон Ашуралиевна Муҳаммаджонова, «Ғунча»

журналининг бош редактори Яйра Убайдуллаевна Саъдуллаева, «Саодат»

журналининг бош редактор ўринбосари Санъат Садриевна Маҳмудова, «Алмаз»

савдо бирлашмасига қарашли 27-магазин секция мудири Мавлуда

Асқаровна Асқарова, Абу Райҳон Беруний номидаги Тошкент политехника институтининг III курс студенти Юлдуз

Қодирова қатнашди. Қуйида мухбиримиз ёзиб олган лекторий суҳбатини эълон қилмоқдамиз.

Л. МУҲАММАДЖОНОВА. Бобо шоиримиз Алишер Навоий ишқ ва муҳаббат ҳақида гапириб:

Бўлмаса ишқ икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун,

дейди. Назаримда, мана шу бир байтнинг ўзига инсон муҳаббат, севги ҳақидаги оламжаҳон маъно жам этилган.

Р. АМИНОВА. Гапингизнинг йўриғига қараганда бугунги суҳбатимиз севги ва садоқат, меҳр ва муҳаббат ҳақида бўлади деганга ўхшайди. Шундайми?

Л. МУҲАММАДЖОНОВА. Топдингиз, Раҳима опа. Лева шугина эмас. Айна пайтда бугунги ёшларни қайнона-келинуносабатлари, қиз боланинг ҳаёси, айрим «ҳисоб-китоб» билан турмуш қураётган йигитларнинг «фалсафалари» ва ниҳоятта шаънимизга доғ бўлиб тушаётган баъзи урф-одатларимиз ҳақида кизиқтиради. Буни анкета саволларига берилган жавоблар, биз келаятган хатлар ҳам кўрсатиб турибди.

Суҳбатни андижонлик Ҳафизахон исмли аёл ёзган хат билан танишишдан бошласак. Чунки умумий равишда фикр юриштишда кўра, аниқ бир воқеа, тақдир хусусида гапириш фойдалироқ бўлса керак. «Қизлар гурунги» лекторийсини ташкил этишда мақсад ҳам ёшларимизга бирон бир фойдали фикр айтиш.

Ҳафизахоннинг хати шундай бошланади: «Чин муҳаббатни борлигига ишонаман. Инсон ҳаётини муҳаббатсиз тасаввур этолмайман. Гарчи шахсан ўзим муҳаббатда омадсиз бўлсам-да, чин севгида адашган бўлсам-да, барибир МУҲАББАТ деган сўзнинг қадрини биламан. Урта мактабни битирганимдан сўнг бирга ўқиган йигитга турмушга беришди. Биз жуда ҳам инча яшар эдик. Турмушимизни кўрган кишининг хаваси келарди. Турмуш ўртоғим институтда ўқир эди. Мен унинг ўқийдиган келишини ҳар куни орзиқиб кутардим. Баъзан тобим қочиб қолган пайтларда турмуш ўртоғим ҳам атрофимда парвона эди. Бу орада ўғлимиз дунёга келди. У етти ойлик пайтида эримнинг армия хизматида чақиринди. Шундан кўп ўртай иккинчи фарзанд кўрдик. Шу муносабат билан турмуш ўртоғимни армия хизматидан муддатидан илгари бўшатишди.

Турмуш ўртоғим негадир кейинги пайтларда ёлгон гапирарди, фақат ўз манфаатини кўзлайдиган, оёғининг тагинини қўйлайдиган бўлиб қолди. Бўлган-бўлмаганга жанжал кўтарарди. Турли хил беъмони гаплар топиб келиб ургани туради. Бундан шароитда яшаб бўлмаслигига кўзим етди. Биз ажралишдик. Йўл мен ўзимни оқламоқчи эмасман. Балки, менда ҳам катта айбдордир. Негаки, беш-олти йил бирга турмуш қурган кишининг қалбини тўғри тушунмагандирман. Ёки ўз қалбимни унга тўғри тушуштириб беролмагандирман. Уни тўғри йўлга сололмадим. Натижада айрим қора кўнгил одамларнинг иғвоси билан болаларим отасиз ўсишмоқда...»

Мана шундай хатларни ўқиб ўйланиб қоласиз: хўш, нега иккинчи ёшнинг турмуши бузилди? Нега улар ўз муҳаббатларини асраб билмадилар?

Я. САЪДУЛЛАЕВА. Баъзан мана шундай турмушда саботчи бўлган кишилар ҳақида эшитсам ёки ўқисам бир пайтлар таниш қондуктор аёл ҳикоя қилиб берган бир воқеа эсимга тушаверади. «Қондуктор бўлибманки, шу чолни танийман, — дея ҳикоясини бошлаган эди ўша аёл. — Унинг қалин қошлари оппоқ оқарга. Юз кўзидан гўё нур ёғилиб турарди. Ана шу чол баъзан кишилар қировли кун демай, биринчи трамвайга илинади, баъзан экинчи охириги трамвайга зўрға етади. Бунинг устига унинг бўйи юрганни кўрмаганман. Ҳеч бўлмаса, оқ сурп рўмолига билан нимани туғиб олган бўлади.

Ҳайрон бўламан: нега бу одам мункиллаб қолган бўлса-да, ўзини бу даражада тетик тутишга ҳаракат қилади? Нега у қариган чоғида бунча безовта? Саҳармардонлаб қайиб боради-ю, бунчалик кеч қайдан келади?

Агар ҳозир у қўлида кўтариб олган пақирни билан трамвай кетидан халлослаб югурмаган бўлганида, балки бу гапларни хаёлимга келмаган бўларди.

Бекат томон чопиб келаятган чолни кўрдиму кўзғалай деган турган трамвайнинг тўхтатиш учун кўнғирокни босдим ва вагон эшигини очиб юбордим. Чол қариб қолганини ҳам унутиб, бизни ҳамла билан пақирни вагон ичига олди-да, кетидан ўзи ҳам чиқди. Ойнаси очик ўриндикка қарай ўтиргач, ёнидан дастурмоқ олиб елпина туриб деди:

— Трамвайнинг иллина деб пишиб кетдим, тўхтатиб турганини учун раҳмат, болам.

— Отажон, буниси бўлмаса, бошқасига чиқардингиз-да,

дедим усти оқ рўмол билан боғланган пакирни унинг ёнроғига суриб.

— Бўлмайди-да, болам, бўлмайди. Эрта билан борганининг хосияти бошқа.

Гафлат босиб чолнинг бу гапини бошқача тушунибману «Бозоргами?» деб юборибман. У менга шудай қарадики, ҳатто дастрўмол ушлаган кўли бир зум ҳаракат қилишдан тўхтаб, дизасига тушди. Аттанг, бу гапим чолга оғир ботганга ўхшайди. Хижолат чекдим.

— Хафа бўлманг, отажон. Ўйламай-нетмай... — дарҳол узр сўрадим.

Чол бир зумгина кўзларини юмиб, ажин босган пешонаси аралаш юзларини силади. Сўнг у шундай бир хўрсиндики, назаримда, кўксини нимталаб ётган бир оғриқ шу хўрсиник билан ташқарига сизиб чиққандай бўлди.

— Бу олмалярни невараларимга олиб кетяпман, — деди орадан анча вақт ўтгач чол. — Невараларимга... Ўша неваралар аслида меники бўлишлари керак эди, меники, ўз-ўзимники, — унинг кўзларида бирдан ёш қалқди. — Пешонам, пешонам курсин менинг... Отамдан ёлғиз ўғил бўлганимга яраша, нима қилардики, мен ҳам одамларга ўхшаб ёл-юртга ош берсам. Ҳаммасини бир кечада ўғирлатганман, бир кечада!

Ёлғиз фарзандим, кўзимнинг оқу қорасини эртага тўй деган куни урушга жўнатдим. Келиним шўрлик келиндик бўшангасига кирмай қолаверди. Дардим ичимда кетяпти, отанг айлангун. Мен нима ҳам қила олардимки, бу кўпга келган «тўй» бўлса. Ўғлимдан кетма-кет хатлар келиб турди. Бизни биргина мана шу хатлар юпатар эди. Ҳар хатимда мен ҳам ой бориб омон кел, душманни енгиб кел илойим, деб ўғлимни дуо қилиб ўтирдим. Қани энди куч-қувватим бўлса-ю, ўғлимнинг ёнига бориб, у билан бирга жанг қилсам... Душман ҳам енгилди, лекин ўғлим қайтмади. Кампирим билан қон йиғладик. Чимилдик кўрмай туриб бева қолган қизнинг пешонаси шўрлигини айтмайсанми? Кўй деганимизга қарамай, икки йилга яқин қора кийди. У шу аҳволда-ю, узок-яқиндан совчилар келавериб эшигининг турумуни бузишди.

Иложимиз қанча эди, бўтам. Эрталабки саломини кўрмаган келинимизга оқ фотиҳа беришга мажбур эдик. Эр қилмайман деганига қарамай, қиз бечорани ота-онаси узатишди. Болам, ўша карнай-сурнай менинг уйимда бўлиши керак эди. Ўша «ёр-ёр» бизнинг уйимизда айтилиши керак эди. Лекин буларни номинг ўчгур уруш бизга раво кўрмади.

Лекин минг шукрки, келиним бизни унутмади. Ўз отасининг уйдек бориб-келади. Барака топкур болаларини юбориб туради. Мен ҳам уларга ўрганиб қолганман. Худди шулар билан тирикдайман.

Пичагина ерим бор. Бахор келди дегунча йўқ ердаги нарсаларни экиб ташлайман. Озми-кўпми набираларимнинг оғзи тегсин дейман-да. Келишади, талашиб-тортишиб еб кетишади. Мен бўлсам, уларни кўриб севинаяман. Баъзида уларни уйларига жўнатгач, ўғлим эсимга тушади-ю, ер тишлайман. Яна тонг билан юрагимнинг тафтани босиш учун топган-тутганимни кўтариб, уларниқига жўнайман. Невараларимнинг чопиб юрганларини кўрсам бўлгани. Белимга қувват қиради. Эҳ, болам-эй, қаранг чоғингда болаларнинг бува деганини эшитмасанг, набираларинг соқолларингни ўйнаб, елканга чиқиб минмасалар... Бунинг дахшатини бошига тушган одамгина билади...

Болаларим кеча келишлари керак эди. Атайлаб олма териб кўйган эдим. Негадир улардан дарак бўлмади. Кечаси билан хавотирланиб чикдим. Энди олманн ўзим олиб кетяпман. Сен ҳам еб кўр, жуда ширин олма, — чол пакир зуйдан рўмолни ечди. Пакир тўла оппоқ олмалар куёш нурларидан товланиб кетди».

Мана сизга бир юракнинг изтиробини. Бўлажак келин уруш туфайли ўз бахтига эришолмади. Оғзида оши, кўзида ёши билан қолаверди. Лекин у ўз севгинини, муҳаббатини унутмади. Мен бу узун ҳикояни нега келтирдим? Сабаб, қизларимиз ҳам, йигитларимиз ҳам ўз муҳаббатларини ардоқлашин. Бугунги тинч ҳаётимизни, тиниқ осмонимизнинг қадрига етишсин.

Р. АМИНОВА. Афсуски, ёшларимиз ҳаминша ҳам шундай қилишяпти, деб бўлмайди. Ҳикоянгиз жуда ибратли экан, Яйраҳон! Албатта, севги ноёб туйғу. У ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Ҳаётда шундай одамлар борки, севгининг ёнидан ўтиб, уни сезишмайди. Севган одам — бахтиёр одам.

С. МАҲМУДОВА. Севгининг таърифига сўз йўқ. Лекин бизни ҳозир масаланинг бошқа томони кўпроқ қизиқтиради. Баъзан ёшларимиз бу масалага бирмунча енгил-елпи ёндашмоқдалар.

Оқибатда эса турмуш қуришганига бир йил ўтар-ўтмас ажралиш учун судга ариза беришяпти. Мана, олайлик, Лаълихон Ашуралиевна, сиз ўқиб берган хатдаги воқеа. Хўш, ушбу тақдирда ким айбдор? Аёлми ёки эркек? Ҳафизахоннинг ёзишча, у турмуш ўртоғини жуда севади. Эрининг ўқишдан келишини орзиқиб кутади. Турмуш ўртоғи ҳам уни дастлабки йиллари ўшандай ҳурмат қилган, севган. Лекин, кейинчалик ўзаро ҳурмат, севги йўқола бошлаган. Нега? Агар хатга эътибор берган бўлсангизлар «айрим қора кўнгил кишиларнинг йвоси билан болаларим отасиз ўсишмоқда», деб ёзади Ҳафизахон.

Бундан кўриниб турибдики, оиланинг бузилишига, гарчи Ҳафизахон тўла-тўқис ёзмаса-да, чет одамлар ҳам сабабчи бўлишган.

Я. САЪДУЛЛАЕВА. Хўш, оиланинг ишига чет одамлар қандай аралашиб қолади?

Р. АМИНОВА. Оиланинг бузилишига чет одамларнинг бевоқифа аралашуви қанчалик таъсир этади билмадим, лекин ўша чет одамлар чиқарган «узун қулоқ» гапларнинг аралашуви кўпинча оилани бузмасдан қўймайди.

Я. САЪДУЛЛАЕВА. Биз ҳам ўша «узун қулоқ» гапларни назарда тутяпмизда, тўғрими Санъатхон. Менинча «узун қулоқ» гапларнинг келиб чиқишига ҳам хоҳ йигит бўлсин, хоҳ киз бўлсин, уларнинг ўзлари сабабчи бўлишади. Аиниқса, бу борада қиз боланинг «гапи» тез чиқади. Шунинг учун халқимизда «босган ундек» деган ибора бор-а! Бу иборани кўпинча оғир-вазмин, босиқ қизларга ёки иффати зўр, хаёси кучли, одобли келинчақларга нисбатан ишлатилади. Қиз бўлсин, келин бўлсин доимо кўйган қадамини билиб босиши керак. «Босган ундек» бўлиши лозим.

М. АСКАРОВА. Гапнингизга қараганда, оиланинг бузилишига Ҳафизахон сабабчи экан-да?

Я. САЪДУЛЛАЕВА. Йўқ, албатта. Бутун айбни Ҳафизахонга юклаб қўйиш инсофдан бўлмас. Лекин, Санъатхон айтганидек, хатдан келиб чиқиб мулоҳаза қиладиган бўлсак, Ҳафизахоннинг ҳаракатларида қандайдир «узун қулоқ» гапларга йўл очиб берадиган ҳолатлар бўлгандир-да.

М. АСКАРОВА. Агар эркек киши ҳар кимнинг гап-сўзига кираверса, ўринсиз рашк қилса, эр-хотин ўртасидаги ўзаро ишонч, ҳурмат қаёқда қолади?

С. МАҲМУДОВА. Шундай деймизу, лекин тирик жонмизда. Ҳадеб, битта гапни қулоғига қуяверишса қандай қилиб ишонмайди. Айтайлик, эрингиз ҳақидаги гап-сўзни битта одамдан эшитасиз, эътибор бермайсиз, икитасидан эшитасиз кўнглингизга шубҳа аралашади, энди учинчи бир одамдан эшитсангиз жим турмайсиз-да!

Л. МУҲАММАДЖОНОВА. Хатни диққат билан ўқиб чиқадиган бўлсак, Ҳафизахон билан унинг эри ўртасида, уларнинг дунёқарашларида маълум даражада фарқлиниш солид бўлганини сезамиз. Масалан, Ҳафизахон ўрта мактабдан сўнг ўқишни давом эттирмаган. Турмуш ўртоғи эса институтни тамомлаган. Олий маълумотли мутахассис. Албатта, биз Ҳафизахон ва унинг турмуш ўртоғи ўртасидаги муносабатлардан тўла хабардор эмасмиз. Балки уларнинг ораларига қишлоқ Совети ҳам, колхоз ёки севхоз раҳбарлари ҳам, ёру-дўст, қариндош-уруғлар ҳам тушган бўлишса эҳтимол. Лекин гап ҳозир бу кишиларнинг мазкур оилани сақлаб қолиш учун қай даражада аралашганликлари ёки бир четда турганликларида ҳам, оиланинг дарз кетиш сабабларининг қанчалик асосли ёки асосиз эканлигида ҳам эмас. Зотан, бу сабаблар бизга номаълум. Қолаверса, оила маълум маънода кўнгил иши. Бу ишга бошқа бировнинг аралашуви ҳар доим ҳам кўнглидагидек бўлавермайди. Хуллас, гап буларда эмас...

С. МАҲМУДОВА. Демократик, Ҳафизахон уйда ўтиради. Унинг турмуш ўртоғи эса институтда ўқийди. У ўзи билан бирга ўқийдиган қизларга, кўчадаги аёлларга уйда ўтирадиган хотинини қиёслайди ва... Ҳафизахондан кўнгли совий бошлайди. Шундайми?

Л. МУҲАММАДЖОНОВА. Билмадим. Балки шундайдир. Кўнглимизнинг туб-тубидан сезиб турибманки, агар Ҳафизахон ҳам олий маълумотли бўлганида улар ажралишмаган бўларди... Яна ким билади, дейсиз.

С. МАҲМУДОВА. Агар шундай бўлса, яъни Ҳафизахоннинг турмуш ўртоғи хотинининг олий маълумоти йўқлиги учун у билан ажралган икки боласини кўчада сарсон қилган бўлса, ундай тақдирда бу одам устига китоб юкланган ҳайвондан фарқи қолмайди.

М. АСКАРОВА. Ота-оналар-ку ўз бахтларини топиб кетишар.

Лекин ўртада фарзандларга қийин. Отанинг ёки онанинг меҳрига қонмаслик, бировларнинг кўзига қараш уларнинг тарбиясига албатта салбий таъсир ўтказди. Шахсан мени болаларнинг тақдири кўпроқ ўйлатади.

Р. АМИНОВА. Шу боис ҳам оилада эрдур, хотиндур жуда оқиллик билан иш қўришлари лозим. Ҳар бир ҳаракатнинг, ҳар бир сўзнинг оқибатини пухта ўйлаб, етти ўлчаб бир кесиш керак. Қандай йўл билан бўлмасин ораларидаги севгини асраб қолиш керак. Умр бир оқар сув. Ҳаётда севгисиз яшаш жуда оғир. Шунинг учун ҳам одам боласи севги туйғусини аяши керак. Бу туйғу одамга илҳом беради. Уни катта ишларни қилишга сафарбар этади.

Я. САЪДУЛЛАЕВА. Бунинг учун аввало ёшлар ўткинчи ҳавас билан курашган севгини фарқлаб олишлари керак.

Л. МУҲАММАДЖОНОВА. Жуда тўғри. Ёшларимиз баъзан курашган севги билан ўткинчи ҳавасни ажратолмайдилар. Натижада, кўпинча ўзининг ҳам, уни севиб қолган одамнинг ҳам ҳаётини издан чиқишига сабабчи бўлишади.

«Шу ёшга келиб ҳеч қимни севмаган эдим, — деб ёзибди Абу Райҳон Бериуний номидаги Тошкент политехника институтининг VI курс студенти С. — Ҳеч қанақа қиз менинг юрагимни забт этмаган эди. Лекин ўтган йили автобусда тасодифан К. билан учрашиб қолдик. Манзил олис эди. Танишдик, йўл бўйи гаплашиб бордик. Манзилга етгач, ҳар иккимиз ўз йўлимизга кетдик. У билан ажрашгач, қалбимда менга нотаниш бўлган бир туйғуни ҳис этдим. Ортимга қарадим. Лекин у кетиб бўлган эди. Орадан уч-тўрт ой ўтиб мен ўша қизни излаб топдим. Шундан сўнг у билан тез-тез учрашиб турадиган бўлдик. Мен энг олий бахтга — севиб ва севилиш бахтига муяссар бўлган эдим. Мен Қ.ни бутун борлигим, бутун вужудим билан севиб қолдим. Унинг ҳар бир сўзи, ҳар бир ҳаракати мен учун бир дунё эди. У менга турмушга чиқаман, деб сўз берди. Совчиларни қачон юборишим зарурлигини кейин айтадиган бўлди. Ниҳоят, унинг команди-ровкаси тугаб, Тошкентга қайтадиган кун ҳам келди. Чиряк автостанциясидан кузатдим. Учрашадиган кунимиз эса келмади. «Наҳотки, мени алдаб кетган бўлса?» деган ўй юрак-бағримни кемириб ташлади. Кейин, Тошкентга, ишхонасига бордим. Ё воҳ, не кўз билан кўрайки, қаршимда мен севган К. эмас, бутунлай бошқа бир қиз турарди. У кула-кула турмушга чиқаётганини айтиди. Ота-онаси узоққа қиз беришмас эмиш. Мен бир сўз ҳам айтилмадим. Назаримда, осмон узилди ерга тушаётгандек эди. Унинг гапларини эшитиб, бутун дунём қоронғу бўлиб кетди. Наҳотки, у мени алдади? Соф севгимни поймол қилди. Наҳот, эрмак учунгина узун кечалар мен билан бирга бўлди, бўсалар берди... Менга маслаҳат беринглр. Нима қилай? Мана ўн беш кундирки, ишга ҳам, ўқишга ҳам бормаяпман. Бугун ойнага қарасам, сочларимда илк оқ тоаларни кўрдим...»

Ёки бошқа бир хат: «Ушбу қижоямни севиб бахт топганлар ўқимасин, — деб ёзибди бухорлик М. — Севгидан омадсиз — бечораларга атайман. Ушбу юрак дардимни ташвишсиз инсонлар ўқимасин! Ҳижрон азобиди мен каби қуйиб кул бўлган қижиларга атайман.

... Аввалига шунчаки танишиш билан бошланди. Кейин эса ораимизда соф муҳаббат гуллари униб чиқди. Ва ниҳоят, мустаҳкам ахду паймон... Демак, севиб қолибман.

Мен бир йигит билан яқин дўст бўлдим. Баъзан ёшлар севгини ўткинчи ҳиссиёт, шунчаки енгилтаклик, деб билишади. У бундай фикрлардан батамом холи эди. Шунинг учун ҳам мен уни хурмат қилардим.

Унинг ёши 18 да эди. Аммо шафқатсиз, лекин сабабсиз ва фавқуллодда ўлим уни ёруғ дунёдан олиб кетди. Унинг ўлими ҳақида менга айтишди. О, қаршимда турган элчи! Шу тобда сенинг бу башаранг мен учун нақадар нафратли эканини билсанг эди!

Юрагим ғам-андухга тўлиб мотамхонага кириб бордим. Ана, унинг ота-онаси! Сочлари ёйик, ёқавайрон, фарзанд доғида куйиб-ёнмоқдалар. Одамларнинг фарёди юракни эзди, қалбни ўртади. У эса бепарво. Ҳаётга тўймаган, тим қора кўзларини шифтга тиккан кўйи ётибди. Ўзларига ҳамшашлик бир табассум. Мен унинг ёнига бордим. Оҳ, биринчи муҳаббатим...

...Гулчамбарлар уюми остидаги бу ёш, тоза қабр ёнида бошим эгик. Энди мана шу қабр тошдан муҳаббат гуллари униб чиқади. Мен эса бу гуллари умр бўйи ардоқлаб ўтгумдир. Ҳар баҳор сенинг сўнмас хотиранг учун қушларга дон сепаман, қабринга гуллар экаман. Сенинг мангу ўн саккиз ёшини қалбимда сақлайман, севгимим!»

Мана сизга икки хил тақдир. Бир севгининг икки қалбдаги

нидоси. Назаримда, ҳар икки ҳолат ҳам ёшларимизнинг севги, муҳаббат ҳақида чуқур ўйлаб олишлари учун мавзу беради. Шундай эмасми, Юлдузхон.

Ю. ҚОДИРОВА. Мен ҳар иккала хатдан каттиқ ҳаяжонландим. Аввало, иккинчи хат ҳақида. М. ни бундай ғам-ғуссалаб тўла хат ёзишга нима мажбур этди? Менимча, ўша очилмай ҳазон бўлган пок севгиси! Гарчи, хат автори жуда ҳам тушкун кайфиятда бўлса-да, лекин унинг қалбиди катта бир қудрат яширин эканлиги сезилиб турибди. Бу қудрат ҳам ўша пок севгидан. Мен ишонманки, худди ана шу севги М.ни ҳали катта ишлар қилишга, одамларнинг дардига малҳам, қувончига шерик бўлишга даъват этади. У ҳаётда бахтли яшайди. Биринчи хатдаги К. эса кишида фақат нафрат уйғотади. Бугун бир йигит билан «севишиш», эртага бошқасига кўнгли қўйиш қизларимиз учун иснод келтиради. Бундай қизларнинг ҳаёти кейинчалик ҳам яхши бўлиб кетишига ишонмайман.

М. АСКАРОВА. Ҳақиқатан ҳам кишини ўйлатадиган хатлар. Айтилик ўша биринчи хатдаги К. исмли қиз нега энди бир пок виждонли йигитнинг ҳаётини издан чикарди? Уни севмас экан, турмушга чиқиш нияти йўқ экан, бошида айтса бўлмасмиди? Йўқ, бундай енгилтабати қизлар айтишмайди. Уларнинг шорлари: бировнинг устидан кулиш. Лекин инсоннинг устидан кулиб бўлмайди. Инсоннинг устидан кулган одам охири хор бўлади.

Л. МУҲАММАДЖОНОВА. Бугунги суҳбатимизда кўриб чиқилган хатлар, айтилган фикрлар ҳам севги, муҳаббат ҳақида ёшларнинг ўзлари бирон бир ҳулосага келишлари учун имкон беради. Турмушимизда қайнона-келин муносабатлари, ёки бўлмаса қалин проблемаси, қиз боланинг ҳаёси каби яна бир қатор масалалар борки, улар кўпчиликни қизиқтиради. Менинг назаримда бугунги ёш оилаларнинг қачаллик мустаҳкам бўлиш-бўлмадлиги кўп жиҳатдан ёшлар, ота-оналарнинг юқоридаги масалаларга қандай муносабатда бўлишларига ҳам боғлиқ.

Р. АМИНОВА. Бир пайтлар аёллар эркекнинг қули бўлиб уйда ўтирган замонларда қайнона келинининг хўжайини эди. Ҳозир эса замон бошқа. Энди қайнона келинининг дўсти, маслаҳатчиси бўлиши керак. Мен ўшандай замонавий мафкурага эга бўлган кўп қайноналарни биламан. Уларнинг оилаларида ҳар доим тотувлик, ўзаро хурмат ҳукмрон. Лекин ҳозирги кунимизда ҳам шундай келинлар борки, ўз қайноналарини ўзларига душман деб билишади. Уни тушунтирмайди. Албатта, бунинг сабаблари кўп.

С. МАҲМУДОВА. Ҳумайра опа деган кўшимиз бор. Қайнона келин жуда иноқ. Бир кун гапдан-гап чиқиб, Ҳумайра опа келини ҳақида сўзлаб қолди. Ўйлайсизларки, келинимнинг ҳеч камчилиги йўқ, деб. Бор. Унинг ҳам, менинг ҳам камчиликларимиз бор. Мана, қуни кеча, овқатни шўр қилиб қўйибди. Лекин, шунини деб фалончига ўхшаб оилада жанжал кўтариш керакми? Йўқ, албатта!

Ҳумайра опанинг гаплари қувалик Адолат опа деган аёлининг сўзларини эслатади. Бу аёл уйда бешта келин билан яшайди. Адолат опа «Яхши қайнона бўлишнинг учта шарт бор» деган эди. Биринчидан, тили тиясиз. Иккинчидан, қалитларни ариққа ташлашсиз. Учтинчидан, оқловчи бўласиз».

Ҳақиқатан ҳам қайнона-келин тилларини тийишмас экан, ҳар қуни жанжал бўлаверади. Қайнона рўзғорга ишлатиладиган ҳар бир нарсани ўлчаб берад экан, келин ҳам топангани рўзғордан яширадиган бўлади. Келинининг камчилигини ўғлингиз олдида оқлайсиз: келин ҳали ёш, сен ундай дема, ахир бировнинг боласи, ўрганиб кетади, дейсиз. Хуллас, қайнона бир жиҳатдан санъаткор бўлиши ҳам керак.

Я. САЪДУЛЛАЕВА. Қайнона-келин муносабатлари жуда мураккаб. Халқимиз орасида «Онасини кўриб, қизини ол» ёки «Қизни бузар онаси» деган гаплар бор. Ҳаётни кузатар экансиз, бу нақилларнинг нақадар тўғрилиги ишонч ҳосил қиласиз.

Қўшиларимиздан бирининг уйига совчилар келиб, даставвал онани учратишди. Унинг хушмуомалалиги, ҳамма ёқнинг орталлиги уларни ўзига жалб қила қолди. Совчилар ҳаттоки, ўз тагларига солинган кўрпачага ҳам эътибор бериши. Секингина тошойна олдига солинган гиламни қайриб кўришди: соч-поч йўқимкан, деб. Йўқ экан. Жавондаги идиш-оёқларни чанг босганими? Шунгача разм солишди. Ҳол-аҳвол сўрашининг, озгина суҳбатнинг ўзидаёқ онанинг бамаънилиги совчиларнинг кўнига чўғ солди. Шу-шу улар токи қизни ўйларига олиб бормагунларича тинчишмади. Кутилганидек бўлиб чиқди. Қиз онасига ўхшаган пок, онасидек дилкаш, онасидек ибодли экан... Қайнона келини ҳақида қаерда гапирмасин, оғзидан бол томади.

Бошқа бир танишимникида эса ўзгача вазиятга дуч келдим. Қиз тўйдан икки ҳафта ўтар-ўтмас оёисига келиб деч...

— Хар куни саҳарлаб тураман. Газга чой кўяй десам, самовар кўйиш келиннинг зийнати дейишади. Бир олов олиши қийиней. Бу сабил самоварни, ўт олдирунча ўлиб бўламан. Шундан бошланади куним. Сизнинг ишингизда курьер бор-ку, худди ўшанга ўхшайман. Ошхонадан уйга, уйдан кир ювадиган майдонга... Ишим шу: югур-югур!

— Ҳа деб хизматга мукангдан кетаверма, — дейди она қизининг бошини силаб, — ўзингни сал тарозига солиб юрмасанг, оёқ ости бўлиб кетасан, хар куни кийимингни уч-тўрт мартадан ўзгартир. Шунча қилган кийимларини ҳозир киймасанг қачон киясан. Тақинчоқларингни галма-гал тақиб юр.

Ана шу суҳбатдан кейин келинчақ уйга тез-тез борадиган, хар борган кунининг эртасига бир «хунар» кўрсатадиган бўлди.

Охир оқибат шу бўлдики, қайнона бечора «келиннингиз ойисиникидан келяпти» деса, унинг кўзига кўринмай, қочиб юрадиган бўлди... Келиннинг онаси на фақат қизини чалғитди, қизи тушган хонадоннинг тинчлигини, ҳаловатини ҳам бузди.

Шундай оилаларни кўриб, онамни эслайман. У киши доим: қайнонанинг исми «жон болам», келинники эса «ойижон» бўлиши керак дер эдилар.

С. МАҲМУДОВА. Бировлар айрим оилаларнинг бузилишига кўпроқ қайнона-келин муносабатлари сабабчи дейишади. Лекин назаримда кўп ҳам унчалик эмас. Оиланинг бузилишига аввало ёшларнинг ўзлари сабабчи бўлишяпти. Чунки улар баъзан турмушга пухта тайёргарлик кўришмасдан оила куришмоқда.

Ю. КОДИРОВА. Агар турмуш курсам, ҳеч қачон қайнонамнинг битта гапини иккита қилмайман...

Л. МУҲАММАДЖОНОВА. Санъат опа, жуда тўғри таъкидландигиз ҳеч қайси она ҳам ўғлининг уйи бузилсин, демаяди.

М. АСКАРОВА. Хонадонда беш келимиз. Қизиги шундаки, келинларнинг ҳаммаси шу хонадонга келгандан кейин ўқиб, бирон касбнинг бошини ушлаганмиз. Қайнонамнинг ўзлари ҳам ишлайдилар. Боғчада тарбиячилар. Хар дам олиш куни ҳаммамиз қайнонамнинг хузурига йиғилишамиз. Хонадон гўё тўйга айланиб кетади.

Я. САЪДУЛЛАЕВА. Мана ўзимиз ҳам ўғил-қиз ўстиряпмиз. Шундан келиб чиқиб, айтманки, қизларни оналар турмушга тайёрлашлари керак. Қадимгилар шундай дейишади: гўшангада ниятни яхши қил... Лекин, ҳозирги айрим ёшларимиз яхши ният қилишмаяпти. Келиннинг бошқа хонадонга бориб биринчи қиладиган иши, уйини ажратиб олишга интилиш бўлади. Ҳа, уйини ажратиб ҳам қўйишди, дейлик. Кейин нима бўлади? Янги келин нон ёпиб, хамир қоришни билмайди, қуруқ сувда тухум пиширишдан бошқа нарсани ўрганмаган. Кўчага чиқиб сосиска қидиришдан бошқа чора йўқ. Қайнонасининг бағрида бир йилми, икки йилми турганида бундай бўлмасди. У келинига билмаганини ўргатар эди. Шундай қилиб, охир оқибатда бир оиланинг анъанасига пугур етади. Ахир халқимизнинг энг яхши урф-одатларини, анъаналарини фарзандлар ўзларига сингдириб боришлари керак-ку. Бу кўникам эса оиладан бошланади. Ёшларимиз ана шу ҳақда ҳам ўйлаб кўришлари лозим.

Р. АМИНОВА. Яйрахон, урф-одатларимиз ҳақида тўғри гап очдингиз. Албатта, халқимизнинг жуда яхши урф-одатлари, анъаналари бор. Уларни ёшларимизга сингдиришимиз керак. Лекин, айрим урф-одатларимиз тўғриси аёл кишини камситади. Мана олайлик, ўша қалин олиб, қалин беришни.

Тўғри қалин кечаги гап эмас. Бу одат қизларни кўпайтириш йўлида ўрта асрларда пайдо бўлган. Кўчманчи халқларда қалин одат бўлган бўлса, ўтроқ халқларда сеп қилиш одат. Эскилар қиз болани қарғиш билан кутиб олишган. «Сени туққандан кўра тош туқсам бўлмайдимиз?» деб фарёд чекишган. Чунки, қизнинг сепини қилиш оғир бўлган. Эски замон-ку майли, аждоқларимиз шундай қийин бир аҳволда яшашган экан, лекин бизлар-чи, замона бошқа-ку! Тинч-фаровон, тўкин-сочинликда турмуш кечиряпмиз-ку! Тўйлардаги ортиқча сарф-харажатлар нимага керак?

Яқинда шу ҳақда бир рус аёли билан гаплашиб қолдим. «Сизларнинг айрим урф-одатларингиз охир-оқибатда турмага олиб боради, — дейди ўша аёл. — Мана бизнинг қоровулни олайлик. Қарз кўтариб ўғлини уйлади. Ўғли нима қилди, денг. Хотини билан ажралишиб кетди. Энди уни иккинчи марта уйлашга ҳаракат қилиб юрибди...»

Ҳақиқатан ҳам баъзан шундай бўляпти. Тўй қиламан, қизимга шунча сеп қиламан, қалин бераман, деб айрим одамлар қинғир йўлларга киришдан ҳам тойишмаяпти. Ахир тўй улуғ нарса. Улуғ, муқаддас нарсаларга эса харом-харишни аралаштириб бўлмайди.

С. МАҲМУДОВА. Ўтган йили редакцияга Хоразмдан шундай

мазмунда хат келди. Ёлғиз онанинг ўғли бир қизни севаркан. Лекин қизнинг ота-онаси фалон сўм қалин берасизлар, деб оёқ тираб олишибди. Қалин пулини тўлашга эса она-боланинг қурблари етмайди. Ниҳоят, бу борада ёрдам сўраб «Саодат» журнаliga мурожаат қилишибди. Бордик. Ўртага тушдик. Комсомол тўйи бўлди. Мана ёшлар яхши ҳаёт кечиряшяпти. Шу воқеадан кейин редакцияга кўплаб хатлар келди. Афсуски, уларнинг ҳаммасига ҳам ёрдам беришнинг иложи бўлмади. Айтмоқчиманки, жойлардаги партия, совет, комсомол ташкилотлари бу ишга бевосита аралашувлари лозим. Токи қалин олиб, қалин беришдек, аёл кишини хўрловчи урф-одатга чек қўйилиши керак.

Энди сеп хусусида. Мен бу ҳақда ота-оналарга шундай дегим келади: нега ёшларни текинхўрликка ўргатясизлар. Нега уларга икки минг сўмлик гарнитур қилиб берасиз? Сиз олиб берган нарсаларни ўз пешона тери билан топишса қадрироқ бўлмайди-ми? Энг қизиги шундаки, сеп учун қимматбаҳо буюмлар қилиш, кўпроқ ўқиган, олий маълумотли оилаларда бўляпти. Ўшандай оилаларга қараб оёқ босаётган бошқа, камхаржроқ кишилар эса қоқилиб қолишяпти. Бир кун тўй қилиб, беш йил қарз узишмоқда.

Эсимда, бир хонадонга келин тушди. Келиннинг сепи шу даражада бекаму кўст эдики, бир пайт уйга қирган қуёв бола оёғидаги туфлисини қаерга қўйишини билмай қолди...

Л. МУҲАММАДЖОНОВА. «Ҳисоб-китоб» билан уйланган йигитлардан бўлса керак-да?! Ҳозир шундай йигит-қизлар ҳам бор-ку. Айтилик, бўлғуси келиннинг отаси ёки онаси қаттароқ лавозимда ишлайди. Ҳисоб-китобли қуёвнинг фикрича, катта одамларнинг қизига уйланган одам кўчада қолмайди. Лекин улар билишмайдики, катта лавозимлар, талант, шухрат наслдан наслга ўтмайди. «Ҳисоб-китоб» билан уйланган қуёв ўша катта лавозимлар соясида бир йил яшар, боринги, ўн йил яшар, лекин бир кун келиб «асал ойи» тугайди... Ҳаёт эса шафқатсиз. У ҳеч нарсани кечирмайди. Кеча қайнонаси ёки қайнонасининг шухрати соясида керилиб юрган қуёв бугун бир чеккада ўз турмушини нимадан бошланиш билмай «шимтираб» турибди. Бугун «хисоб-китоблари саробга айланган...

Р. АМИНОВА. Қиз боланинг борган жойида тиниб-тинчиб кетиши учун ортиқча мол-дунёнинг зарурати йўқ. Энг аввало, ўша қиз ҳаёли, иболи, тарбия кўрган бўлиши керак. Баъзан кўча-қўйдаги ёшларни кўриб ҳайрон бўламан: бунча улар ўзларини турли-туман беақларга ўраб-чирмашмаса? Нега бундай қила-сизлар, деб сўрасангиз, лабларини буриштириб «мода» дея жавоб беришади. Биз уни «урф» деймизми? Назаримда, энг яхши урф — кишининг сийратига ярашиб турган кийими.

С. МАҲМУДОВА. Гап шундаки, баъзан ёшларимиз ўзларига ҳаддан ташқари эрк бериб юборишади. Бу нимадан? Яна ўша оилада кўрган тарбиясини. Қаерда тарбия яхши бўлса, ўша жойда оқибат, меҳр-муҳаббат, ифбат ва ҳаё муқаммал бўлади.

Р. АМИНОВА. Бекорга дохийимиз В. И. Ленин: оила — жамятнинг дастлабки ячейкаси, демаган. Оиланинг бақувватлиги учун курашиш лозим. Кези келганда шунини айтиш керакки, ажралиш қоғозига қўл қўяётган кишилар, айниқса, чет мамлакатларда йил сайин кўпайиб бормоқда. Бунинг дунё миқёсидаги сабаблари бор. Айтилик, қадимда аёл борган жойида хоҳласа-хоҳламаса яшар эди. Эндиликда эса хоҳласа яшайди, хоҳламаса йўқ...

М. АСКАРОВА. Ёш йигитларимиз масаланинг бу жиҳатини ҳам ҳисобга олиб қўйишса, ёмон бўлмас эди... демокчисиз-да?

Р. АМИНОВА. Унчалик эмас, албатта. Мен айтмоқчиманки, қизларимизнинг тушган хонадонларида муқим яшаб қолишлари, янги бир авлоднинг пайдо бўлишига ҳисса қўшишлари учун ҳаммамиз узвий равишда жавобгар бўлишимиз керак. Ана шу жавобгарлик ҳиссини ўзимизда тарбиялаш қудратига эга бўлайлик.

Л. МУҲАММАДЖОНОВА. Зора, бугунги суҳбатимиз ҳам ана шу умум ишига бир оз бўлса-да ҳисса қўшса.

деган банди саккиз жойда такрорланиб келарди.

— Ҳар бир фикр мантиқан асосланган бўлиши керак, укам. Бу дейман, қуёнлар сира ўлмайдими?! — деди уни ўқиб чиққан Нодир Қодир.

Рости, бу ёғини ўйламаган эканман — роса мулзам бўлдим. Совғага олиб келган китобларим ҳам иш бермай қолди.

...Ижодий фаолиятимни асло бўшаштирганим йўқ. Кутубхонада ўтириб «Акса» деган шеър ёздим. Шу заҳоти кутубхонани қулфладим велосипедни миниб редакцияга йўл олдим. Борсам, ҳайтовур бахтимга Нодир Қодир бор экан. Илжайиб шеърни узатдим. Кўздан кечирдию: «Оқ шеър экан», деди. Сал ёришиб кетдим. Кўнглимда илинж пайдо бўлди. Ниҳоят, у шеъримни овоз чиқариб ўқий бошлади:

Акса

Хотинимни эмас,

Мен сени

Ураман —

Акса!

Кейин, у менга боқиб: «Хўш, нега?», деди.

— Чунки, менинг хотиним йўқ! — дедим ҳозиржавоблик билан.

— Баракалла, — деди у, — мана буни шеър деса бўлади, укам. Кутинг, шу шеърингизни чиқариб бераман.

«Бармоқда ёзганимни билмади, шекилли», дея ичимдан қувонаман. Кутиш дамлари бошланди: ҳар куни газетанинг янги сонини кутавериб кўзларим тўрт бўлиб кетди. Узиям икки кунда бир марта чиқар экан. Сизга айтсам, кутишдан оғир дард йўққа ўхшайди. Начора, жон куйдирмасанг жонона қайда, деганлар. Гезетанинг ҳар бир сонини ипидан игнасиғача ўқиб чиқаман. Шеърдан эса дарак бўлавермади. Нодир Қодирга телефон қилиб сўрасам, «тушириб юбордик», дейди. Қанақасига тушириб юборар экан, шеър дегани пиёла ёки чойнак бўлмаса? Хафа бўлдим. Унинг чиқишидан бутунлай умидимни уздим. Ё чўнтагидан тушиб қолганмикан?

Лекин шанба кунларининг бирида лоп этиб менга омад кулиб боқса бўладими! Газетани ҳафсаласизлик билан қўлга олсам шеърим чиқибди! Юрагим ҳаприқиб кетди. Менинг бу ҳолатимни газетада шеър чиқариб кўрган инсон билмаса, бошқаси билмайди. Қайта-қайта ўқийман: «РИСОЛАЙИ, район марказий кутубхонасининг 13-филиали мудирин».

Газетани уйдагиларга бирма-бир кўрсатиб чиқдим. Бошқалар ўқигамикан? Почтачи газетани тўлиқ тарқатган бўлсин-да, ишқилиб. Секин гузарга чиқдим. Чойхонада ўн чоғли киши гурунглашиб ўтиришарди. Виқор билан уларга яқинлашдим.

— Мана, чиқаркан-ку! — деди улардан бири ҳаяжон билан.

Бизнинг шеърни айтяпти ҳойнаҳой, деб севиниб кетдим.

— Мана, чиқаркан-ку! — дея такрорлади у шошапиша. — Кўплар ютуқ чиқмайди, дейишади. Нақ, «Жигули» ютибди, азамат! Ўқиб кўринг, — дея у менга район газетасини узатди.

Ҳафсалам пир бўлиб кетди. «Отақулнинг омади» деган кичик хабарни зўрға ўқиб чиқдим.

— Ашир ака, вой менинг ҳам омадим келибди-ку! Шеърим чиқибди! — дедим жонҳолатда, гўё газетани ҳозир кўраётгандай.

— Табриклаймиз, йигит! Анойи эмассан. Қишлоғимиздан шоир чиқадиган бўлди-да. Буни нишонламасак,

хафа бўлишинг турган гап, — дея улар мени уйга судрашди.

Севинчинг зўридан битта қўйни бўғизладик.

Эртаси куни шаҳарга кетишга ҳозирлана бошладим. Мен энди қишлоқда ортиқ қололмасдим. Ҳар қалай, шоирлар марказда яшагани маъқул. Уйдагилар «уйлан-тириб қўямиз, олдин тўйни ўтказиб олайлик», дейишди. Қулоқ солмадим: «Хотин деганингиз оёққа тушов бўлади».

— Дарҳол сигирни сотиб, пуллаб беринг, — дедим дадамга.

— Қандоқ бўларкин? Сут-қатиғидан бутун бир оила баҳраманд бўлиб турибди, — дея каловланди у.

Кўшниллар ўртага тушди:

— Унинг шеърларидан эса бутун колхоз баҳраманд бўлади!

Икки-уч кун ичида кутубхонани топшириб шаҳарга жўнадим.

4. Алдагани бола яхши

Пьеса ёза бошладиму тамом қилишга юрагим дов бермади. Зеркиб кетдим. Ишларим юришавермагач, ўзимни болалар адабиётида синаб кўрмоқчи бўлдим. Назаримда, болалар учун ёзишдан осони йўқ эди. Улар ёзган нарсангни дарров ёдлаб олишади. Бунинг устига, болаларга аталган деворий газеталар кўп. Шеърингни бирида бўлмаса, иккинчисида чиқариб олишинг мумкин. Қаранг, бирпасда анча шеър битиб ташладим:

Ашир

Укам Ашир имлаб мени

Юр, ўйнайлик, деб кўйди.

Кўчага чиқиб кетсам,

Муроббонми еб кўйди.

Мен

Зап ақлли боламан,

Чойга оққанд соламан.

Ойим ва мен

Конфет берса ойим,

Яхши кўрардим доим.

Буларни болалар боғчасига олиб борсам, мудира опа бирпасда ўқиб чиқдию бош чайқаб кулиб юборди.

— Эҳ сизлар-эй, қачонгача болаларга ширинлик улашасизлар? Бола бечораларнинг тишини хароб қилиб бўлдингизлар-ку! — деди у.

«Тош отмагин қушларга, ҳой,

Рогаткани ташла, Ҳасан.

Оқибати бўлади вой,

Деразани синдирасан!»

деган шеърим ҳам негадир унга ёқмади. Шеърларимни қайтариб берди.

Бари бир тинчимадим. Ахир кишидан ёзувчи чиқиши учун олдин унинг ёзганлари чиқиши керак-да! Шундай эмасми? Орадан кўп ўтмай, бир деворий газетада «Атиргулдан лола яхши» деган шеърим босилиб чиқди. Бир ҳафта қувончдан теримга сиғмай юрдим. Аммо қувонч ҳам пружина каби узоққа чўзилмас экан. Кунларнинг бирида ушбу шеъримга лоп этиб пайров чиқиб қолса бўладими!

«Сувдан «пелси-кола» яхши,

Аммадан ҳам хола яхши,

Алдагани бола яхши...»

«Атиргулдан лола яхши» деган шеъримни пародиячи ана шундай масхаралабди. Авторини қарасам, «НА-МАКОБ» деб кўйибди, ҳумпар. Ҳе, намакоб бўлмай ҳар бало бўл! Сал хумордан чиққандай бўлдим. Пародиячи халқи ҳамиша пистирмада милтиғини ўқлаб турадим дейман. Бир-икки танишларим: «Хафа бўлма, мевали дарахтга тош отилади», деб кўнглимни кўтаришди.

Болаларга ёзилган нарсаларни катталар ўқимаса нима қилар экан-а? Ун олти ёшга тўлмаган болаларни баъзи киноларга киритмайдилар. Шундай экан, нега энди пародиячилар болалар адабиётига бурнини тикишади? Шуларни ўйлаб хафа бўлиб кетасан киши. Сизга айтсам, шу пайтгача эртакка пародия ёзилганини кўрмадим. Сиз ҳам кўрмаган бўлсангиз керак. Кунларнинг бирида «Анойи ва бинойи» деган эртагим босилиб чиқди-ю, яна танқидга учрадим.

«Аслида, бу эртак «Анойи ва бинойи» эмас, алмойи ва жалмойи бўлибди. Қуённинг балиқ еганини ҳеч кўрган-мисиз?» дебди бир «танқидчи». Қоним қайнаб кетди. Нега энди эртакда ҳайвонларнинг одамга ўхшаб гапирганига ишонамиз-у, қуённинг одамга ўхшаб балиқ еганига ишонмаймиз? Эртакда бўлаверади-да. Қизиқ экан-ку булар!

Оллоёр Бегалиев «Бошгинангдан айланай!»

М

ехри хола асқар ўғлини кутяпти. Ўзининг айтишича, Асқар остона ҳатлаб чиқиб кетганига икки йилу икки ою икки кун бўлди, бугун-эрта яна остона ҳатлаб кириб келиши керак.

Меҳри хола ҳар тонг ҳаммани далага жўнатиб, уйни йиғиштиради, ҳовлини ораста қилиб қўяди. Тушида невараси Одил мактабдан қайтади. Уни алдаб-сулдаб далага, Таргилга ўт юлгани жўнатади. Ўзи эса уйдан юз қадам наридаги пахтазорга ўтади. Ўзига ўхшаган яна уч-тўртта кампирлар билан биргаллашиб ўғилларининг, невараларининг номига пахта терган бўлишиб, ҳасратлашиб ўтиришади. Яқин жой, дарвозалари шундоқ кўрини туради, бирор улов келиб қолса...

Бугун Меҳри хола далага чиқмади. Бели оғриб қолди. Лекин ўринда узоқ ётолмади, ҳовли саҳнига чиқиб тунда тўкилган мўл-кўл хазонни супуришига тутинди. Бир маҳал, диққат қилса, кўчада машина сигнали эшитилапти.

«Болам келди-ёв!»

Кўнглида шу хаёл, икки букилганича дарвозага қараб юрди. Қаддини сал тиклаб зулфинни туширай деса, бели ҳеч ёзилмайди. Ноилож, дарвоза тирқишидан кўчага мўралади. Мўраладию тахта бўлиб қотиб қолди: «Ё, алҳазар!»

Не кўз билан кўрсинки, зулукдай бир «Волга»нинг орқа эшигидан икки оёқ (ҳа, ҳа, бир жуфт оёқнинг ўзи, на бошдан ва на белдан дарак бор!) чаққон сакраб тушидю дарвозага қараб келаверди. Шофёр ҳам машина эшикларини беркитиб, оёқларнинг изидан юрди.

Меҳри хола бу ёқда дағ-дағ титраб тураверди, додлай деса овози чиқмайди. Қараса, кимдир икки табақа орасидан бир чўп суқиб, зулфинни туширяпти...

— Кириш, йиғит!.. — деган овоз эшитилди.

Хола ланг очилган табақа ортида нафас ютиб турди. Биринчи бўлиб ярақлаган солдат этиги кийган оёқлар

ҳовлига кирди ва тўғри уйга қараб кетди. Орқадан кириб келган жингалаксоч шофёр қўлидаги магнитофонни варанглашиб қўйди-да, муқом қилиб бориб, ишқом остидаги сўрига ўзини ташлади. Дарвоза ёнида биқиниб турган холага кўзи тушгач:

— Э, хола! — деб қичқирди. — Суюнчининг каттасини чўзинг, ўғлингизни опкелдим!

Меҳри хола ўзини бир оз тугиб олди-да, шофёр томонга бир-икки қадам қўйди.

— Тўғри айрапортдан келяпмиз! — дея баттар шангиллади шофёр. — Аммо-лекин ўғлингиз жа боевой экан, эплагунча нақ жонимиз ҳиқилдоққа келди. Бари бир биз уни... бўлиб олдик!

Хола ҳангу манг эди. Хаёлини ўнглашга улгурмай, боязгина уйга кириб кетган бир жуфт оёқнинг ўзига қараб келаятганини кўрди.

— Войдод!

Хола, ҳуши бошидан учиб, ўзини сўрининг панасига олди. Ҳалиги бир жуфт оёқ эса ҳовлининг бурчагига қараб йўналди.

Хола оёқларнинг қадам ташлашини даҳшат ичида кузатар экан, мана ҳозир Таргилнинг емтовоғини ағдариб юборади, дея юрак ҳовучлаб турди. Хайрият, оёқлар емтовоққа тегмади, четлаб ўтди.

Шу аснода кўчадан тўрғай чулдирасига монанд сигнал эшитилди: чулу-лулу, чулу-лулу!.. Хола яна дарвозага тикилди; эҳтиёт шарт, деб пуштадаги атиргул бутасининг ортига ўтди. Во ажабо! Бу сафарги «меҳмон» аввалгисидан ҳам ўтиб тушди. Эгнига солдат формасини илиб олган бошсиз ва оёқсиз бир тана очиқ дарвозадан сузиб кирди-да, ҳавода муаллақ қолди. Унинг ортидан яна бир жингалаксоч шофёр кўринди.

— Гап йўқ — машинангиз зўр! — деб гўлдиреди у сўрида ўтирган ҳамкасбига қараб. — Аббос ярим йўлда қолиб кетди. Ўзим кўрдим, моторини чуқилаб ётувди. Манавининг боши, — у шундай деб ёнида муаллақ турган танага ишора қилди, — манавининг боши радиатор устига қўниб олиб: «Свечани тозаланг, ака!» деб маслаҳат беряпти. Ке, бошингизга ўзим опкетай деса, тошингни тер, деб сўқади. Кеб қолса яхши-я, лекин мабодо... Менга қара, нима, ҳовлида биров кўринмайди?

У жавоб ҳам кутмай ишқомда товланиб турган узумдан бир шингил узиб челақдаги сувга чайиб олди.

— Бу ёқдагилар жа серпул бўлади-да. Шу узумни ўзлари ейди деб ўйлайсизми? Мана!.. Сотади Сибирга обориб!

Тана бир жойда муаллақ туришдан зерикди чоғи, айвон томонга қараб юрди ва бурчакдаги михга осиглиқ турган кўйлакни қўлига олди. Олдию шу зумда ҳарбий кийимини ечиб, кўйлакни кийди. Кўйлак тор экан — чок-чокидан сўртиб юборди. Тана шу алфозда ишқом тагига қайтди, тепадан бир шингил узум узди, лекин еёлмаслигини англади шекилли, сўрида ўтирган «биринчи» шофёрга тутди.

Меҳри холанинг боши ғувиллар, кўз олдида содир бўлаётган бу синаотга ҳеч ишонгиси келмас, ўзича: «Хайриятки, уйда биров йўқ, отасининг юраги ночорроқ, яхшиямки, далада юргани!» деб ўйлар эди.

— Хола, нега қаққайиб турибсиз?! Опчиқмайсизми атаганингизни? — деб шангиллади «биринчи» шофёр.

— Нима?.. Нима у атаганим, болам?

— Э, қизиқ экансиз-ку! — деди «иккинчи» шофёр. — Қаранг, биз ўғлингизни опкелдик-ку!

— Боши йўқ-ку, болам?..

— Парво қилманг, боши йўлда — Аббос опкелади.

— Ишқилиб, бошгинаси омонми ўзи?

Хола шундай деб атиргул ортидан чиқиб келди. Шу пайт муаллақ турган тана холага қараб сузди. Хола

қўрққанидан яна додлади, шу додлаганича уйга кирди, дераза тирқишидан ташқарига мўралади.

Бу орада ҳовли бурчагига ўтиб кетган бир жуфт оёқ қайғиб кела бошлади. Хола бечора таниди — ўглининг оёқлари; салгина лапанглаб юрарди Асқари тушмагур.

Оёқлар, тана шу яқин орада эканини сездди шекилли, бирдан югуриб келишди. Танани топиб унга бириктишди, сўнг яна ажралишиб қайтдан бириктишди; бояги гал шошилинича чаппа уланиб қолишган экан.

— Э, ана, кеп қолишди!

Кўча тарафдан яна машина сигнали эшитилди. Дарвозадан «учинчи» шофёр кирди. Кирдию бир қўлида фуражка, бир қўлида дўппайган калла, тўғри ишком тагидаги сўрига қараб равона бўлди. Шофёрнинг қўлидаги каллани Меҳри хола таниди, лекин «вой болам!» деб уввос тортарга ҳам ҳоли келмади, турган жойида шилқ этиб чўзилди-қолди. Хайрият, шофёр қўлтиқлаб олган калла жонсиз эмас экан, кўзлари аланг-жалаң бўлиб, «Ота! Ойи!» деб овоз берса бўладими! Овози ҳам баландгина эди. Ҳам баланд, ҳам қадрдон. Қадрдонки, бу овозни эшитгач, Меҳри хола, ҳали-ку чалажон экан, тамом ўлиб ётганида ҳам ўрнидан туриб кетган бўларди!

Хуллас, Меҳри хола дик этиб ўрнидан турди. У уй эшигидан чиққанида бошсиз гавда «учинчи» шофёрдан калласини тортиб олиб аллақачон ўз ўрнига қўндирган, яна ўша ўзимиз билган Асқаржонга айланган эди.

— Ўғил муборақ! — деб қичқиришди учала шофёр бараварига.

— Қани, суюнчисини чўзинг, нақ Тошкентдан опке-ляпмиз-а!

Бечора Меҳри хола уларнинг гапига парво қилмай, уриниб-суришиб, ҳовли саҳнида кулиб турган ўғлига қараб кулоч ёзиб борарди:

— Вой, сенинг бошгинангдан айланай, болам!

Карим Девона Қалдирғоч

Янги массивга кўчиб бордик. Қўққайиб турган баланд-баланд иморатлардан бошқа ҳеч вақо йўқ экан. Мундоқ теваракка қараб туриб, бизнинг массив ҳам шаҳарнинг бир бўлаги эканлигига ишонмай кўяр эдим баъзан. Йўлаклар лой, чанг, ҳамма ёқда бетон бўлаклари, арматура, шағал, оҳакдан бўшаган пачоқ бочкалар сочилиб ётар эди. Ижроқум раиси айтмоқчи, бу ерларнинг гўзаллашиб, гавжумлашиб — роҳатижон маскан бўлиб кетишини, очигини арзи ҳол қилсам, ўртоқлар, навбатдаги кўзбўямачиликнинг бошланиши деб ўйлаган эдим. Лекин одамлар ҳеч қачон умидсизликка тушмаслиги керак экан...

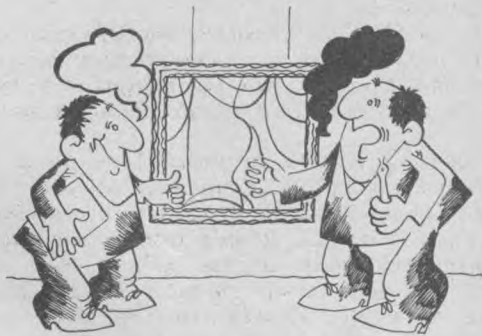
Бир кун ишдан қайтаётсам, не кўз билан қарайки, бекатимиз гавжум; қандайдир мўъжиза билан сақланиб қолган қари тут тагига сап-сарик пиво бочкаси кўйилган, беш-олти киши қўлидаги кружкани пуфлаб-пуфлаб пиво симиряпти. Ҳали на магазин, на ошхонаси бўлган жойда бирдан пиво бочкасининг бино бўлиб қолиши ғалати туюлса ҳам, массивимиз аллақандай файзли тус олганидан суюндим, албатта.

Орадан сал ўтмай, бочка ёнида қуртфуруш чол пайдо бўлиб қолди. Кейинроқ унинг ёнидан пистафуруш кампир жой олди. Қатор сафи тинмай ўса борди. Энди тузланган балиғу шўрданак сотадиган чакана савдогарлар хуфтонгача қулоқни қоматга келтиришар эди. Пивоҳўрларнинг уймалашганини айтмайсизми! Натижа шу бўлдики, бочка ўрнида кўкка бўялган чоққина дўконча қад кўтарди. Қийшиқ, эски тахталардан бўлса ҳам кенг-мўл ўриндиклар ҳозирланди.

Шундай қилиб, сап-сарик пиво бочкаси кичик бозорга асос солди. Бозоримиз шитоб билан кенгайиб борар эди. Гуллар, кўкатлар, мева-чева, сабзавот расталари ташкил топди.

Энг қувончлиси, бозордан рўзгорга керакли майда-чуйда харид қилиш даҳмазасидан қутулдик; хотинларнинг ўзлари вайсай-вайсай бозорга югурадиган бўлишди.

Бозор бутунлай «шаклланиб» бўлгач, энг охирида унинг ёнига магазинлар қурила бошланди. Лекин... пиво дўкони кўринмай қолди. Эшитишимизча, «қалдирғоч»-имиз ин қуриш учун янги жой ахтариб... жануб томонларга учиб кетган эмиш.

Сўзсиз сурат

Ш. СУБХОНОВ чизган.

ТОМОШАБОФ

Абдумурод Раҳмонов

Ўн беш жуфт кўз...

Ўқир эдик еттинчида...
Ўн етита ўғил-қиз.
Ўн етита ўқувчида
Ўн етти хил фикр, ҳис.
Ўқирди бир «бадавлат»нинг
Калондимоғ ўғли ҳам.
У синфга кириб келса,
Ўн олти бош бўлар ҳам —
Келар эди киссасини
Танга пулга тўлдириб.
Устимиздан кулар эди,
Бизни руҳан ўлдириб.
У бизларга зуғум қилиб,
Олайгарди доим кўз.
Бирортамиз унга қарши
Айтолмасдик бирор сўз.
Сездик: ҳатто муаллим ҳам,
Бизлардан сир яшириб,
Эркатойнинг баҳосини
Кўяр экан ошириб...
Излардим бўш пайтларимда
Мен сўзлардан оҳанг, ранг.
Бир кун шеърӣ дафтаримга
У муттаҳам солди чанг —
Ва хахолаб кулиб, деди:
— Менга қара, ҳўв терак!
Шоирликка узун бўймас,
Даста-даста пул керак!
Бу ҳўрликка чидай олмай,
Шартта туриб кетдим мен,
Меш қорнига бир мушт солиб:
— Юрак керак! — дедим мен.
Бўлди шунда тўс-тўполон,
Хабар топди муаллим...
Кўрдим: ўн беш жуфт кўз менга
Меҳр ила боққанин.
Келишолмай қанча фурсат
Юрдик биз тиш қайрашиб.
Ўртамизда бир жар қолди,
Кетолмадик ярашиб...

Муқованинг би ринчи ва тў ртин-
чи саҳифаларида Рўзи ЧОРИЕВнинг
«Сеанс олдидан» ва «Студент қиз
Луиза» асарлари.

ундай қилиб, Америка ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлмиш дарёлар ёзувчиларимизнинг асарларида тўлақонли акс эттирилмаган эди. Марк Твен том маънода, биринчи бўлиб дарёларни адабиётга олиб кирди. Лекин у бадий адабиётни сувга фарқ қилиб юборгани йўқ. Аксинча, у Америка адабиётини бир газ юқори кўтарди. Твенгача дарёлар баъзи асарларда элас-элас кўзга ташланиб қоларди, холос. Масалан, Ф. Купер асарларида қайиқда сузиб юрган ҳиндуларга дуч келишингиз мумкин.

Миссисипи — улкан дарё, Марк Твен эса, улуғ дарёнинг улуғ куйчисидир. Твен қаламига мансуб бўлган асарларда биз Миссисипи тасвирланган ўринларни кўпроқ эсда сақлаб қоламиз. Тўғри, унинг у ёки бу асарини фақат сув мавзусига бағишланган, дейиш қийин. Лекин, шунга қарамай, Миссисипининг ўзига хос табиати атрофлича тасвирланган «Геккльберри Финнинг саргузаштлари» романи — Марк Твен ижодининг тамал тошидир. «Геккльберри Финнинг саргузаштлари» романисиз ёзувчи Марк Твенни тасаввур қилиб бўлмайди.

Мана, илон исканжага олган кекса Лаокооннинг ёнида иккита ўспири турибди: бирини Том Сойер, бошқасини Гек Финн дейишингиз мумкин. Улар абадий ёшлик тимсоли. Марк Твен ҳам ҳеч қачон қаримайди. Чунки Твен яратган образлар — унинг барҳаёт эгизак фарзандларидир.

Марк Твеннинг ёш қахрамонлари дарёнинг илонизи ўзани бўйлаб сузиб кетишади. Йўл-йўлақай бир қанча ғовни — мушкулотни енгиб ўтадилар. Марк Твен қахрамонларининг хатти-ҳаракатини бевосита табиатга боғлиқ ҳолда тасвирлайди. Шунинг учун ҳам китобхон асарни ҳузур қилиб ўқийди. Агар Миссисипи — табиат яратган кудратли дарё бўлса, унинг кудрати Геккльберри Финнга ҳамиша мадақкордир. Дарё ёзувчининг жасоратга ундади. Америка адабиётида Марк Твендек жасоратли санъаткорлар жуда кам. Дарё — тилсим. Дарё Марк Твенни кашф этди, Марк Твен — дарёни. Марк Твен америкалик «саёқ бола» образини — Гек Финни яратди. Тўғри, Гек Финн ғўжалок, бетгачопар, безори, лекин унинг иқболи баланд — у озодликни севади; афсуски, озодликка эриша олмайди; бутунлай тесқари томонга қараб «оқиб» кетади. У, биз — китобхонларнинг юрагини доғлаб кетади. Биз унга ачинамиз. Демак, биз уни севиб қоламиз...

Жон СИЛИ

* * *

«Том маънодаги Америка адабиёти Марк Твеннинг «Геккльберри Финн» романидан бошланган. Агар сиз ўша китобни ўқийдиган бўлсангиз, Гекнинг негр хизматкори — Жим ўғирланадиган жойига етганда мутолаани бас қилинг. Чунки ана шу воқеа китобнинг асл ечимидир. Кейинги қисмлари эса қип-қизил тўқима. Лекин бизнинг адабиётимизда «Геккльберри Финн» романидан аълороқ китоб йўқ. Айнан ўша романдан ҳақиқий Америка адабиёти бошланган; «Геккльберри Финн»гача пичоққа илинадиган асар яратилмаган. Афсуски, унлан кейин ҳам мақтаса арзигулик бирор асар ёзилмади».

Эрнест ХЕМИНГУЭЙ

* Ушбу мақола «Курьер» журналидан мухтасар ҳолда таржима қилинди.